

UNIVERSITY
OF TURKU

HYVÄN TILINTARKASTUSTAVAN KÄSITTEELLISTÄMINEN JA KÄYTÄNNÖN MUOTOUTUMINEN

Tutkimus pienyritysten tilintarkastuksesta

Rauno Satopää

TURUN
YLIOPISTO

HYVÄN TILINTARKASTUSTAVAN KÄSITTEELLISTÄMINEN JA KÄYTÄNNÖN MUOTOUTUMINEN

Tutkimus pienyritysten tilintarkastuksesta

Rauno Satopää

Turun yliopisto

Turun kauppakorkeakoulu
Laskentatoimen ja rahoituksen laitos
Laskentatoimi ja rahoitus
Turun kauppakorkeakoulun tohtoriohjelma

Työn ohjaajat

Professori Hannu Schadewitz
Turun yliopisto
Suomi

KTT Terhi Chakhovich
Aalto yliopisto
Suomi

Esitarkastajat

Professori Salme Näsi
Tampereen yliopisto
Suomi

KTT, KHT Tapani Torpo
Suomi

Vastaväittäjät

Professori Salme Näsi
Tampereen yliopisto
Suomi

KTT, KHT Tapani Torpo
Suomi

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck-järjestelmällä.

ISBN 978-951-29-7866-3 (PRINT)
ISBN 978-951-29-7867-0 (PDF)
ISSN 2343-3159 (Painettu/Print)
ISSN 2343-3167 (Verkkajulkaisu/Online)
Painosalama Oy, Turku, Suomi 2019

TIIVISTELMÄ

Suomen lainsäädännön mukaan tilintarkastuksessa tulee noudattaa hyvää tilintarkastustapaa. Tämän tutkimuksen tavoitteena on käsitteellistää ja jäsenellä pienyritysten hyvän tilintarkastustavan elementtejä ja tilintarkastuksessa käytettäviä tietoja ja taitoja sekä luoda kokonaisvaltainen viitekehys tilintarkastusilmiön ymmärtämiselle pienyrityskontekstissa. Tutkimus perustuu haastatteluaineistoon ja sen analysointiin käytettyyn teoriaan.

Tutkimusaineisto kerättiin teemahaastatteluilla, jotka toteutettiin vuosina 2000–2005 HTM-tilintarkastajat ry:n teettämien laaduntarkastusten¹ yhteydessä. Haastattelut suoritettiin kahdessa vaiheessa: ensimmäisessä vaiheessa kartoitettiin hyvän tilintarkastustavan tilannetta ja toisessa vaiheessa syvennettiin ensimmäisen vaiheen tuloksia. Tutkijan oma asema laaduntarkastajana mahdollisti pääsyn muuten vaikeasti tavoitettavaan luottamukselliseen tutkimusaineistoon. Kyseessä on laadullinen tutkimus, ja tutkimusotetta voidaan pitää kummassakin vaiheessa toiminta-analyttisenä.

Tutkimuksen perusteella hyvä tilintarkastustapa -käsite sisältää kolmenlaisia elementtejä: varmennuspalveluelementtejä, eettisiä elementtejä ja hyväksyttävyyselementtejä. Ne muodostavat tutkimuksessa muodostetun **viitekehysten tapaulottuvuuden**. Varmennuspalveluun sisältyy yrityksen menneen ajan ja tulevaisuutta koskevan taloudellisen informaation tarkastaminen. Tilintarkastajan tekninen suoritustapa arvioidaan tilintarkastussäädösten vaatimukset täyttäviä varmennuspalveluelementtejä käyttäen. Eettiseen elementtiin sisältyy tapanormien noudattaminen: rehellisyys, objektiivisuus, ammatillinen pätevyys ja huolellisuus, salassapitovelvollisuus, riippumattomuus sekä omatunto ja moraalinen vaisto. Tilintarkastuspalvelujen korkea laatu ja tilintarkastajan ammattiin kohdistuva yleinen luottamus edellyttävät eettistä normistoa. Hyväksyttävyyselementit edellyttävät, ettei tarkastettuun aineistoon jää olennaista virheellisyyttä tai puutetta. Hyväksyttävyyselementeillä, kuten tilintarkastusten laajuutta koskevalla ammatillisella harkinnalla, tarkastellaan hyvälle tilintarkastustavalle asetetun sanktiorajan ylittämistä.

Tilintarkastajan työn hyväksyttävyys kontrolloidaan laadunvalvonnalla. Tilintarkastajan tilintarkastustavan hyvyys on arvioitava kaikilla kolmella edellä mainitulla elementillä ja hänen suorituksensa tulee täyttää kaikki kyseiset kriteerit.

¹ Laaduntarkastus on toisen tilintarkastajan suorittaman työn ja tekemien johtopäätösten arviointi.

Hyvän tilintarkastustavan mukainen työ edellyttää monipuolista osaamista, tietoa ja taitoa. Niistä muodostuu tämän tutkimuksen tuloksena syntyneen **viitekehyyksen tietoulottuvuus**. Se sisältää sekä tietoja että taitoja. Oman kategoriansa muodostavat **käsitteelliset tiedot**, jotka perustuvat virallistietolähteisiin ja muihin kirjallisiin aineistoihin. Virallistietolähteisiin sisältyvät lakitekstit ja tilintarkastussuosituksukset. Muihin kirjallisiin aineistoihin sisältyvät ammattijulkaisut, kollegiaaliset ratkaisut ja työpaperit. Tilintarkastajalla on ammattinsa valvojen asettama velvollisuus opiskella tilintarkastusta, kirjanpitoa ja verotusta eli käsitteellistä tietoa koko työuransa ajan. Toisen kategorian muodostaa **hiljainen tieto**. Siihen kuuluvat mentaalisten mallien ja tekemällä opittujen taitojen luokka. Hiljainen tieto on osa tilintarkastajan päivittäisessä työssään käyttämää tietoa. Tilintarkastajan hiljainen tieto nousi esiin tutkimuksen empiriasta tyypillisimmin asiakkaan valinnan ja tilinpäätöksen osatekijöiden hahmottamisen alueilla. Tilintarkastajat muun muassa pyrkivät hiljaisen tiedon ohjaamina eroon epäilyttävistä tarkastuskohteistaan.

Hiljaiseen tietoon sisältyvät **mentaaliset mallit** ovat ihmisen konstruoimia kuvauksia havainnoilleen. Ne voivat olla esimerkiksi tilintarkastusprosessiin liittyvän osa-alueen kuvauksia, jotka syntyvät kokemukseen perustuvasta tiedosta kehittyneinä muunnelmina. Mentaalisten mallien sovellustasolla esitetään tässä tutkimuksessa mielikuvat, intuitiot ja skeemarakenteet. Hiljaisen tiedon ohella tässä tutkimuksessa esitetään sumea tieto, tieto, joka ei perustu loogiseen eikä analyttiseen tietoon. Tilintarkastuksessa sumean tiedon käyttö tarkoittaa askelta tilintarkastajan tiedosta harmaalle alueelle yleisesti hyväksytyjen tilintarkastuksen periaatteiden ja suositusten ulkopuolelle. Sumean tiedon käyttö johtaa osin uskomuspohjaan perustuvaan tilintarkastukseen. Tilintarkastajan hiljaisen tiedon toiseen luokkaan, **tekemällä opittuihin taitoihin**, sisältyvät tilinpäätöksen tulkinta ja ammatillinen harkinta. Tilinpäätöksen tulkinta on yrityksen taloudellisen tilanteen arviointia. Ammatillista harkintaa sovelletaan tilintarkastuksen erilaisten käytäntöjen ja menettelytapojen noudattamisessa.

Tilintarkastussuosituksista huolimatta tilintarkastukset eivät käytännössä toteudu yhtenäisellä tilintarkastustavalla, vaan tilintarkastajien välillä on yksilöllisiä eroja toteuttaa hyvää tilintarkastustapaa. Haastateltujen tilintarkastajien oli usein vaikea määrittää, miten juuri hänen käyttämänsä tilintarkastusprosessi täytti hyvän tilintarkastustavan vaatimukset. Käytännössä ammattiosaamisessa ja tiedon soveltamisessa on eroja. Tilintarkastajat asennoituvat varmennuspalvelujen laatuun ja laajuuteen, eettisten elementtien soveltamiseen ja tilintarkastusevidenssin riittävyteen yksilöllisesti. Myös neuvonnassa voitiin havaita tilintarkastajakohtainen ero: haastatellut tilintarkastajat oli mahdollista tyyppitellä toimintatavoiltaan joko asiakaskeskeisiksi eli konsultointiin pyrkiviksi tai dokumentikeskeisiksi eli pelkistettyyn tarkastukseen pyrkiviksi.

Tutkimuksen tieteellisenä kontribuutiona esitetään siis kokonaisvaltainen pienyrityksen hyvän tilintarkastuksen viitekehys. Se muodostuu edellä kuvatulla tavalla tapa- ja tietoulettuvuuksista.

Tilintarkastussuositusten huomiointi osoittautui haastattelujen valossa varsin kevyeksi. Tutkimuksen lopuksi todetaankin, että alan kansainvälisillä suosituksilla toteutettavaa normittamista lupaavampi vaihtoehto pienten yritysten tilintarkastuksissa olisi kansallinen standardi, jolla säädettäisiin tarkastuksen tavoitteet. Kansallinen standardi on mahdollista kohdistaa sellaiseen työhön, jota pienyrityksiä tarkastavat suomalaiset tilintarkastajat tekevät.

Asiasanat: tilintarkastuksen teoria, pienyritys, Suomi, hiljainen tieto, mentaalinen malli, hyvä tilintarkastustapa.

UDK 657.63

ALKUSANAT

Tämä väitöskirjatyö on valmistunut yrittäjän työni ohessa. Tutkimuksen maaliin saattoivat ohjaajina professori Hannu Schadewitz ja KTT Terhi Chakhovich. Työn ensimmäinen ohjaaja oli professori, KHT Reino Majala. Hänen jälkeensä hankettani tutoroivat KTT Heli Hookana ja FT Jari Palomäki. Kiitokseni osoitan edellä mainituille. Minulle jäi se mielikuva, että te kaikki yrititte tosissanne auttaa kohti päämääräni onnistumista.

Minulla oli onni saada esitarkastajiksi alan pitkän linjan asiantuntijat professori Salme Näsi ja KTT, KHT Tapani Torpo, jotka ovat lupautuneet myös vastaväittäjiksi.

Tutkimuksen kielentarkastajana on tekstiäni kohentanut lehtori Riitta Koskimies. B.A. Larissa Krook antoi välttämätöntä apua tiivistelmän kääntämisessä englanniksi.

Kiitän haastattelemani tilintarkastajia, joiden panos muodosti perustan tutkimushankkeelleni ja sen lopputulokselle. Kiitän kollektiivisesti myös teitä kaikkia muita, jotka olette tukeneet väitöskirjatyötäni näiden tutkimusvuosien aikana. Tiedätte itse keitä olette.

Kakskerta 21.10.2019

Rauno Satopää

SISÄLLYSLUETTELO

TIIVISTELMÄ	3
ALKUSANAT	7
SISÄLLYSLUETTELO	9
KUVIOLUETTELO	12
TAULUKKOLUETTELO	13
1 JOHDANTO	15
1.1 PIENYRITYKSEN TILINTARKASTUS TUTKIMUSKOhteENA	15
1.2 TUTKIMUKSEN KESKEISET TEEMAT	21
1.3 TUTKIMUSKYSYMYKSET	24
1.4 TUTKIMUSRAPORTIN RAKENNE	26
2 TUTKIMUKSESSA KÄYTETYT KÄSITTEET JA TEORIAT	29
2.1 TILINTARKASTUS KÄYTÄNNÖSSÄ JA TOIMINTAA OHJAAVAT LAIT JA STANDARDIT	30
2.1.1 Tilintarkastuksen toteuttaminen ja varmennustoimeksianto	30
2.1.2 Tilintarkastuksen sidosryhmät.....	33
2.1.3 Tilintarkastajan, tilitoimiston ja johdon roolijako pienyrityksissä	37
2.1.4 Suomalainen tilintarkastusjärjestelmä ja tilintarkastusta ohjaavat säädökset.....	38
2.2 TEOREETTISET LÄHTÖKOHDAT JA AIEMMAT TUTKIMUKSET	43
2.2.1 Tilintarkastuksen teoria tilintarkastustutkimuksessa	43
2.2.2 Hyvän tilintarkastustavan tutkimukset	46
2.3 TUTKIMUKSEN KESKEISET KÄSITTEET	49
2.3.1 Odotuskuilu	49
2.3.2 Olennaisuus tilintarkastuksessa.....	51
2.3.3 Tilintarkastuksen riski ja riskianalyysi.....	53
2.3.4 Hiljainen tieto ja tilintarkastus	55
2.4 TAPANORMI TILINTARKASTUKSESSA	62
2.4.1 Hyvä käsitteenä ja normina yleisesti ja tilintarkastuksessa	62
2.4.2 Hyvä tilintarkastustapa	64
2.4.3 Hyvä tilintarkastajatapa.....	66
2.5 HYVÄN TILINTARKASTUSTAVAN JÄSENNYSMALLI	69

3	TUTKIMUKSEN METODOLOGISET VALINNAT JA EMPIIRINEN AINEISTO	73
3.1	TUTKIMUSMETODOLOGIA	73
3.2	TUTKIMUKSEN TOTEUTTAMISEN ERITYISPIIRTEET	76
3.3	AINEISTON KERUU JA KÄSITTELY TUTKIMUKSESSA	78
	3.3.1 Tietoa haastatteluista	78
	3.3.2 Ensimmäinen haastatteluvaihe	81
	3.3.3 Toinen haastatteluvaihe.....	82
3.4	HAASTATTELUISTA JOHTOPÄÄTÖKSIIN	84
4	EMPIIRINEN ANALYYSI	86
4.1	AUKTORISOITUJEN TILINTARKASTAJIEN SUORITTAMA TILINTARKASTUS PIENYRITYKSESSÄ	87
	4.1.1 Haastateltujen suhtautuminen suosituksiin.....	87
	4.1.2 Hallinnon tarkastaminen ja yleisluonteinen tarkastus	89
	4.1.3 Odotuskuilu tilintarkastajan työssä	90
4.2	TILINTARKASTUKSEN JÄSENNYSMALLI	91
	4.2.1 Varmennuspalveluelementit	91
	4.2.1.1 Yhteiskunnallinen hyödyllisyys	92
	4.2.1.2 Hallinnollisen taakan kohtuullisuus.....	93
	4.2.1.3 Tilintarkastusalan säädösten noudattaminen	94
	4.2.2 Eettiset elementit	96
	4.2.2.1 Riippumattomuus	97
	4.2.2.2 Rehellisyys	100
	4.2.2.3 Objektivisyys.....	101
	4.2.2.4 Ammatillinen pätevyys ja huolellisuus	103
	4.2.2.5 Salassapitovelvollisuus	104
	4.2.2.6 Omatunto ja moraalinen vaisto	105
	4.2.3 Hyväksyttävyyselementit	106
4.3	TIETOLÄHTEET JA TIEDON KÄYTTÖ HYVÄSSÄ TILINTARKASTUSTAVASSA	108
	4.3.1 Virallistietolähteet	108
	4.3.1.1 Lait ja asetukset	108
	4.3.1.2 Standardit ja suositukset	110
	4.3.2 Muu kirjallinen aineisto	114
	4.3.3 Jäsentyneet mentaaliset mallit.....	118
	4.3.3.1 Mielikuvat	118
	4.3.3.2 Intuitiot.....	120
	4.3.3.3 Skeemarakenteet	122
	4.3.4 Tekemällä opitut taidot	123
	4.3.4.1 Tilinpäätöksen tulkinta.....	123
	4.3.4.2 Ammatillinen harkinta	125
4.4	KÄYTÄNNÖN TILINTARKASTUKSEN VAIHEET JA SUUNTAUTUMINEN	129
	4.4.1 Suunnitteluprosessi	130

4.4.2	Tilintarkastusprosessin mukainen tarkastus	133
4.4.3	Tilinpäätöksen käsittelyvaiheet tilintarkastuksessa	135
4.4.4	Asiakas- ja dokumentointikeskeisyys	138
5	JOHTOPÄÄTÖKSET EMPIIRISESTÄ AINEISTOSTA	141
5.1	HYVÄ TILINTARKASTUSTAPA -KÄSITTEEN JÄSENYSMALLI	141
5.1.1	Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen tulkinta empiirisen aineiston perusteella	142
5.1.2	Olennaisuuden määrittely käytännön työssä	149
5.1.3	Hyvän tilintarkastustavan tulkinta	152
5.1.4	Hyvän tilintarkastajattavan tulkinta	154
5.1.5	Odotuskuilu ja tilintarkastustyön normit	156
5.2	TILINTARKASTUSTIEDON JAOTTELU	157
5.2.1	Tilintarkastuksen tietoulettavuus	158
5.2.2	Hiljaisen tiedon ominaispiirteet tilintarkastuksessa	164
5.2.3	Sumea tieto tilintarkastuksessa	165
5.3	KÄYTÄNNÖN TILINTARKASTUSTAPOJEN ILMENTYMINEN	168
5.3.1	Asiakaskekeinen tilintarkastustapa	169
5.3.2	Dokumentointikeskeinen tilintarkastustapa	171
5.3.3	Pienyrittätilintarkastuksen yksilöllisyys	173
5.4	YHTEENVETO TUTKIMUKSEN KONTRIBUUTIOISTA	175
6	LOPPUPÄÄTELMÄT	180
6.1	TUTKIMUKSEN VALIDITEETTI, RELIABILITEETTI JA YLEISTÄMINEN	180
6.2	TILINTARKASTUSSUOSITUSTEN ASEMA PIENYRITYSTEN TILINTARKASTUKSESSA	184
6.3	KANSALLISEN STANDARDIN MAHDOLLISUUDET JA JATKOTUTKIMUSTEEMAT	187
	ABSTRACT	193
	LÄHDELUETTELO	196
	LIITE 1 TILINTARKASTUSVELVOLLISUUDEN RAJAT EUROOPASSA (EUROA)	217
	LIITE 2 TILINTARKASTUSKERTOMUS (2016)	218
	LIITE 3 TILINTARKASTUSKERTOMUS (2000)	220
	LIITE 4 TEEMAHAASTATTELUT JA AJANKOHDAT, VAIHE 1	221
	LIITE 5 TEEMAHAASTATTELUT JA AJANKOHDAT, VAIHE 2	222
	LIITE 6 HAASTATTELURUNKO, VAIHE 1	223
	LIITE 7 HAASTATTELURUNKO, VAIHE 2	225
	LIITE 8 HTM TILINTARKASTAJAT RY:N LAATUTIETOJÄRJESTELMÄ	227

KUVIOLUETTELO

Kuvio 1 Tutkimusraportin rakenne.....	27
Kuvio 2 Tilintarkastustyön prosessikuvaus pienyrityksen tarkastuksessa (Satopää 2002, 46)	31
Kuvio 3 Hyvä tilintarkastustapa ja sen yhteiskunnallinen viitekehys (Horsmanheimo ym. 2007, 142)	35
Kuvio 4 Pienyrityksen tilintarkastuksen roolijako	37
Kuvio 5 Tilinpäätöstietojen varmennuksen vaihtoehtoja	42
Kuvio 6 Odotuskuilu Liggion mukaan (Kärkkäinen 1998, 25)	49
Kuvio 7 Tilintarkastuksen odotuskuilu (Troberg–Viitanen 2001, 11)	50
Kuvio 8 Tilintarkastusriski (mukaillen Peters–Lewis 1989, Halonen–Steiner 2010 ja IFAC 2010b)	55
Kuvio 9 Tilintarkastajan ammattieettiset periaatteet (IFAC 2010b, 12)	68
Kuvio 10 Liiketaloustieteelliset tutkimusotteet (Kasanen ym. 1993, 257)	75
Kuvio 11 Tilintarkastustyön prosessikaavio	129
Kuvio 12 Virheen olennaisuuden arvion vaikutus pienyritysten tarkastusmenettelyyn	151
Kuvio 13 Varmennuspalvelun tiedon määräytyminen pienyritystarkastuksessa	153
Kuvio 14 Hyvä tilintarkastajatapa ja tilintarkastajan moraali – tulkinta tilintarkastajan vakuutuksesta	155
Kuvio 15 Tilintarkastajan hyvässä tilintarkastuksessa käyttämän tiedon viitekehys.....	159
Kuvio 16 Sumean tiedon suhde hiljaiseen tietoon	168
Kuvio 17 Asiakaskeskeinen tilintarkastustyö ja sen tietopohja	170
Kuvio 18 Dokumenttikeskeinen tilintarkastustyö ja sen tietopohja	172
Kuvio 19 Hyvän tilintarkastustavan ulottuvuudet ja sanktioraja.....	176

TAULUKKOLUETTELO

Taulukko 1 Raportointi tilintarkastajan tuotteena (mukaillen Kosonen 2005, 209–210)····	33
Taulukko 2 Hyvä tilintarkastustapa -käsitettä sivuavat tutkimukset Suomessa········	47
Taulukko 3 Hiljainen tieto; tiedon luomisen vaiheet ja niiden vuorovaikutus (Nonaka– Takeuchi 1995, 2002)··········	58
Taulukko 4 Hyvän tilintarkastustavan jäsenitys (mukaillen tilintarkastuskertomus-malli 2016, ISA standardi 700)··········	70
Taulukko 5 Riskianalyysin soveltaminen ensimmäisen vaiheen haastateltujen mukaan (n=18)··········	88
Taulukko 6 Hyvän tilintarkastustavan jäsenitys empiirisen aineiston pohjalta ·········	144
Taulukko 7 Olennaisuuden soveltaminen pienyritystilintarkastusprosessin eri vaiheissa (mukaillen Arens–Loebbecke 2000)··········	150
Taulukko 8 Hiljaisen tiedon ominaispiirteitä tilintarkastuksessa ·········	164

1 JOHDANTO

Tutkimukseni pyrkii hyvän tilintarkastustavan käsitteellistämiseen aiemman tutkimustiedon ja empiirisen aineiston pohjalta. Tässä johdanto-luvussa määritellään tutkimuksen keskeiset käsitteet, kuten tilintarkastus ja pienyritys, taustoitetaan tutkimusaihetta sekä esitellään tutkimuksen teemat ja aiemmasta tutkimuksesta havaitut kolme tutkimusaukkoa. Niiden pohjalta muotoillaan tutkimuskysymykset. Luvun lopussa esitellään tämän tutkimusraportin rakenne pääpiirteittäin.

1.1 Pienyrityksen tilintarkastus tutkimuskohteena

Tilintarkastus on järjestelmällinen tapahtumasarja, jonka tarkoituksena on mahdollisimman objektiivisella tavalla kerätä näyttöä taloudenhoidon toimia ja tapahtumia koskevien tietojen totuudellisuudesta ja arvottaa sitä sekä tarkastella, miten nämä tiedot vastaavat niiden esittämiseksi asetettuja tavoitteita sekä viestiä tuloksista niistä kiinnostuneille. (AAA 1973,2; Flint 1992, 5) Kaikkien tilintarkastajien perustehtävä on tilinpäätöksen tarkastaminen ja sen oikeellisuuden varmentaminen². Tilintarkastuksen tarkoituksena on varmentaa, että tilinpäätösten lukijat saavat luotettavaa tietoa yrityksistä.

Suomen lainsäädännön mukaan tilintarkastuksessa tulee noudattaa hyvää tilintarkastustapaa. (Tilintarkastuslaki 1141/2015 4:3). Hyvä tilintarkastustapa on tapanormisto, jota noudatetaan tilintarkastajien keskuudessa (Kosonen 2005, 85; Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 143). Se on virkamiesten hallintotapaa vastaava normisto (Horsmanheimo–Steiner 2002, 121). Tilintarkastustavan avulla tilintarkastuspalvelujen käyttäjät ja sivulliset voivat arvioida, mitä tilintarkastajan velvollisuuksiin kuuluu ja onko tilintarkastaja toiminut työssään asianmukaisesti. Tilintarkastusta (= ulkoista tarkastusta) koskeva lainsäädäntö on valtio- tai osavaltiokohtaista. Tämän perusteella voidaan eritellä valtiokohtaisia normituksia. Suomen tilintarkastuslaki (1141/2015) täyttää EU:n tilintarkastusdirektiivin (2006/43/EY; 2014/56/EU) vaatimukset. Suomalainen tilintarkastus poikkeaa normien noudattamisen osalta kansainvälisestä käytännöstä. Poikkeamaa on joissain tapauksissa esimerkiksi raportoinnin sisällössä. Raportoinnin mallit on kehitetty Suomen Tilintarkastajat ry:ssä. Kyseistä normitusta nimitetään tässä tutkimuksessa suomalaisiksi hyväksi tilintarkastustavaksi.

² Varmennustoimeksianto on työtä, jolla pyritään varmentamaan informaation oikeellisuutta (Halonen - Steiner 2010, 17–18).

Tilintarkastuksen tavoitteena on, että tilintarkastaja voi antaa lausunnon siitä, onko tilinpäätös kaikilta olennaisilta osin laadittu voimassaolevien säännösten ja määräysten mukaisesti ja siitä, antaako se kirjanpitolaissa tarkoitettulla tavalla oikeat ja riittävät tiedot tarkastuskohteen toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta (Aho–Vänskä 1996, 64; Riistama 1999, 19–20; Arens–Loebbecke 2000, 9). Tilintarkastajan toimeksiantaja on yhtiökokous. Sen muodostaa tyypillisessä suomalaisessa pienyrityksessä yhtiön johto, eli tilivelvollinen ja tilinteon vastaanottaja ovat sama henkilö. Syntyy siis tilanne, jossa kolmen toimijan eli tilintarkastajan, tilivelvollisen ja tilinteon vastaanottajan sijaan on vain kaksi toimijaa. Tilintarkastajan tehtävänä on johdon neuvonnan lisäksi tilintarkastuskertomuksesta kiinnostuneiden yrityksen ulkopuolisten sidosryhmien, kuten rahoittajien, tavaran toimittajien, asiakkaiden ja julkisen vallan, palveleminen.

Tilintarkastustapahtuman kaksi keskeistä edellytystä ovat toimeksiantajan ja tilinpäätöksen hyväksikäyttäjien luottamus tilintarkastukseen (Kärkkäinen 1998, 12; Riistama 2000, 61). Uskottavuuden tilintarkastaja saavuttaa eettisten normien noudattamisella. Eettisten normien³ asemaa tähdennetään jo tilintarkastajan uran alkajaisiksi annettavassa tilintarkastajan ammatillisessa vakuutuksessa⁴. Vasta vakuutuksen antamisen jälkeen tilintarkastaja voi aloittaa toimintansa auktorisoituna tilintarkastajana. Tilintarkastus perustuu siihen, että tilinpäätöksen hyväksikäyttäjät tarvitsevat luotettavaa tietoa yrityksestä. Laadukkaan tilintarkastuksen edellytyksenä ovat tilintarkastajan tieto ja kaiken materiaalin sisältävä tarkastettava aineisto. Tilintarkastaja laatii dokumentoinnin tilintarkastussuunnitelmasta, tarkastushavainnoista ja raporteista.

Tilintarkastus suoritetaan Suomessa erillisen tilintarkastuslain (1141/2015) mukaisesti (empiiristä aineistoa kerättäessä tilintarkastuslain 936/1994 mukaan). Tilintarkastuksen sisällöstä on säädetty lain 3. luvun 10. §:ssä. Lain 3. luvun 3. §:ssä säädetään, että lakisääteisessä tilintarkastuksessa on noudatettava Euroopan unionissa sovellettaviksi hyväksytyt tilintarkastusstandardit. Näillä standardeilla lainsäätäjät on pyrkinyt mahdollistamaan IFAC:n (International Federation of Accountants) kansainvälisten ISA-tilintarkastusstandardien (International Standards on Auditing) käyttöönoton. Sitä ei ole kuitenkaan saatu toteutettua, koska standardit ei ole vuosienkaan jälkeen virallisesti hyväksytyt. Nämä kansainväliset tilintarkastusstandardit on kehitetty ensisijaisesti suurten, globaalien ja aktiivisesti pääomamarkkinoilla toimivien niin sanottujen yleisen edun kannalta merkittävien yhteisöjen (Public Interest Entity⁵) taloudellisen tiedon varmentamiseen (Vuopala 2015, 38). Suomessa tilintarkastuksessa noudatetaan lainsäädännön ohella tapalainsäädäntönä hyvää tilintarkastustapaa. Laissamme ei puututa mitenkään tarkastettavan yrityksen kokoon: tilintarkastussäädöksissä lähtökohtana on ”an audit is an

³ Eettisillä normeilla tarkoitetaan niitä eettisiä sääntöjä, joita tilintarkastajan tulee noudattaa.

⁴ Ennen kuin tilintarkastajatutkinnon hyväksytysti suorittanut henkilö saa oikeuden käyttää tilintarkastajan ammattinimikettä, hänen on annettava oikeuden edessä tilintarkastajan vakuutus.

⁵ PIE-yhtiöitä ovat listatut yhtiöt sekä vakuutus- ja rahalaitokset. Käsitteellä ei ole kansainvälisesti yksiselitteistä määritelmää. Esimerkiksi Yhdysvalloissa on päätetty olla määrittelemättä tätä käsitettä.

audit” -periaate eli kaikki säännökset ja suositukset koskevat kaikkia yrityksiä. Tämä tarkoittaa, että kaikenkokoiset yritykset tarkastetaan yhdenmukaisella perusteellisuudella. Periaatteessa laki on sama kaikissa tilintarkastuksissa. Tämä on myös kansainvälinen käytäntö.

Tämän tutkimuksen kohteena on pienyritystilintarkastus. Tyypillisiä piirteitä tällaiselle yritykselle on omistajajohtajuus ja yksitoimipaikkaisuus (Riistama 2000, 63). Pienyrityksen tilintarkastustutkimus on perusteltua, koska Suomessa ja Pohjoismaissa pienyrityksillä on määrällisesti hallitseva asema tarkastettavien yritysten joukossa.

Pienyritysten tarkastus poikkeaa niitä olennaisesti suurempien yritysten tarkastuksesta muun muassa sisäisen valvonnan osalta. Tällaisissa yrityksissä puuttuu omistajien ja johdon välinen intressiristiriita. Varsin tyypillisiä pienyrityksiä ovat ”yhden miehen yhtiöt”, joissa on yksi ainoa osakas, joka toimii myös yksin yrityksen johdossa. Varsinkin silloin kun yrityksessä ei ole perheen ulkopuolista henkilökuntaa palveluksessa, vähenee sisäisen valvonnan tarve (Torpo 2012, 57–58).

Pienyritys voidaan määritellä pääasiassa kahdella tavalla: koon ja yrityksen toiminnan laadullisten tunnusmerkkien perusteella. Tilintarkastuslaki, kirjanpitolaki sekä EU:n tilinpäätösdirektiivi (2013/34/EU) ja EU:n rahoitussäännökset (Komission suositus 2003/361/EY) määrittelevät pienyrityksen liikevaihdon, taseen loppusumman ja henkilökunnan koon mukaan. Kirjanpitolain mukaan (1620/2015) pienyrityksen osalta nämä ylärajat ovat seuraavat: liikevaihto 12.000.000 euroa, taseen loppusumma 6.000.000 euroa ja henkilökunta 50 henkeä siten, että näistä ylärajoista enintään yksi ylittyy tilinpäätöspäivänä.

Pieni yritys eli lyhemmissä muodossa *pienyritys* on tässä tutkimuksessa määritelty seuraavasti⁶: liikevaihto 500.000–2.000.000 euroa, taseen loppusumma 250.000–1.000.000 euroa, henkilöstö 5–50 henkeä. Määrittelyn rajat perustuvat alarajojen osalta kauppa- ja teollisuusministeriön työryhmän kaavailuun hyväksytyyn tilintarkastajan käyttöpakon alarajojen alentamiseksi (Tilintarkastajien raportointityöryhmä 1998).

IFAC määrittelee pienyrityksen sen laadullisten tunnusmerkkien mukaan johdon ja omistuksen perusteella (IFAC 2006, 250): ”Johto ja omistus ovat keskittyneet suppealle henkilöryhmälle (usein yhdelle henkilölle).” Vaikka tilintarkastuksessa on korostettu ”an audit is an audit” -periaatetta, myös IFAC on nähnyt tarpeelliseksi erottaa pienyritysten tarkastuksen suurempien yritysten tarkastuksista⁷.

⁶ EU:n tilinpäätösdirektiivi 2013/34/EU on määrittänyt ylärajat mikroyrityksille raja-arvot: tase 350.000 e/ liikevaihto 700.000 e/työntekijät keskimäärin 10. Vain yksi näistä raja-arvoista saa ylittyä tilinpäätöspäivänä.

⁷ Vrt. IFAC 2012 sisältää pk-yhteisöjen keskeiset käsitteet ja käytännön ohjeet.

IFAC:n määritelmässä esitetty ajatus omistajajohtaja-yrityksestä, ”johto ja omistus ovat keskittyneet usein yhdelle henkilölle”, johtunee siitä, että on nähty kaksi toisistaan poikkeavaa tilintarkastustapausta: 1) toimeksiantotarkastus omistajien antaessa toimeksiannon johdolle (accountability-tarkastus, agenttiteoria)⁸ ja 2) omistajajohtaja-yritysten tarkastus. Omistajajohtaja-yrityksissä tilintarkastajaa voidaan hyödyntää omistajajohdon konsultoijana: miten kannattaa voitto tulouttaa yhtiöstä, miten hoidetaan läheisyhtiöiden asiat, yritysjärjestelyt, sukupolvenvaihdos sekä kulttuuri- ja hyväntekeväisyyspanostukset. Päätöksenteko palkkajohtajien hoitamisessa yrityksissä on tyypillisesti byrokraattisempaa, kun omistuskin on hajautunutta (vrt. Riistama 2000, 62–63). Varsinkin, jos omistajat eivät toimi yksimielisesti, tilintarkastajan tehtävä muodostuu monimutkaiseksi. Tilintarkastaja joutuu keskustelemaan omistajien kanssa heidän riitakysymyksistään.

Suomalaisista yrityksistä ja myös suomalaisista osakeyhtiöistä on pienyrityksiä, määrittelykriteereistä riippuen, selvästi yli 90 prosenttia. Yrityksistä alle 10 työntekijän yrityksiä on 345 000 eli 94,5 prosenttia (Tilastokeskus 2018, Yritysrekisteri 2017).

Hyvä tilintarkastustapa -käsitettä käytetään terminä Suomen lisäksi vain Ruotsissa ja Norjassa. Kuitenkin tilintarkastuksessa noudatetaan varsin yhteneväisiä menettelytapoja kuin meillä Pohjoismaissa. Tilintarkastajat käyttävät globalisoituvassa maailmassa työssään todennäköisesti samanlaista tietopohjaa, kuin mitä tässä tutkimuksessa on esitetty.

Tilintarkastuksen lähtökohta on lainsäädännön osalta toisistaan poikkeava eri maissa (vrt. Riistama 1999, 19). Pienyritysten tilintarkastusvelvollisuus vaihtelee eri valtioissa huomattavastikin. Useissa maissa se ei ole lainkaan lakisäateistä (vrt. Riistama 1999, 48). Yhdysvalloissa tilintarkastusvelvollisuus kattaa vain pörssiyritykset (ks. liite 1).

Suomalaisen tilintarkastusinstituution keskeiset toimijat ovat olleet tilintarkastajien viranomais- ja valvontatehtävistä nykyään vastaava Patentti- ja rekisterihallitus (PRH, virallisorganisaatio) ja tilintarkastajien ammatilliset yhdistykset KHT-yhdistys ja HTM-tilintarkastajat (Riistama 1999, 64). Suomessa on noin 1300 tilintarkastuslain mukaisesti hyväksyttyä tilintarkastajaa (2018). Heistä yli 90 prosenttia on vuonna 2014 yhdistyneiden KHT-yhdistyksen ja HTM-tilintarkastajat-yhdistyksen tilalle perustetun Suomen Tilintarkastajat ry:n jäseniä.

Tilintarkastusalaa käsittelevä tutkimus koskee usein suuria ja keskisuuria yrityksiä, tai sitten tilintarkastajia tutkitaan ryhmänä erottelematta pienyritysten tilintarkastuksia erikseen (vrt. Kärkkäinen 1998, 21; Kosonen 2015 20–21; Ahjos 2010, 5). Näiden syiden perusteella

⁸ Accountability = vastuuvollisuus, tilivelvollisuus. Agenttiteoria lähtee liikkeelle tilintekovelvollisuudesta, joka syntyy, kun päämies antaa omistamansa resurssin agentin käyttöön. Agentti antaa raportin resurssin käytöstä päämiehelle ja tilintarkastajan tehtävänä on varmistaa agentin tilivelvollisena antaman informaation oikeellisuus (Riistama 1999, 29).

vaikuttaisi olevan tarvetta sellaiselle akateemiselle tutkimukselle, joka keskittyy pienyritysten näkökulmaan tilintarkastuksessa.

Euroopan unionin komission tilintarkastussääntelyn uudistusehdotuksessa vuonna 2011 todettiin, että suurten yritysten tilintarkastukset tulee suorittaa kansainvälisiä tilintarkastusstandardeja noudattaen, kun taas pk-yritysten tarkastuksissa standardeja voidaan soveltaa suhteutetusti (Fraktman 2012, 15). Siis tilintarkastusstandardit suhteutetaan tarkastettavien yhteisöjen kokoon ja toimintoihin. Ammatillisen harkinnan käyttö on välttämätöntä tilintarkastusta suoritettaessa. Se perustuu tilintarkastajan tiedossa oleviin tosiseikkoihin ja olosuhteisiin (IFAC 2010b, 258). Viime kädessä yksityiskohtaisempi sääntely jää jäsenvaltioiden lakien varaan. EU:ssa on esillä siis ajatus, että pienyritysten tilintarkastuksessa voitaisiin käyttää tavanomaista vapaammin ammatillista harkintaa standardien soveltamisessa.

Suomella samoin kuin muillakin EU:n jäsenvaltioilla on näin ollen oikeus päättää, mitä tilintarkastukselta edellytetään niissä yrityksissä, joissa sitä ei ole välttämätöntä suorittaa standardien mukaisesti. Mikäli Suomessa noudatettaisiin EU:n tilintarkastusdirektiivin mukaisia tilintarkastusrajoja⁹, maamme 268 093 osakeyhtiöstä¹⁰ vain noin yhdellä prosentilla olisi tilintarkastuspakko (Saari–Rantalainen, 2010). Standardit koskisivat näin ollen vain 2 500:aa suomalaista yritystä. Tilintarkastaja valitaan Suomessa vuosittain Patentti- ja rekisterihallituksen arvion mukaan noin 130 000 yhteisössä ja säätiössä (PRH 2016). Tilintarkastusten painopiste kohdistuu pienyrityksiin. Suomen yrityksistä 94 prosenttia on pienyrityksiä (Collins 2010, 213). Direktiivikehitys on kyseenalaistamassa keskisuurtenkin yritysten tilintarkastusvelvollisuutta. Suomen tilintarkastusvelvollisuus on nykyisellään melko kattava¹¹. Osakeyhtiöistä tilintarkastusvelvollisuuden piirissä oli lokakuussa 2016 noin 67 500 yhteisöä Suomen Asiakastieto Oy:n ”suuruusluokkaa”-tason arvion mukaan¹². Jos tilintarkastusvelvollisuusraja nostettaisiin kirjanpitolainsäädännön

⁹ Jos kaksi kolmesta seuraavasta raja-arvosta ei ylitä: taseen loppusumma 4.400.000 e, liikevaihto 8.800.000 e henkilöstö keskimäärin 50 (Uudessa 26.6.2013 annetussa direktiivissä euromääräiset raja-arvot ovat tase 4.000.000 e ja lv 8.000.000 e).

¹⁰ Luku on tilanteesta 31.12.2016 Patentti ja rekisterihallituksen tilastosta.

¹¹ Suomessa pienimmät yhtiöt on vapautettu 1.7.2007 alkaen tilintarkastusvelvoitteesta. Suomen voimassa oleva tilintarkastuspakon alaraja (tilintarkastuslaki 1141/2015 2:2) on, että sekä päättyneellä että sitä välittömästi edeltäneellä tilikaudella on täytynyt enintään yksi seuraavista edellytyksistä:

1) taseen loppusumma ylittää 100 000 euroa;
2) liikevaihto tai sitä vastaava tuotto ylittää 200 000 euroa; tai
3) palveluksessa on keskimäärin yli kolme henkilöä.

”Viranomaisyhteistyön kehittämisprojekti VIRKE on lausunnossaan TEM:n arviomuistiosta ilmoittanut Verohallituksen tilastojen perusteella, että pakollinen tilintarkastus koskee noin 62 000:ta yritystä mutta että sen ulkopuolella on n. 270 000 verohallinnon yritysasiakasta.” (Andersson 2010, 15) Tanskassa on perinteisesti kirjanpitiäjänä ja tilintarkastajana voinut toimia sama henkilö. Pienimmät osakeyhtiöt on vapautettu siellä velvoitteesta valita tilintarkastaja (Andersson 2010, 14).

¹² Ainakin noin 3000 yhtiötä on lain (1141/2015) velvoittavuudesta huolimatta jättänyt tilintarkastajan valitsematta (Ittonen 2017, 55).

mikroyritysrajaan (eli liikevaihto 700 000 euroa), velvollisuus koskisi suuruusluokkatasolla 32 000:ta yhteisöä.

Tilintarkastajan tulee suorittaa tilintarkastus nimenomaan Suomessa noudatettavan hyvän tilintarkastustavan mukaan (IFAC 2010b, XIII). Kun pienyritysten tilintarkastuksessa ovat käytössä hiljaisen tiedon elementit – henkilökohtainen ammattitieto ja jopa ihmistuntemus – Suomessa on perusteet tutkia pienyritysten tilintarkastusta (Virtanen 2002, 130–131). Erityisen mielenkiintoista on tietää, millainen on tilintarkastuskäytäntö ja tilintarkastusprosessi sellaisissa pienyrityksissä, joiden tilintarkastamiseen ei enemmistö Euroopan maista ole velvoittanut yrityksiiän.

Aiemmassa kirjallisuudessa pienyritysten tilintarkastusprosessiin ei ole kiinnitetty erityistä huomiota (Torpo 2012, 16). Tilintarkastusprosessin teoreettisessa tarkastelussa (Mautz–Sharaf 1985 42; Flint 1992, 109–135) pienyritysten huomiointi on jäänyt vähäiseksi. Tilintarkastusprosessi on kuvattu kirjallisuudessa niin suurten yritysten kannalta, että niissä on tyypillisesti tilintarkastuskomitea (vrt. Arens–Loebbecke 2000, 141–755). Tällaiset suuret yritykset on rajattu tämän tutkimuksen ulkopuolelle.

Mikrotaloustieteellinen tilintarkastuksen tutkimus on Suomessa ollut verraten vähäistä. Rajoitteena on ollut se, että monessa tutkimushankkeessa on tutkijalle eduksi, jos hänellä on tilintarkastuskokemusta (Jägerhorn 1965, 1; Kosonen 2005, 17). Tilintarkastajan toiminnan tutkiminen osoittautuu ilman tilintarkastuskokemusta hankalaksi, koska tilintarkastuksesta laaditut asiakirjat ovat tilintarkastuskertomusta lukuun ottamatta luottamuksellisia (Eklöv 1998, 16). ”Tilintarkastus on ensinnäkin sellainen käytännön kokemuksen myötä syntyvä ja ylläpidettävä taitolaji, että taitojen oppiminen ja ylläpitäminen eivät yleensä onnistu sivutoimisena. Näin ollen vain harvalla yliopiston opettaja- ja tutkijakunnasta on tilintarkastusauktorisointi – ja tulevaisuudessa yhä harvemmalla.” (Näsi 2009, 34) Väitöskirjoja aiheesta on verraten vähän, ja niiden lähtökohdat ovat melko heterogeenisiä (Kosonen 2005, 17).

Kansainvälisesti tarkasteltuna tilintarkastusalaan kohdistuvan tutkimuksen asema vaihtelee sen mukaan, mikä on kunkin maan tilintarkastusjärjestelmä ja tilintarkastuksen sijoittuminen tieteenalakeskessä (Gwilliam 1987; Kosonen 2005, 17). Tilintarkastuksen sisältö on erilainen eri tilintarkastusjärjestelmissä, esimerkiksi Suomessa on viime aikoina käyty pohdintaa hallinnon tarkastuksesta.

Globaalisesti tarkasteltuna tilintarkastuksen lähtökohdat eivät ole samankaltaisia eri maissa. Jos tilintarkastusvelvollisuus koskee vain julkisesti noteerattuja yhtiöitä (esim. USA), tilintarkastuksen peruslähtökohdat ovat erilaiset kuin maissa, joissa tilintarkastusta tehdään mikrokokoisissakin yhteisöissä (esim. Malta, Ruotsi). Suomessa tilintarkastus poikkeaa globaalimmasta tilintarkastuksesta muun muassa tilintarkastusvelvollisuuden osalta. (Vrt.

Riistama 1999, 19). Suomessa tilintarkastuksen perusta on yhteisöjen laajassa lakisääteisessä tilintarkastus-velvollisuudessa, jossa maallikkotilintarkastusta käytettiin viime vuosiin asti ammatti-tilintarkastuksen täydentäjänä. Tämän vuoksi teorianmuodostusta on hedelmällistä tarkastella Suomen kansallisessa ympäristössä.

Tilintarkastuksen tutkimuksella on yhteyksiä useisiin tieteenaloihin, kuten yritys juridiikkaan, liiketaloustieteisiin ja tilastotieteeseen (Torpo 2012, 30). Ulkomaisissa tutkimuksissa on usein käytetty kvantitatiivista lähestymistapaa (Humphrey, 2008). Tilintarkastusmenettelyä koskevia tutkimuksia on länsimaissa tehty jo melko paljon, mutta ne koskevat todella harvoin pienyrityksiä (Torpo 2012, 35), koska pienyrityksen tilintarkastuksella ei kansainvälisesti ole sitä asemaa kuin Suomessa. Tilintarkastustutkimuksissa on kiinnitetty paljon huomiota teknisiin ja ulkoisiin ilmiöihin, mutta ihmisen osuutta ei ole juurikaan tarkasteltu (Kosonen 2005, 242). Tämä tutkimus on ensimmäinen tilintarkastuksen laadunvalvonnan¹³ yhteydessä tehty haastattelututkimus Suomessa.

Tilintarkastusta koskevaa lainsäädäntöä sekä tilintarkastuskertomus- ja raportointimalleja on seurattu tässä tutkimuksessa syyskuun 2016 loppuun. Suomalaisen tilintarkastuksen kehitystä on seurattu senkin ajankohdan jälkeen.

1.2 Tutkimuksen keskeiset teemat

Suomessa pienyritysten tilintarkastukseen kohdistunutta tieteellistä tutkimusta on julkaistu vain vähän: Koskela (1990), Riistama (2000), Horsmanheimo–Steiner (2002) Virtanen (2002), Kosonen (2005), Ahjos (2010) ja Torpo (2012) Ansioistaan huolimatta edellä mainitut tutkimukset jättävät hyvän tilintarkastustavan analysointiin useita tutkimusaukkoja. Hyvä tilintarkastustapa on tunnetusti monitahoinen ja laaja aihe (Aho–Vänskä 1996, 64). Tässä tutkimuksessa erityishuomion kohteeksi nousi kolme tutkimusaukkoa, jotka ovat myös tämän tutkimuksen keskeisiä teemoja. Tutkimusaukot tarkentuivat lopullisiksi asteittain tutkimuksen teon aikana.

Teemat 1 ja 2 käsittelevät suoranaisesti tämän tutkimuksen pääotsikkoa ”hyvän tilintarkastustavan käsitteellistämistä ja käytännön muotoutumisesta – tutkimus pienyritysten tilintarkastuksesta”. Teema 1 ”hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsennessmallit” tarkastelee asiaa teoreettisesta lähtökohdasta. Hyvälle tilintarkastustavalle jää runsaasti toteuttamismahdollisuuksia. Tapaa tarkasteltaessa on tarpeen käyttää useita arviointinäkökulmia.

¹³ ISQC 1: Laadunvalvonta tilintarkastusyhteisöissä, jotka suorittavat menneitä kausia koskevaan taloudelliseen informaatioon kohdistuvia tilintarkastuksia ja yleisluonteisia tarkastuksia sekä muita varmennustoimeksiantoja ja liitännäispalveluja; ISA 220: Menneitä kausia koskevaan taloudellisen informaatioon kohdistuvien tilintarkastusten laadunvalvonta.

Teema 2 ”tilintarkastustiedon jaottelu” porautuu erityisesti tilintarkastajan käyttämään hiljaiseen tietoon. Pienyritysten hyvää tilintarkastustapaa on perinteisesti kuvattu pelkästään käsitteellisen tiedon¹⁴ pohjalta. Tässä työssä käsitteellisen tiedon ohella tutkimuskohteena on myös hiljainen tieto ja sen osa-alueet. Hiljaisesta tiedon luonteesta on tilintarkastajienkin keskuudessa monenlaisia käsityksiä. Sitä koskeva tutkimusaukko on suuri, ja saadut tulokset antavat vain yhden jäsenysmallin aiheen käsittelyyn. Tilintarkastustietoa tarkasteltaessa on paikallaan pureutua syvälle hiljaisen tiedon osatekijöihin.

Teeman 3 ”hyvän tilintarkastustavan yksilölliset toteuttamistavat” taustalla on tilintarkastustyön käytännön todellinen luonne, jossa korostuu tilintarkastajan henkilökohtainen panos ja taito (Virtanen 2002, 131). Tilintarkastuksessa tehtävät valinnat ja päätökset perustuvat tarkastuksen suorittajan osaamiseen ja näkemykseen siitä, mikä työssä on olennaista. Toteuttamistavoissa on löydettävissä hyvää tilintarkastustapaa selventäviä mielekkäitä tarkastelun kohteita. Tilintarkastuksen käytäntö pohjautuu tarkastajan osaamiseen ja asioiden merkityksen arviointiin. Teemaa 3 voidaan luonnehtia käytännönläheiseksi, kun edellä kuvatut teemat 1 ja 2 ovat teoriaa rakentavia.

Teema 1: Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenysmallit

Tilintarkastuksen teorian rakentamisen perustana on tyyppillisesti käsitteen määrittely (vrt. Flint 1992, 5; Riistama 1999, 19–20; IFAC 2010b, 185). Määritelmä on laadittu tavallisesti työn tuloksen tai tarkoituksen perusteella. Tilintarkastuskäsitteen¹⁵ kuvaus on yleensä toteutettu parin kolmen virkkeen mittaisena (vrt. AAA 1973; Riistama 1999, 20). Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen johdonmukaista jäsenystä¹⁶ ei ole tutkijan tiedossa. Minkälaisin tarkasteluperustein hyvää tilintarkastustapaa voidaan jäsenellä? Millaisia näkökohtia hyvän tilintarkastustavan käsitteen puitteissa pitäisi havainnoida ja tarkastella? Mitkä asiat hyvästä tilintarkastustavasta nousevat käytännön työnsuorittajien käsityksissä esiin? Mitkä tekijät ohjaavat tilintarkastusta? Tilintarkastus-käsite on monitahoinen, ja sitä on syytä tarkastella useasta, toisiaan täydentävästä näkökulmasta.

¹⁴ Käsitteellinen tieto voi olla esimerkiksi tekstin, puheen tai kaavion muodossa ilmaistu tieto. Sitä voidaan siirtää ja tallentaa.

¹⁵ Käsite on ilmiölle ominaisten piirteiden kokonaisuus, joka voidaan joskus kuvata muutamalla sanalla tai lauseella, joskus kuvaus edellyttää laajempaa selostusta.

¹⁶ Viitekehys pyrkii jäsentämään jotakin ilmiön osaa todellisuudesta (Torpo 2012, 43). Viitekehyksessä operoidaan tavallisesti laajoilla asiakokonaisuuksilla, joita voidaan eritellä useampiin alaryhmiin tai tekijöihin. Viitekehys on tässä tutkimuksessa dynaaminen kehikko, joka laaditaan ymmärryksen lisäämiseksi todellisuudesta ja havainnoista, niiden suhteiden rationaaliseksi hallitsemiseksi. Esimerkki liiketaloudessa käytetyistä tutkimustavoista on asettaa käsiteltävät asiat kolmelle tasolle: 1) teoriataso, 2) sääätelytaso 3) käytännön taso (Mautz–Sharaf 1985, 240–248; Majala 1987, 25–28; Satopää 2003, 53).

Teema 2: Tilintarkastustiedon jaottelu

Kun tilintarkastustapa perustuu osaltaan tilintarkastajan osaamiseen, on tärkeätä tarkastella, millaiseen tietoon osaaminen puolestaan perustuu. Tämä teema oli keskeisesti esillä tutkimuksen toisessa haastatteluvaiheessa, jossa syvennyttiin tarkastelemaan ensimmäisen haastatteluvaiheen havaintoa siitä, että tilintarkastajan osaaminen on paljon muutakin kuin tilintarkastussuosituksen sisältämien aihealueiden tuntemista.

Tilintarkastajien kelpoisuusvaatimukset määritellään laissa (1141/2015, 6. luku). Kun tilintarkastaja on menestyksellä selviytynyt tilintarkastajatutkinnossa, hän alkaa pitää ja on myös velvoitettu pitämään ammattitietoaan yllä koulutuksen ja työkokemuksen avulla. Tilintarkastajan valinta perustuu valitsijoiden/valitsijan luottamukseen. Työkokemuksen kautta tilintarkastajan ammattitaito kehittyy juuri sentyyppisissä tehtävissä, joita hänet valitaan suorittamaan. Ainakin yksin työskentelevien tilintarkastajien ammattitieto ja kokemukset voivat vaihdella. Jonkun kokemus saattaa olla moninkertainen toiseen verrattuna, toisella taas saattaa olla ylivertainen tietämys kirjanpitoasioista toiseen verrattuna. Tilintarkastaja on nähty Suomessa moniosajana (Vuopala 2015, 38). Millaisella tiedolla tilintarkastaja suorittaa tehtävänsä, jossa edellytetään monipuolista yhteisöjen talous- ja hallintoasioiden tietämystä?

Teema 2 tarkastelee, millaista tietoa tilintarkastaja käyttää työssään. Tieto voidaan jakaa kirja- ja kokemustietoon. Tieto- ja taito-käsitteet ovat tilintarkastuksessa synonyyminomaisia. Tilintarkastuslaki (1141/2015 4:2) määrää, että ”tilintarkastaja on velvollinen pitämään yllä ja kehittämään ammattitaitoaan”. Tässä tutkimuksessa käsitellään lähinnä tietoa, mutta tiedon alla voidaan myös mainita tilintarkastajan osaamiseen sisältyviä taitoja ja niiden alaluokkia, jos ne ovat kyseisessä kohdassa relevantteja. Käytännössä tilintarkastajan osaamista valvotaan siten, että tarkastajan on pidettävä tietonsa ajan tasalla muun muassa osallistumalla alan koulutuksiin.

Teema 3: Hyvän tilintarkastustavan yksilölliset toteuttamistavat

Teema 3 tarkastelee, millä tavoin tilintarkastusta suoritetaan. Tilintarkastajien taustat ja motiivit ovat heterogeenisiä, mikä saattaa näkyä tilintarkastajien käytännön työssä. Tilintarkastuksen tavoitteena on varmistaa yritysjohton antaman informaation luotettavuus. Tilintarkastaja tarvitsee työssään ammatillista harkintaa. Pienissä tilintarkastuskohteissa tarkastuksissa on mahdollisuutta ammatilliseen harkintaan enemmän kuin suurissa kohteissa. Tilintarkastajat voivat toteuttaa siis työnsä pienyrityksissä erilaisia näkökulmia painottaen. Käytännössä eri tarkastajien tarkastukset eivät toteudu yhden ja saman kaavan mukaan (Torpo 2012, 73). Tässä tutkimuksessa analysoidaan sitä, miten tarkastukset eroavat toisistaan.

1.3 Tutkimuskysymykset

Tutkimuksen tavoitteena on käsitteellistää pienyritysten tilintarkastusta kolmea teemaa tarkastelemalla. Keskiössä on hyvä tilintarkastustapa, joka pyritään aineiston ja aiemman kirjallisuuden avulla käsitteellistämään ja jäsentämään.

Tutkimuskohteena on yksin toimivan tilintarkastajan työ¹⁷. Tilintarkastus ja sen prosessit muodostuvat erilaisiksi, jos työhön osallistuu organisaatio ja usean eri tason tekijät. Tutkimuksessa ei ole mukana toimeksiantajien ja muiden sidosryhmien näkökulmaa, vaikka se luonnollisesti rikastuttaisi aineistoa. Tässä tutkimuksessa on keskitytty tilintarkastustyön käsitteellistämiseen ja mallintamiseen siltä osin, kun se on varsinaista tilintarkastettavien aineistojen käsittelyä, havainnointia ja päätelmien tekoa.

Hyvää tilintarkastustapaa voidaan tarkastella monesta näkökulmasta. 1900-luvun jälkimmäisellä puoliskolla tapaa arvioitiin eettisestä näkökulmasta (Virtanen 1959, 37; Heikkonen–Kupiainen 1977, 165). Vuosituhannen vaihteessa tilintarkastajien avuksi kehitettiin työkirjoja. Uudempi 2000-luvulla suosiota saanut ajattelu on riskiperusteinen näkökulma (Blummé 2008, 95–101). Riskiperusteisessa tilintarkastuksessa tilintarkastaja pyrkii hankkimaan kohtuullisen varmuuden¹⁸ siitä, ettei tilinpäätöksessä ole olennaista virhettä. Kolmas näkökulma on tilintarkastuksen tekninen suoritustapa. Sen painottamiseksi tilintarkastuksesta on julkaistu työkirjoja, joiden avulla tarkastaja voi syventää työprosessiaan. Tarkastelunäkökulmat tilintarkastuksen menettelyihin ovat vaihdelleet viime vuosikymmenien aikana, eikä tutkija usko, että staattista vaihetta olisi vieläkään saavutettu. Tutkimusteema 1:n eli ”hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsennessä” pohjalta keskeiseksi tutkimuskysymykseksi nousee:

Tutkimuskysymys 1: Minkälaisiin elementteihin hyvä tilintarkastustapa voidaan jäsentää?

Tämä tutkimuskysymys on saanut alkunsa ja täsmentynyt (ks. Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004, 160) tutkijan toteuttamien laaduntarkastusten myötä ja niihin liittyneistä havainnoista. Laaduntarkastus¹⁹ pohjautuu Suomessa siihen osaan hyvästä tilintarkastustavasta, jonka olennaisimpana lähteenä ovat kansainväliset tilintarkastussuosituksukset (Harjula 2017). Tutkimuskysymys on laaja ja siihen etsitään kokonaisvaltaista vastausta. Ainutlaatuinen tutkimusaineisto mahdollistaa kokonaisvaltaisen lähestymistavan. Tutkimuksessa kehitellään käsitteitä pienyritystilintarkastajan ja hänen työnsä analysointiin.

¹⁷ Yli 40 % tilintarkastajista toimi Suomessa vuonna 2015 tilintarkastusyhteisöjen ulkopuolella (PRH: Tilintarkastusalan markkinaseurantaraportti). Käytännössä heistä muodostuu yksin toimivien tilintarkastajien ammattikunta.

¹⁸ Kohtuullinen varmuus tarkoittaa korkeata varmuutta. Kohtuullinen varmuus ei ole sama kuin täysi varmuus, mutta se on kuitenkin parempi kuin rajoitettu varmuus (ST-Akatemia, 2016, 363). Kohtuullinen varmuus on se varmuusaste, jota käytännössä tilintarkastuksessa tavoitellaan.

¹⁹ Tilintarkastajien laadunvalvonta perustuu nykyään kahteen lomakkeeseen: Toimeksiantolomakkeeseen ja Riskien arviointi-kyselylomakkeeseen (PRH 2019).

Pienyritystilintarkastus on Suomessa tavallisesti hoidettu pitkän linjan ammatinharjoittajien toimesta. Tyypillistä tarkastuksissa on ollut työn suorittaminen yhden tarkastajan tehtävänä (Torpo 2012, 221). Tilintarkastustoimeksiantoja suorittaneille on kertynyt runsaasti käytännöstä ja kokemuksesta hankittua alan ammattitietoa, siis hiljaista tietoa. Ammattilaisten *tiheä hiljainen tieto* on tarkennettu määrite sille erityiselle hiljaiselle tiedolle, johon he paljolti tukeutuvat työssään (Eraut 2000). Hiljaisen tiedon käsitteeseen sisältyy olennaisena osatekijänä mentaalisen mallin käsite. Kun pohditaan tilintarkastajan tiedon käsitteellistämistä, tulee analysoitavaksi hiljaisen tiedon sisältö ja sen osatekijät. Tilintarkastustiedon lähteiden ja tietojen jaottelu on keskeisesti esillä tässä tutkimuksessa.

Tutkimusteema 2:n pohjalta on esitettävissä seuraava tutkimuskysymys:

Tutkimuskysymys 2: Minkälaisiin elementteihin tilintarkastajan käyttämä tieto voidaan jaotella?

Tiedon kategorioiksi voidaan luokitella sen kaksi muotoa: 1) käsitteellinen tieto ja 2) hiljainen tieto. Käsitteellinen tieto on sitä, jota olemme opiskelemalla tai tietoa muuten etsimällä itsellemme hankkineet. Työkokemuksen kautta tietomme on täydentynyt hiljaisella tiedolla. Analysoitaessa tilintarkastajan työssään käyttämän tiedon jäsentelyä tulee huomio kiinnittää paitsi hänen käsitteelliseen tietoonsa myös hiljaiseen tietoon, joka sisältää myös mentaaliset mallit. Nämä mallit ovat tilintarkastajalle mielikuvia todellisuudesta. Hyvän tilintarkastustavan käsitteellistämiseen tarvitaan sekä hiljaista tietoa että mentaalisia malleja.

Tilintarkastusmenettelyn yhdenmukaistaminen on osoittautunut käytännössä haastavaksi. Tilintarkastustavan ei tarvitsekaan olla harmonisoitu. Olennaista on, että tilintarkastaja pystyy perustelemaan, miten hän on päätenyt esittämäänsä lopputulokseen. TILAn²⁰ ratkaisu 3/2009 on tästä merkittävä esimerkki: Kaksi tilintarkastajaa olivat päätyneet samassa asiassa olennaisesti erilaiseen lopputulokseen, toinen myönteiseen, toinen kielteiseen. TILA totesi, että kumpikin oli noudattanut hyvää tilintarkastustapaa. Tilintarkastajan ammatillinen harkinta²¹ ja hiljainen tieto voivat johtaa jopa vastakkaisiin käsityksiin.

Tutkimuskysymys 3: Miten tilintarkastajien erot toiminnassa vaikuttavat pienyritysten tilintarkastuksessa?

²⁰ Tilintarkastuslautakunta (TILA). Se on valtioneuvoston nimittämä.

²¹ "Tilintarkastaja voi harkintansa mukaan poiketa tilintarkastussuosituksista tilintarkastuksen tavoitteiden saavuttamiseksi. Tällaisissa tapauksissa poikkeaminen on pystyttävä perustelemaan." (KHT-yhdistys 2000, 13)

Käsitys hyvästä tilintarkastustavasta on tilintarkastajien keskuudessa koulutustilaisuuksien ja ammatin edellyttämän tilintarkastajatutkinnon ja -kokeen jälkeen melkoisen homogeeninen. Tilintarkastajan oma merkitys hyvän tilintarkastustavan toteuttamisessa on kuitenkin olennainen (Virtanen 2002, 131). Hyvän tilintarkastustavan noudattaminen perustuu ammattiosaamiseen, johon sisältyy subjektiivista harkintaa. Tilintarkastajilla on käytännössä yksilöllisiä arvostuksia ja henkilökohtainen vastuu työstä (Virtanen 2003, 31). Kolmannen tutkimuskysymyksen avulla jäsennetään ja luokitellaan hyvän tilintarkastustavan yksilöllisiä toteuttamiseroja.

1.4 Tutkimusraportin rakenne

Tässä johdantoluvussa taustoitettiin tutkimusaihetta ja sen merkittävyyttä, esiteltiin tutkimuksen sijoittuminen suhteessa muuhun tilintarkastustutkimukseen, esitettiin tutkimuskysymykset ja kerrottiin tutkimusraportin rakenne. Rakenne on kuvattu myös kuviossa 1 Tutkimusraportin rakenne (sivu 27).

Substanssiteoreettinen pääluke 2 esittelee tilintarkastuksen teoreettisen taustan ja tärkeimmät käsitteet. Luvussa esitellään tilintarkastusta myös käytännölliseltä kannalta siinä laajuudessa, mikä on tutkimuksen lähtökohtien ja tulosten ymmärtämisen kannalta tarpeellista. Luvussa on esitelty myös suomalainen tilintarkastusjärjestelmä suhteessa kansainväliseen toimintakenttään sekä toimintaa ohjaavat lait ja standardit. Tilintarkastusteoriaan liittyvinä seikkoina määritellään odotuskuilu, olennaisuus sekä tilintarkastusriski ja sen analyysi. Tämän jälkeen tarkastellaan hiljaisen tiedon käsitettä ja mentaalista mallia. Edelleen tässä pääluvussa hahmotellaan hyvän tilintarkastustavan jäsentelyä.

Kolmannessa, metoditeoreettisessa, pääluvussa esitellään tutkimusstrategia, sen mukaisesti tehdyt metodologiset valinnat sekä tutkimuksessa käytetty toiminta-analyttinen tutkimusote. Tämän jälkeen kuvataan aineiston hankinta sekä siihen liittyvät erityispiirteet, jotka mahdollistivat poikkeuksellisen aineiston hyödyntämisen tutkimustarkoitukseen. Luvussa on kuvattu haastatteluvaiheet ja kumpaankin niistä liittyneet tavoitteet. Lopuksi esitellään, miten empiiristä aineistoa on käsitelty ja miten sen pohjalta on edetty tuloksiin ja johtopäätöksiin.

Pääluvussa 4 esitellään saadut tulokset. Saatu aineisto esitellään ja sen pohjalta käydään keskustelua aiemman teorian tiedon valossa. Pääluvun 4 jäsennyksessä näkyy se, että aineiston keruun ensimmäisessä vaiheessa keskityttiin tilintarkastajan työhön hänen soveltaessaan hyvää tilintarkastustapaa. Ensimmäinen vaihe muodosti pohjatyön aineiston keruun toiselle vaiheelle. Toisessa vaiheessa huomio kiinnitettiin tilintarkastuksessa käytössä oleviin tietolähteisiin ja tiedon käyttöön. Aineistoa jäsennetään ja analysoidaan

kolmen pääteeman mukaisesti: tilintarkastuksen jäsenysmalli, tietolähteet ja tiedon käyttö sekä käytännön työn suorittaminen. Tämä jäsenys muodostaa myöhemmin pohjan tutkimuksen tulosten ja kontribuutioiden esittelylle.

Kuvio 1 Tutkimusraportin rakenne

Pääluku 5 Johtopäätökset empiirisestä aineistosta on jäsennetty tutkimuskysymyksiä vastaavasti, ja näin esitellään kuhunkin kysymykseen saadut tulokset. Luvussa on esitetty hyvän tilintarkastustavan jäsenysmalli tutkimuksessa esiin tulleiden tietojen valossa, samoin myös tilintarkastustiedon jaottelu. Näihin sisältyy tutkimuksen tieteellinen kontribuutio. Kolmantena osana esitellään havaintojen perusteella tehdyt johtopäätökset tilintarkastuksen toteuttamisen eroista.

Pääluku 5:n lopuksi esitetään yhteenveto tutkimuksen tieteellisistä kontribuutioista, tapa- ja tietouluuttavuudesta. Yhteenvetoon on otettu mukaan sanktoraja-käsite ja yhdistetty se

edellä mainittuihin ulottuvuuksiin. Näin saadaan kokonaisvaltainen viitekehys, jonka avulla voidaan ymmärtää hyvän tilintarkastustavan toteutuksen liikkumarajat ja hyvä tilintarkastustapa kokonaisvaltaisesti.

Kuudennessa luvussa arvioidaan koko työn validiteettia, reliabiliteettia ja yleistettävyyttä sekä keskustellaan tilintarkastussuositusten asemasta pienyritystilintarkastuksessa. Lisäksi tarkastellaan mahdollisuutta kansalliseen standardiin pienten yritysten tilintarkastuksessa.

2 TUTKIMUKSESSA KÄYTETYT KÄSITTEET JA TEORIAT

Tässä luvussa esitellään tilintarkastusta käytännölliseltä ja teoreettiselta kannalta siinä laajuudessa, mikä on tutkimuksen lähtökohtien ja tulosten kannalta tarpeellista. Luvussa määritellään myös tutkimuksessa käytetyt keskeiset käsitteet. Luvussa on viisi alalukua, joiden sisältö on tiivistetysti:

1. luku ”2.1 Tilintarkastus käytännössä ja toimintaa ohjaavat lait ja standardit” esittelee tilintarkastuksen käytännöllisenä toimenä. Mukaan on otettu varmennustoimeksianto, tarkastusprosessin vaiheet, raportointi ja sidosryhmät. Luvussa kuvataan myös suomalainen tilintarkastusjärjestelmä ja tilintarkastusta ohjaavat lait ja muu säädöstö. Tämä alaluku antaa tilintarkastusta vähemmän tuntevalle lukijalle peruskäsityksen ja -käsitteet teoreettisemmän tiedon pohjaksi.
2. luku ”2.2 Teoreettiset lähtökohdat ja aiemmat tutkimukset” sisältää tutkimuksen kannalta olennaiset aikaisemmat tutkimukset sekä niissä esitetyt keskeiset teoreettiset käsitteet. Luku tuo esiin tutkimuksen teoreettiset lähtökohdat.
3. luku ”2.3 Tutkimuksen keskeiset käsitteet” sisältää tilintarkastustutkimuksen kolme keskeistä käsitettä: odotuskuilun, olennaisuuden tilintarkastuksessa ja tilintarkastusriskit. Niitä on käytetty tämän tutkimuksen teemahaastatteluissa. Luku esittelee myös käsitteet hiljainen tieto ja mentaalinen malli. Nämä ovat tutkimuksen keskeisiä käsitteitä, ja niiden esittely on siksi perusteltua.
4. luku ”2.4 Tapanormi tilintarkastuksessa” esittelee tilintarkastukseen liittyviä tapakäsitteitä. Hyvä tilintarkastustapa on tutkimuksen keskeinen käsite, ja siksi sitä käsitellään laajasti teoreettisesti. Samassa luvussa esitellään hyvä tilintarkastajatapa, ja valotetaan hyvän tilintarkastustavan ja hyvän tilintarkastajataavan käsitteellistä eroa.
5. luku ”2.5 Hyvän tilintarkastustavan jäsenysmalli” esittelee niitä taustoja, joita käyttäen empirian pohjalta tullaan muodostamaan hyvän tilintarkastustavan jäsenysmalli.

2.1 Tilintarkastus käytännössä ja toimintaa ohjaavat lait ja standardit

2.1.1 Tilintarkastuksen toteuttaminen ja varmennustoimeksianto

Varmennustoimeksianto (assurance engagement) määritellään toimeksiannoksi, jossa tilintarkastaja esittää johtopäätöksen, jonka tarkoituksena on lisätä aiottujen informaation käyttäjien – muiden kuin vastuussa olevan osapuolen – luottamusta lopputulokseen, joka on saatu arvioimalla kohdetta kriteerien perusteella tai mittaamalla se kriteerejä käyttäen. (IFAC 2010b 178). Varmennustoimeksianto on työtä, jolla pyritään varmentamaan informaation oikeellisuutta (Halonen–Steiner 2010, 17–18).

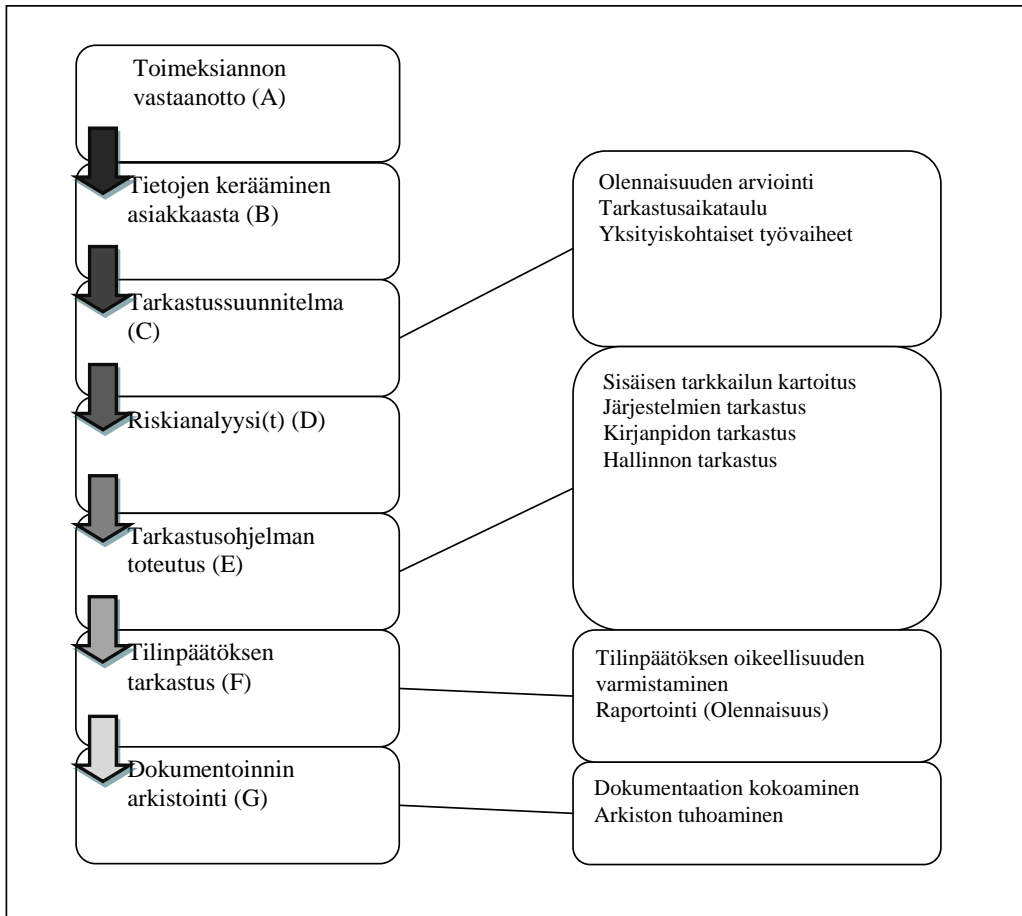
Tilintarkastustyö voidaan kuvata vaiheittaisena tilintarkastusprosessina (ks. Satopää 2002, 46), mutta terminä tilintarkastusprosessi on vakiintumaton. Se alkaa toimeksiannon vastaanottamisesta ja päättyy dokumentoinnin hävittämiseen arkistointiaikojen sen salliessa (Kosonen 2005, 31). Sitä on myös tarkasteltu toisinaan keskittymällä vain tietylle osalle (Ahjos 2010, 19).

Tunnettuja kaavioesityksiä ovat Blummén kaaviokuva (2008, 84) ja Halosen ja Steinerin (2010) kirjan esitys. Blummén esittämä kaavio perustuu teokseen ”ISA-standardien soveltaminen pk-yhteisöjen tilintarkastuksessa” (IFAC 2012, 54–62). Suurten yritysten tilintarkastuksen vaiheistus on kirjallisuudessa jaettu neljään päävaiheeseen: 1) tilintarkastuksen suunnittelu, 2) aineistotarkastus²², 3) analyttinen tarkastus ja 4) tarkastuksen loppuun suorittaminen ja raportointi (Arens–Loebbecke 2000, 162–163). Halonen ja Steiner (2010) käsittelevät prosessia käytäntöä ohjaavasti, tilintarkastuksen lähtökohdista dokumentoinnin viimeistelyyn asti. Kirjassa painotetaan erityisesti tilintarkastusstandardien soveltamista prosessissa.

Tutkija on esittänyt oman prosessikuvausmallinsa aiemmissa teoksissaan (ks. Satopää 2002, 46). Se on ollut tutkijan käytössä koko 2000-luvun ajan. Prosessikuvausmalli on esitetty kuviossa 2. Se, ettei mallia ole ollut tarpeen muuttaa käyttöaikanaan, todistaa sen toimivuutta (ks. Halonen–Steiner 2010, 17–18).

Prosessin vaiheet on mallissa kuvattu kirjaimin A–G. Tämä vaiheistus poikkeaa aikaisemmin esitetyistä siten, että kuvausta laadittaessa lähtökohtana on ollut tilitoimistoa käyttävä pienyritys. Se on kehitetty HTM-yhdistyksen työkirjan (Tilintarkastus Työkirja, 1999) perusteella.

²² Aineistotarkastustoimenpiteet käsittävät laskelmien tarkastusta, saldojen analysointia, yksityiskohtaista tarkastusta, tiedusteluja ja vahvistuksia sekä muuta havainnointia.

Kuvio 2 Tilintarkastustyön prosessikuvaus pienyrityksen tarkastuksessa (Satopää 2002, 46)

Tilintarkastus aloitetaan sopimalla toimeksiannosta tilintarkastuksen toimeksiantokirjeellä eli hyväksymällä toimeksianto. Vaiheessa B kerätään tietoa yhteisöstä haastattelemalla johtoa ja aikaisempaa tilintarkastajaa (vrt. Arens–Loebbecke 2000, 220) sekä perehdytään aikaisempiin tilinpäätöksiin. Vaihe C sisältää aina olellisuuden arvioinnin (vrt. Arens–Loebbecke 2000, 250–251) ja tarkastusaikataulun pohdinnan. Vaiheet B ja C sekoittuvat toisinaan keskenään eli niiden rajausta ei ole aina selvä: vaiheessa B aletaan jo luoda tilintarkastukselle kokonaisstrategiaa, joka ohjaa sitten vaiheessa C tilintarkastustoimenpiteiden ja työvaiheiden suunnittelua (ks. Tomperi 2009, 41–42; Halonen–Steiner 2010, 55). Vaiheessa D Suomessa on usein tapana toteuttaa sekä kohteen toiminnallisten (ISA 315, 330) että tilintarkastusriskien analysointi (ks. Gwilliam 1987, 190–196). Tilintarkastusriskien hallitsemiseksi tilintarkastaja arvioi kyseisiä riskejä erilaisin toimenpitein kuten analyttisin tarkastuksin, havainnoiden ja kirjanpitoaineiston

tarkastuksiin. Vaiheessa E toteutetaan tilintarkastus vaiheiden B–D yhteydessä hankitun tiedon ja käsityksen pohjalta (ks. Halonen–Steiner 2010, 57).

Tilintarkastus huipentuu vaiheessa F tilinpäätöksen oikeellisuuden varmistamiseen ja tilintarkastuskertomuksen sisällön pohdintaan (ks. Carmichael–Willingham–Schaller 1996, 537–566). Tilintarkastajan tulee arvioida hankkimaansa tilintarkastusevidenssiä, jotta tilinpäätöksessä olevan olennaisen virheellisuuden riski on hyväksyttävän alhaisella tasolla. Tilintarkastajalla tulee olla kohtuullinen varmuus²³ tästä. Tarkastuskertomus perustuu evidenssiin, jota edeltäneen työprosessin aikana on hankittu (Halonen–Steiner 2010, 59). Vaiheen G aikana tilintarkastaja kokoaa ja sulkee hallinnollisena toimenpiteenä tilintarkastusarkistonsa valmiiksi odottamaan säilyttämisaajan päättymistä (ks. Halonen–Steiner 2010, 480–481). Varsinkin pienyritystarkastuksissa tilintarkastajan tulee tässä vaiheessa varmistaa, että hänen arkistonsa sisältää minimidokumentaation laaduntarkastusta varten (ks. Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 392).

Vaiheeseen F sisältyvä tilintarkastajan raportointi on kirjallista ja suullista. Tilintarkastajan työn tulokset sisältyvät hänen raportteihinsa (Riistama 1999, 266). Taulukossa 1 tutkija on eritellyt tilintarkastajan raportointimuodot ja raporttien käyttäjät. Taulukon sisältö perustuu analyysiin tilintarkastajan raportoinnin muodoista (Kosonen 2005, 209–210). Taulukko on esitetty Kososen esittämässä hierarkiajärjestyksessä siten, että ensisijaisimmat raportit ovat ylimpänä. Taulukossa esitetään tilintarkastajan keinot ja ympäristö tilinpäätöksen varmistuspalvelun tuottamisessa. Kirjallisena raportointina lakisääteistä tilintarkastuspöytäkirjaa selvästi yleisempi on lainsäädännössä määrittelemätön tilintarkastusmuistio. Lyhin tilintarkastukseen sisältyvä raportti on tilinpäätösmerkintä (TilintL 1141/2015 3:4). Tilinpäätösmerkinnän sisältö on niin niukka, ettei sitä aina tulkitakaan varsinaiseksi raportiksi. Tilinpäätösmerkintä on tilintarkastajan merkintä siitä, että tilintarkastus on suoritettu.

Kirjallinen raportointi osoitetaan tavallisesti suoraan yritysjohdolle. Suullinen raportointi esitetään lähes pelkästään yritysjohdolle ja kirjanpito henkilöstölle. Yrityksen sidosryhmien²⁴ käsityksen mukaan tiedottaminen sidosryhmille on laadultaan kohtuullista. Luotettava raportointi yritysjohdolle toteutuu hyvälaatuisena. Tilintarkastusraportointi palvelee paremmin yritysjohtoa kuin sidosryhmiä. (Kärkkäinen 1998, 171–172).

²³ Kohtuullinen varmuus = korkea varmuus – ei kuitenkaan täydellistä varmuutta – siitä, että tilintarkastuksen kohteena oleva informaatio ei ole olennaisesti virheellistä tai puutteellista (Blummé 2008,88).

²⁴ Sidoryhmiä tässä tarkastelussa ovat 1) tutkijat ja opettajat, 2) osakesijoittajat, 3) sijoitusanalyytikot, 4) taloustoimittajat, 5) verotarkastajat, 6) talousjohtajat ja 7) pankkiirit (Kärkkäinen 1998, 124). Pienyritystilintarkastuksessa osakesijoittajien, sijoitusanalyytikoiden ja taloustoimittajien intressi on vähäinen.

Taulukko 1 Raportointi tilintarkastajan tuotteena (mukailen Kosonen 2005, 209–210)

Raportointimuoto	Raportin käyttäjä
<i>Kirjalliset raportit</i>	
Tilintarkastuskertomus	Kaikki sidosryhmät
Tilinpäätösmerkintä	Kaikki sidosryhmät
Tilintarkastuspöytäkirja	Hallitus tai vastaava
Tilintarkastusmuistio	Yritysjohdo ja taloushallinto
<i>Suullinen raportti</i>	
Suullinen raportointi	Yritysjohdo ja taloushallinto

2.1.2 Tilintarkastuksen sidosryhmät

Tässä alaluvussa esitellään tilintarkastukseen liittyvät sidosryhmät sekä niiden suhde tilintarkastukseen. Sidosryhmäteoria kuvaa yrityksen ja sidosryhmien välistä vuorovaikutusta (Harisalo 2008, 226). Agenttiteoria (Kosonen 2005, 32) on kehitetty suuryritysten ammattimaistuneen yritysjohton ja omistajien välisen valvonnan ja kontrollin kuvaamiseksi. Niillä on merkitystä myös tämän tutkimuksen tulkinassa. Sen vuoksi niiden esittely on tässä tarpeellista.

Sidosryhmäteoria kuvaa organisaatioiden ja niiden toimintaympäristön suhteita. Sen tehtävänä on auttaa organisaation johtoa tunnistamaan ne ryhmät, joiden valinnoista organisaation menestys on olennaisesti riippuvainen. Sidosryhmäteoria²⁵ on tapa kuvata organisaation toimintaympäristön merkittävimmät toimijat ja osoittaa niiden merkitys organisaatiolle (Harisalo 2008, 226). Sidosryhmäteorian mukaan yritys on eri sidosryhmiensä eli johdon, henkilöstön, omistajien, luotonantajien jne. koalitiio (Pihlanto 2011, 20).

Sidosryhmäteoria tarjoaa analyyttisen välineen tarkastella yrityksen tilintarkastuksesta kiinnostuneita ryhmiä. Tilintarkastajan sidosryhmiä ovat sekä nykyiset että potentiaaliset yrityksen omistajat, luotonantajat, työntekijät, yritysjohto, yrityksen asiakkaat ja hankkijat sekä valtio ja kunnat. (Kärkkäinen 1998, 11) Tilintarkastajan sidosryhmät ovat likimain samoja kuin yrityksenkin sidosryhmät (Hatch–Cunliffe 2006). Laajasti tulkittuna tilintar-

²⁵ Huomaa, että kirjanpidon näkökulma poikkeaa hieman tilintarkastuksen näkökulmasta eli tilintarkastus ei ole kirjanpitoa. Kirjanpidon sidosryhmät ryhmitellään perinteisesti seuraavasti: 1) Operatiivinen johto, 2) Rahoittajat (Oman tai vieraan pääoman ehdoin rahoittavat), 3) Verottaja, julkinen valta, 4) Henkilökunta, 5) Hankkijat, 6) Asiakkaat. (Majala 1987, 22)

kastajan sidosryhmiin kuuluvat myös ne, jotka asettavat tiettyjä odotuksia yritykselle, vaikka eivät ole asettaneet mitään panosta yritykseen (ks. Näsi 1995, 19–32).

Yrityksen ympäristön muodostavat välitön toimintaympäristö ja niin sanottu sekundaarinen ympäristö. Välitön toimintaympäristö koostuu niistä ryhmistä, joiden kanssa yritys on toiminnallisessa vaihdantasuhteessa. Näitä kutsutaan sidosryhmiksi tai intressenteiksi. Sekundaarisen ympäristön muodostavat ne, joihin organisaatio voi vaikuttaa tai jotka voivat vaikuttaa organisaatioon (Rhenman 1972, 28). Yritys ymmärretään sidosryhmien väliseksi sopimusjoukoksi, jossa sidosryhmien etujen ja tavoitteiden tasapaino saavutetaan neuvottelutuloksena. Yrityksen toiminnan tarkoitus on toimia sidosryhmien etujen koordinoijana (ks. Evan–Freeman 1988). Sidosryhmän jäsen antaa yritykselle jotain ja samanaikaisesti hyötyy yrityksestä jotenkin. Sidosryhmän jäsenet pysyvät teorian mukaan yrityksen piirissä mukana niin kauan, kun panos-vastikesuhde on heidän kannaltaan tyydyttävä (Pihlanto 2004, 34).

Usein sidosryhmäteorian sisältö kuvataan ympyrällä, jossa keskellä on yritys ja sen ympärillä on yrityksen eri viiteryhmät. Sidosryhmät ajavat omia etujaan. Yritys on markkinapaikka sidosryhmilleen. Markkinapaikka luo mahdollisuuden kullekin sidosryhmälle toimia omia etujaan tavoitellen. Yrityksen puolesta päätöksentekijänä on liikkeenjohto, joka hoitaa ”tunteettoman yrityksen” etuja (Torpo 2012, 104)²⁶.

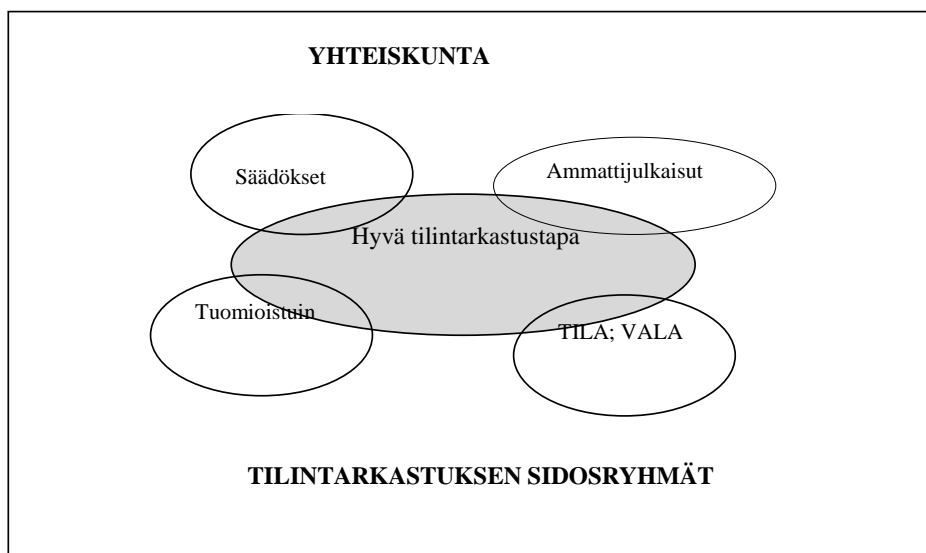
Tilintarkastuksen sidosryhmillä on odotuksia siitä, mitä tilintarkastuksella saavutetaan (Torpo 2012, 48). Usein törmätään väitteeseen, etteivät tilintarkastajat tee sitä, mitä sidosryhmät heiltä odottavat, eli sidosryhmän odotusten ja tarkastuksen toteutuksen välillä on niin sanottu odotuskuilu (Liggio 1974). Odotukset kohdistuvat tilintarkastuksen raportoinnin sisältöön, eli sidosryhmät odottavat kattavampaa ja laajempaa tilintarkastuskertomusta kuin on toteutettu. (Kosonen 2005, 215). Tilintarkastuksen tavoite ei kuitenkaan ole kaiken toiminnan täydellinen tarkastaminen kustannuksista piittaamatta, vaan työssä on huomioitava kustannus- ja hyöty-näkökohdat (Blummé 2008, 88).

Tilintarkastajan velvollisuutena ei ole palvella pelkästään jotakin määrättyä tilintarkastuksen sidosryhmää vaan myös kaikkia tilintarkastuksen sidosryhmiä (niin sanottua yleistä etua) (Kärkkäinen 1998, 12). Tilintarkastajalle muodostuu keskeinen tehtävä yhteiskunnassa: sijoittajat, luotonantajat, työnantajat, julkishallinto ja suuri yleisö (= aiotut tarkastuspalvelun käyttäjät) luottavat tilintarkastajan varmentamaan tilinpäätökseen (KHT-yhdistys 2008, 199). Yleisön luottamuksen aikaansaamiseksi ja säilyttämiseksi tilintarkastajien ammattikunta on pyrkinyt toimimaan selkeästi, rehellisesti, oikeudenmukaisesti ja objektiivisesti (Flint 1992, 93). Tilintarkastajan ei tule sallia eturistiriitojen tai eri sidosryhmien vaikuttaa objektiivisuuteensa. Painostustilanteeseen joutuessaan

²⁶ ”Yritys itsessään onkin tunteeton kooste ilman omia tavoitteita, etuja ja haittoja, toisin kuin sen sidosryhmät.”(Torpo 2012, 104)

tilintarkastajan tulee säilyttää oikeudenmukaisuutensa. Sidosryhmien luottamus tilintarkastajien lahjomattomaan (integrity) ammattikuntaan on tilintarkastustoiminnon edellytys (Satopää 1979, 5).

Kehittyneessä yhteiskunnassa tilintarkastajan työstä ovat kiinnostuneita varsin laajat tilintarkastuksen sidosryhmät. Yhteiskunnalla ymmärretään kuitenkin laajempaa käsitettä kuin mainitut sidosryhmät, jotka perinteisesti on lueteltavissa. Sekä yhteiskunta että sidosryhmät edellyttävät luotettavaa tilintarkastusta. Tilintarkastaja-ammattikuntaa koskevien standardien tulee olla ajan tasalla sekä esittää minimivaatimukset tarkastustyön suorittamisesta. Jos standardit eivät ole ajanmukaiset, joudutaan ne asettamaan ammattikunnan ulkopuolelta tasolle (= yhteiskunnan vaatimuksesta), joka voi olla korkeammalla, mitä tilintarkastaja kykenee työssään saavuttamaan (Poimaa–Rintala 1991, 19). Yhteiskunnallinen viitekehys hyvästä tilintarkastustavasta on esitetty Venn-diagrammina²⁷ kuviossa 3. Juridisesti ratkaistaessa hyvän tilintarkastustavan sisältöä lähteinä on tähän asti käytetty säädöksiä (lakeja, asetuksia ja suosituksia), alan ammattijulkaisuja, TILAn ja VALAn²⁸ (valtion tilintarkastuslautakunta) ratkaisuja sekä tuomioistuinten ratkaisuja.

Kuvio 3 Hyvä tilintarkastustapa ja sen yhteiskunnallinen viitekehys (Horsmanheimo ym. 2007, 142)

²⁷Venn-diagrammia (ks. Mellin 2010, 22) on sovellettu tulosten tulkinassa. Esittämistapaa on käytetty matematiikan joukko-opissa. Se on topologinen esitystapa, jolla voidaan tarkastella epävarmoja tai osittaisia kytkentöjä. Siinä joukkoja kuvataan esimerkiksi ympyröillä, jotka usein leikkaavat toisiaan.

²⁸ VALAa ei enää ole, vaan sen tehtävät on siirretty Patentti- ja rekisterihallituksen tilintarkastusvalvonnalle (1141/2015, 7:1).

Hyvä tilintarkastustapa takaa sen, että tilintarkastaja palvelee yhteiskuntaa (Flint 1992, preface XIII) ja siinä vaikuttavia niitä sidosryhmiä, jotka ovat kiinnostuneita tilintarkastetusta yrityksestä (Kärkkäinen 1998, 12).

Liian korkea tasovaatimus saattaa perustua ulkopuolisten käsitykseen tilintarkastajan roolista, joka usein mielletään vaativammaksi kuin mihin tilintarkastajilla on valmiudet. Tällöin on vaarana, että tilintarkastajan kannanotot tilintarkastuskertomuksessa saavat liian laajan ja korostetun merkityksen (Satopää 1993, 64). Tilintarkastusstandardien tulee tämän vuoksi olla ammattikunnan itsensä asettamia (Kärkkäinen 1998, 55).

Agenttiteoriaa käytetään apuna yhteisöjen tili- ja vastuuvapaussuhteiden hahmottamisessa (Kärkkäinen 1998, 23–24). Agenttiteoria sivuaa sidosryhmäteoriaa (Virtanen 2002, 19). Osakkeenomistajilla on määräysvalta sidosryhmien joukossa, kun päätetään johdon valvonnasta (Torpo 2012, 56). Käytännössä tämä valta ilmenee tarkastusorganisaation ja niin myös tilintarkastajan valinnasta päättämisenä.

Agenttiteoria lähtee liikkeelle tilivelvollisuudesta, joka aiheutuu johdon ja omistajuuden eriytymisestä. Agenttiteorian julkaisivat alun perin Jensen ja Meckling vuonna 1976 (Jensen–Meckling 1976, 308–311). Agenttiteoriassa tarkastellaan tilivelvollisuutta (accountability) (Flint 1992, 23), kun omistaja (päämies) antaa resursseja johdon (agentin) käyttöön. Johto laatii raportin resurssien käytöstä omistajalle. Tilintarkastajan tehtäväksi jää valvojana varmentaa agentin tilivelvollisena antaman raportin kattavuus ja virheettömyys (Kosonen 2005, 32, Torpo 2012, 56). Erityisesti niiden suurten yritysten kohdalla, joiden ulkoisen valvonnan tarve on suuri, agenttikustannukset²⁹ muodostuvat valvonnan myötä suuriksi (Zerni 2009).

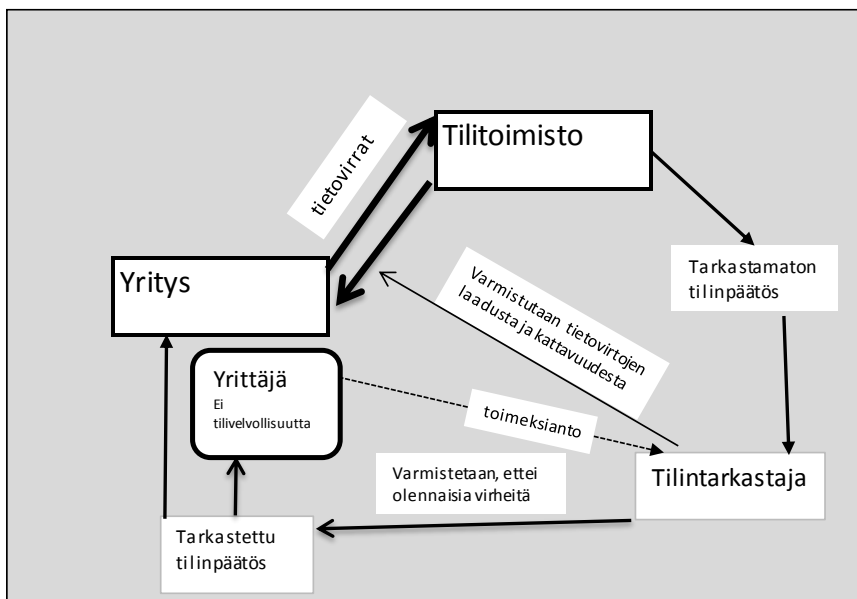
Suomessa tilintarkastajan tehtävä on mielletty agenttiteorian soveltamisaluetta laajemmaksi (Kärkkäinen 1998, 24). Pienyrityskontekstissa agenttiteorian luonne tilintarkastuksessa muuttuu (Torpo 2012, 58) ja sen merkitys jää vähäisemmäksi kuin suuremmissa yrityksissä. Pienyrityksissä ei ole tavallisesti tilintekovelvollisuutta omistajan ja johtajan välillä, koska on tyypillistä, että johtaja omistaa yrityksen. Tilintarkastaja tarkkailee ensisijaisesti tällaisissa tapauksissa sisäisen valvonnan toimivuutta. On kuitenkin myös sellaisia pienyrityksiä, joissa on kaksi tai muutama omistaja. Näissä usein johtajana on pääomistaja tai pääomistajan perheenjäsen. Tällöin tilintarkastajan rooliin liittyy myös selkeämpiä agenttiteoriaan sisältyviä piirteitä eli tilintarkastajat valvovat johdon toimintaa.

²⁹ Agenttikustannukset koostuvat 1) valvontakustannuksista, 2) takuukustannuksista, jotka ovat seurausta johdon ja yrityksen välisistä sopimuksista ja 3) jäännöskustannuksista (Jensen - Meckling 1976, 6). Jäännöskustannukset ovat menetyksiä siitä, ettei agentti toimi päämiehen edun mukaisesti.

2.1.3 Tilintarkastajan, tilitoimiston ja johdon roolijako pienyrityksissä

Pienyritykselle on tyypillistä, että sen kirjanpito ja usein melkein koko taloushallinto hoidetaan tilitoimistossa. Eri tutkimusten mukaan 90–97 prosenttia pk-yrityksistä on ulkoistanut taloushallintoaan tilitoimistoihin (Kosonen 2005, 185). Pienyrityksen tärkeiden taloushallinnon osien ulkoistaminen lisää tilintarkastuspalvelujen kysyntää (Niemi–Kinnunen–Ojala–Troberg 2012, 186).

Toinen pienyritykselle tyypillinen piirre on se, että yhtiön johto (hallitus, toimitusjohtaja) muodostuu osakkeenomistajasta tai hänen perheestään (vrt. Torpo 2012, 58). Tällöin yrityksen johdon eli yrittäjän kiinnostus tilintarkastusta kohtaan voi jäädä vähäiseksi. Yrittäjä allekirjoittaa vain yhtiökokouksen pöytäkirjan, tilintarkastuksen toimeksianto-kirjeen ja johdon vahvistuskirjeen kirjanpitofunktion rehellisyydestä. Tilitoimistosta yrittäjä/johto sitten kuulee, onko tilintarkastuksessa kaikki mennyt huomautuksetta. Tilintarkastuksen hän toivoo tehdyn kustannuksia minimoiden. Tilintarkastus saattaa tuntua yrittäjältä pelkästään veronluonteiselta kustannuserältä (vrt. Torpo 2012, 92). Tutkija on kuvannut pienyrityksen tilintarkastuksen roolijaon kuviossa 4.

Kuvio 4 Pienyrityksen tilintarkastuksen roolijako

Yrittäjä antaa tilintarkastajalle toimeksiannon suorittaa tilintarkastus. Tilintarkastajan tehtävä on varmistaa, että tilinpäätös on asianmukainen. Yritys toimittaa kirjanpitoaineiston tilitoimistoon. Yrityksen ja kirjanpitotoimiston välillä on kahdensuuntaista tietovirtaliikennettä. Tilitoimisto toimittaa tarkastamattoman tilinpäätöksen tilintarkastajalle. Tilintarkastaja varmistuu tietovirtojen oikeellisuudesta ja siitä, ettei tilinpäätöksessä ole

olennaisia virheitä. Yrittäjä saa toimeksiantonsa mukaisesti tarkastetun tilinpäätöksen. Tutkijan yli 40-vuotisen tilintarkastuskokemuksen perustella voi sanoa, että käytännössä yrittäjä ei tunne tilinpäätöksen yksityiskohtia. Tilintarkastaja on yrittäjän luottohenkilö. Yrittäjä voi luottaa tilintarkastajan tarkastamaan tilinpäätökseen. Tilintekovelvollisuutta ei ole yrittäjän ja omistajan välillä, koska nämä roolit ovat usein samalla henkilöllä. Mikäli yritys toimii pelkästään yrittäjän työpanoksella, yritystä ja yrittäjää kuvaavat tauluruudut kuviossa 4 (sivu 37) yhtyvät. Pienyritystilintarkastuksessa tilintarkastaja käyttää ammatillista harkintaa tehdessään ratkaisuja erityisesti varojen arvostuksesta tai tilintarkastuksen strategiaa valitessaan (Hughes–Sander–Higgs–Cullinan 2008, 30).

Pienyrityksessä liiketoiminnan suunnittelua usein helpottaa toteutuneen tilinpäätöksen tarkastelu. Suunnittelu tapahtuu toisinaan tilintarkastusverkoston muodossa, jossa omistajaohjaja, tilitoimisto ja tilintarkastaja (Torpo 2012, 234) neuvottelevat yrityksen asioista. Yritys hyödyntää tällöin hankkimaansa kirjanpito- ja tilinpäätöstyötä. Torpon (2012) tutkimuksen loppupäätelmien mukaan osa yrittäjistä on aktiivisesti pyrkimässä tilintarkastusverkostomalliin, jonka tuloksena tilintarkastuksella on muutakin merkitystä kuin tiedon varmentaminen.

2.1.4 Suomalainen tilintarkastusjärjestelmä ja tilintarkastusta ohjaavat säädökset

Tilintarkastuksesta on säädetty lailla. Tilintarkastuslailla tässä tutkimuksessa tarkoitetaan Suomen vuoden 2015 tilintarkastuslakia (1141/2015). Vuoden 1994 tilintarkastuslaista (936/1994) käytetään nimitystä *kumottu tilintarkastuslaki*. Tilintarkastuslakien 936/1994 ja 1141/2015 välisenä aikana Suomessa on ollut voimassa tilintarkastuslaki 459/2007. Käytännössä tämän tutkimuksen haastattelut on suoritettu kumotun tilintarkastuslain aikana. Tilintarkastuslaeissa edellytetään, että tilintarkastajan on noudatettava hyvää tilintarkastustapaa tehtäviä suorittaessaan³⁰. Tilintarkastuslakiin on keskitetysti sisällytetty yksityiskohdat yhteisöjen ja säätiöiden tilintarkastuksesta aivan samoin periaattein kuin kirjanpitolakiin 1336/1997 vastaavasti kirjanpidosta. Säädöksillä tässä tutkimuksessa tarkoitetaan lakia, standardeja ja suosituksia. Hyvään tilintarkastustapaan sisältyy näihin säädöksiin perustuvaa säätelyä.

Kirjanpidon tarkastamisesta ei ole Suomen laissa muualla erityisiä säännöksiä, vaan tarkastuksen laadun ja laajuuden määrittelee kussakin tapauksessa ainoastaan hyvä tilintarkastustapa ja yhtiökokouksen tarkastuksesta mahdollisesti antamat erityiset ohjeet (Kyläkallio–Irola–Kyläkallio 2002, 815). Edellistä osakeyhtiölakia (734/1978) koskevassa

³⁰ ”Hyvän tilintarkastustavan velvoittavuus. Tilintarkastajan on noudatettava hyvää tilintarkastustapaa tässä laissa tarkoitettuja tehtäviä suorittaessaan.

Tilintarkastajan on noudattava yhtiömiesten sekä yhtiökokouksen tai vastaavan toimielimen antamia erityisiä ohjeita, jos ne eivät ole ristiriidassa lain, yhtiöjärjestyksen, sääntöjen, yhtiösopimuksen, kansainvälisten tilintarkastusstandardien, hyvän tilintarkastustavan tai ammattieettisten periaatteiden kanssa.”(TilintL 1141/2015 4:3)

hallituksen esityksessä todettiin, että hyvän tilintarkastustavan kehittäminen on ammatillisten yhteenliittymien tehtävä. KHT-yhdistys on tältä pohjalta pyrkinyt toimimaan aktiivisesti. Suomalaisessa lainsäädännössä on hyvä tilintarkastustapa jäänyt tähän asti täsmentämättä eli yksityiskohdat ovat jääneet itesäätelyn varaan (Aho–Vänskä 1996, 13). Juridisesti hyvä tilintarkastustapa kuvaa asianmukaisesti ja yleisesti hyväksyttävällä tasolla suoritettua tilintarkastuksen laajuutta ja toteutustapaa (KHT-yhdistys 1999, 14). Noudattamalla hyvää tilintarkastustapaa tilintarkastaja välttää työnsä moitittavuuden ja siitä mahdollisesti johtuvan vahingonkorvausvelvollisuuden. Tapaa voidaan pitää velvoittavana yleissääntönä (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 139).

Tilintarkastajat ovat sitoutuneet noudattamaan toiminnassaan ammattikuntansa vahvistamia eettisesti ja ammatillisesti hyväksyttäviä periaatteita. Eksplisoidusti sitoutuminen on esitetty esimerkiksi tilintarkastusyhdistysten säännöissä, jotka yhdistyksen jäsenet ovat hyväksyneet. Tilintarkastajan ei ole välttämätöntä olla minkään yhdistyksen jäsen. Tällöin tilintarkastajan toimintaa ohjaa yksinomaan lainsäädäntö ja viranomaiset. Tilintarkastusnormien kulloinkin voimassa olevan sisällön tulisi olla sekä tilintarkastajien että heidän sidosryhmiensä tiedossa (Kärkkäinen 1998, 56). Suuren yleisön (tilintarkastajien ulkopuolisen väestön) on vaikea omaksua ja hyväksyä tilintarkastuksen normien rajat. Sillä on taipumus laajentaa tilintarkastajien toimialuetta yritysten sidosryhmien esittämien toivomusten ja mielipiteiden mukaan. Tilintarkastuskirjallisuuden perusteella tulee siihen johtopäätökseen, etteivät tilintarkastajan sidosryhmät tunne hyvää tilintarkastustapaa eikä tilintarkastajan työskentelytapoja eivätkä ole tietoisia tilintarkastuksen riskeistä (Eklöv 1998, 129–137; Riistama 2005, 83). Sidoryhmät eivät osallistu erityisen aktiivisesti normin syntyprosessiin. Tosin sidoryhmät pystyvät halutessaan vaikuttamaan normien sisältöön.

Tilintarkastusvelvollisuus Suomessa on pohjoismaiseen tapaan hyvin laaja (kauppa- ja teollisuusministeriö 2006, 32). Pohjoismaiden osakeyhtiölainsäädäntö on ollut tältä osin muun maailman kulttuureista eroavaa. Pohjoismaainen traditio on anglosaksisesta poiketen lähtenyt siitä, että yhtiön ja tilintarkastajan väliset suhteet ja tilintarkastuksen sisältö on säädetty laissa ja määrätty yhteisön säännöissä (Blummé 2008, 28).

Suomalaisella tilintarkastustavalla on sen koko kehittymisensä aikana ollut pohjoismaainen näkökulma (Kosonen 2005, 128). Esikuvana on ollut etenkin Ruotsi (Blummé 2008, 24). Suomen tilintarkastajajärjestelmän kehitysvastuu on nykyään työ- ja elinkeinoministeriöllä. Tilintarkastuksen yleinen kehittäminen tapahtuu Patentti- ja rekisterihallituksessa tilintarkastusvalvontayksikössä. Pohjoismaissa on erikoista, että Islantia lukuun ottamatta yritysten tilintarkastajilla on ollut kaksi kategoriaa. Yleensä EU:n jäsenvaltioissa on yksi tilintarkastajakategoria, johon kuuluvilla on oikeus suorittaa kaikki lakisääteiset tilintarkastukset (Andersson 2010, 23).

Nykyään suomalaisen tilintarkastusjärjestelmän valvonta suoritetaan kokonaisuudessaan viranomaistyönä. Patentti- ja rekisterihallituksen tilintarkastusvalvontayksikön tehtäviin kuuluvat tilintarkastajien hyväksyminen tutkintojärjestelmään, tilintarkastuksen yleinen ohjaus ja kehittäminen sekä tilintarkastajien toiminnan laadunvalvonta³¹. PRH:n tilintarkastuslautakunta päättää muun muassa tilintarkastajille asetettavista hallinnollisista seuraamuksista ja ratkaisee valvonnan päätöksistä tehdyt oikaisuvaatimukset. Muutoksenhaussa oikaisuvaatimuksiin annetuista päätöksistä on hallinto-oikeudellinen valitustie, jossa tilintarkastuslautakunnan päätöksistä voidaan valittaa Helsingin hallinto-oikeuteen ja edelleen korkeimpaan hallinto-oikeuteen.

Suomalaisen tilintarkastuksen sisällölle olivat haastatteluajakaudella KHT-yhdistys ja sen taustalla suuret kansainväliset tilintarkastusketjut rakentaneet ISA-standardeja, joita eivät tarkoituksenmukaisuussyyt edellytä pienissä tilintarkastuskohteissa. HTM-tilintarkastajien yhdistys vältti painokkaiden kannanottojen käyttämistä sääntelykysymyksissä. Nykyisessä tilintarkastuslaissa dokumentointisäädös muotoutunee asianmukaiseksi, jos kansainväliset standardit muuttuisivat osaksi lainsäädäntöä. Toisaalta ISA-standardit ovat osoittautuneet niin haastaviksi, että esimerkiksi Virossa ja Sveitsissä tilintarkastajat toteuttavat suppean tarkastuksen toimeksiantoja pienyritysten osalta (Vihreä kirja 2010, 20). Uusimmissa tilintarkastuksen dokumentointiohjelmissä on jossain määrin pyritty tavoittelemaan ISA-standardien asettamia puitteita.

Suomalaisyrietykset ovat kansainvälisessä ja osin eurooppalaisessakin mittakaavassa tyypillisesti pieniä, joten kevennettynäkään ISAt eivät olisi täällä käyttökelpoisia (Sviili 2009, 46–47). Tämä on kannustanut ammattikuntaa julkaisemaan ohjekirjaa, joka selventää suomalaista perinteistä tilintarkastustapaa, kuitenkin asettumatta ISA-standardeja vastaan (Lydman–Prepula–Riistama–Sandell–Silvo 2019). ISA-suosituksissa ei ole huomioitu sel-laista tilannetta, että tilintarkastuksen kohteena on pienyritys, jossa omistajat ja johto ovat samoja henkilöitä. ISA:t on suomalaisen elinkeinoelämän järjestöissä tuomittu pienyrityksille taakaksi.

Pääsääntöisesti Euroopan alueella pienyritykset on vapautettu tilintarkastusvelvollisuudesta (liite 1) (FEE 2016, 3–4). Pienyritystilintarkastus on lain mukaan pakollista vain Maltalla, Pohjoismaissa, Virossa ja Latviassa. Mainittuja maita huomioon ottamatta EU:n alueella on velvollisuus valita tilintarkastaja vasta sellaisilla yrityksillä, joilla on olennainen työntekijämäärä (Andersson 2010, 14). Tilintarkastusvelvollisuuden ulkopuolella monet pienetkin yritykset tilintarkastuttavat kirjanpitonsa vapaaehtoisesti³² (Ojala–Collins–Kinnunen–Niemi–Troberg 2016, 275; Troberg 2017).

³¹ Ulkoisella laadunvalvonnalla tarkoitetaan viranomaisen suorittamaa tilintarkastustyön tarkastusta. Suomessa laaduntarkastus tehtiin vuoteen 2009 asti tilintarkastajien yhdistysten ja kauppakamarien toimesta. Tämä ei täyttänyt alan kansainvälisiä kriteereitä.

³² Vapaaehtoiseen tilintarkastukseen johtaa suomalaisella aineistolla suoritetun tutkimuksen mukaan tärkeysjärjestyksessä (Troberg 2017):

Näin ollen tämän tutkimuksen tarkastelualue yrityskoon puolesta ei ole voinut herättää juurikaan kiinnostusta Pohjoismaiden ulkopuolella; tarkastellaanhan tämän työn empiriassa ammatinharjoittajia, joille on epätavallista tarkastaa olennaisia määriä työntekijöitä työllistäviä yrityksiä.

Esimerkiksi Saksassa tilintarkastus on pakollista vain tilintarkastusdirektiivin kokorajat ylittävissä yhtiöissä (Åkerblad 2014, 50). Isossa-Britanniassa pienyritysten tarkastuksia varten on laadittu erityinen assurance service -palvelu (Andersson 2010, 16). Ison-Britannian soveltama kansallinen pienyrityssuositus tai vastaavanlainen Tanskan malli³³ (vrt FSR 2012; FSR 2013) ovat ratkaisuja, kun etsitään vaihtoehtoja sille, miten pk-yritysten tarkastuskustannuksia voidaan alentaa luopumatta kuitenkaan tarkastusvelvollisuudesta. Ne vastaavat ISA-järjestelmää. Suomessa vuositilintarkastukset perustuvat pelkästään ISA-järjestelmään.

Yhtenä vaihtoehtona on Suomessa tuotu esiin kansainvälisiin tilintarkastusstandardeihin perustuvan tilintarkastuksen korvaaminen yleisluonteisella tarkastuksella (review). Yleisluonteinen tarkastus ei ole kansainvälisten standardien mukaan tilintarkastusta, vaan tavoitteeltaan kevyempää tarkastusta, jonka tavoitteena on tilintarkastajan lausunto siitä, ettei tilintarkastajan tietoon ole tullut mitään, mikä antaisi hänelle syyn uskoa, ettei tilinpäätöstä olisi laadittu sovellettavan tilinpäätösnormiston mukaisesti (IFAC 2010b, 988). Sitä ei voi pitää hyvänä tilintarkastustapana, vaan se on tarkastusta, jossa ”kohtuullisen varmuuden” -periaatteesta on luovuttu. Yleisluonteinen tarkastus ei ole nykyiseen suomalaiseen lainsäädäntöön perustuva tilintarkastajan tehtävä³⁴. Kyseisessä toimeksiannossa tilintarkastaja tarkastaa tietyn informaation sen mukaan ja siinä laajuudessa kuin on sovittu. ”Yleisluonteisen tarkastuksen tavoitteena on varmentua siitä, että mitään olennaista virheellisyyttä ei sisälly tarkastuskohteesta saatuihin tietoihin tai jonkin järjestelmän taikka hallintoelinten toimintaan.” (Riistama 2005, 83) Tarkastettava informaatio voi olla tilinpäätös, mutta se voi olla muutakin informaatiota. Tarkastuksen laajuus ja suoritettavien tarkastustoimenpiteiden sisältö ovat yleisluonteisessa tarkastuksessa

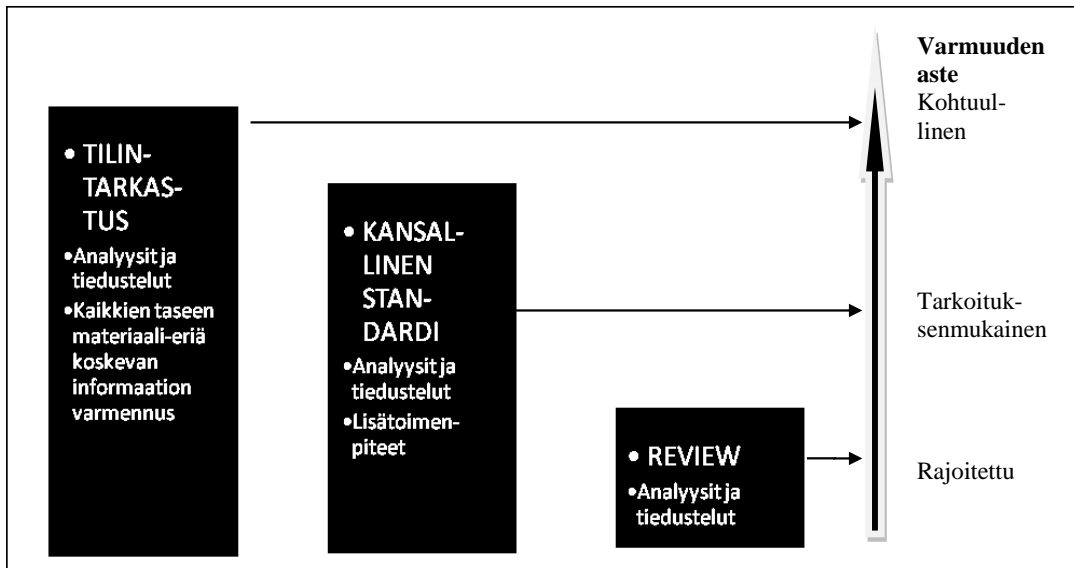
-
1. Tarkastettavalla yrityksellä ei ole talousvaikeuksia
 2. Verouskottavuus
 3. Hajautettu omistus (omistajien tasavertaisuus)
 4. Odotettavissa oleva kasvu
 5. Toimitusvarmuus.

³³ Tanskassa tietyn kokoisilla yrityksillä on oikeus päättää, suoritetaanko tilintarkastus vai laajennettu yleisluonteinen tarkastus. Vuonna 2014 tällaisia tarkastuksia tehtiin 10 % tilintarkastusvelvollisista yhteisöistä. Sen yleisyys oli samaa luokkaa kuin niiden tilintarkastusvelvollisten, jotka laiminlöivät velvollisuutensa kokonaan. Myös Virossa on pienyrityksille säädetty vaihtoehdoksi review-tyyppinen alemman vastuutason tilintarkastus. Kanadassa review-tarkastuksella on merkittävä asema (Cowperthwaite 2017).

³⁴ Yleisluonteisella tarkastuksella (review) ei ole Suomessa lain määrittämää asemaa. Näin ollen sillä ei ole tilintarkastuksen statusta. Varmennus voidaan jossakin tapauksessa Suomessakin suorittaa yleisluonteisen tarkastuksen (ISRE 2400-standardin) mukaisesti ja päätyä kuviossa 5 (sivu 142) esitettyyn tarkoituksenmukaiseen varmuuteen. Yleisluonteinen tilintarkastus lienee Suomessa harvinaista.

merkittävästi suppeampia, kun niitä verrataan lakisääteiseen tilintarkastukseen (Horsmanheimo–Steiner 2002, 310).

Suomessakin varmennuspalvelujen valikoimaa saattaa täydentää tulevaisuudessa kansalliset standardit, joita voidaan luonnehtia laajennetuksi yleisluonteiseksi tarkastukseksi (Tanner 2013, 36). Tästä varmuuden väliasteesta on vuonna 2013 otettu käyttöön Tanskassa standardi (BDO³⁵ 2013; årsregnskabsloven og revisorloven), jota tässä tutkimuksessa on nimitetty ”Tanskan malliksi”. Malli on esitelty kuviossa 5.

Kuvio 5 Tilinpäätöstietojen varmennuksen vaihtoehtoja³⁶

Ratkaisumalliksi oman pienyritys-ISAn (audit-lite) käytön sijaan on Suomessa ammattikunnan piirissä esitetty olemassa olevien standardien skaalaamista pk-yhteisöjen tilintarkastuksiin. Taustan tälle skaalaukselle luo julkaisu ISA-standardien soveltaminen pk-yhteisöjen tilintarkastuksessa (IFAC 2012). Julkaisu on laajuudeltaan 730 sivua, joten sen sisältö tuskin käytännössä avautuu muille kuin tilintarkastajille. Julkaisu ei tunnu olevan ratkaisu suomalaisen pienyritystilintarkastukseen, koska pohdinta asiasta on sen jälkeenkin vuosia jatkunut. Skaalautuvuudesta (scalability) tilintarkastajien koulutustilaisuuksissa on esitetty ristiriitaisia mielipiteitä. Käyttökelpoiset tulokset standardien suhteellisesta soveltamisesta (proportionality) ovat puuttuneet (Vuopala 2015, 38)³⁷. Ammattikunnan ulkopuolisten käyttöön se on liian ”yksityiskohtainen” eli siinä on samoja ongelmia kuin

³⁵ BDO on lyhenne euroopalaisen tilintarkastustoimiston alkuperäisestä nimestä Binder Dijker Otte & Co. Kirjaimet ovat sukunimien alkukirjaimia.

³⁶ BDO 2013

³⁷ Kirjallisuudessa on katsottu, että ISA-standardeja ei voida soveltaa pienyrityksissä kirjaimellisesti, vaan on sovellettava suhteellisuutta, joustavuutta ja asia ennen muotoa-periaatteen mukaista lähestymistapaa (Horsmanheimo - Kisanlahti - Steiner 2017, 101).

varsinaisissa tilintarkastusstandardeissakin. Lopputuloksena näin ollen aikaisemmin yli 1100-sivuinen standardijulkaisu piteni sivumäärältään edellä mainittujen 730 sivun johdosta yli puolitoistakertaiseksi. Standardien uudistusta toteutuu paitsi rakenteellisesti myös sisällöllisesti. Toisaalta HTM-yhdistys korosti sitä, ettei ISA-standardeja pidä asettaa oikeudellisesti sitoviksi pk-yrityksissä (Nurmi 2011, 117).

2.2 Teoreettiset lähtökohdat ja aiemmat tutkimukset

2.2.1 Tilintarkastuksen teoria tilintarkastustutkimuksessa

Tilintarkastustutkimuksen asema vaihtelee eri maissa riippuen asianomaisen maan tilintarkastusinstituution roolista ja tilintarkastustutkimuksen asemasta liiketaloustieteen tutkimuksessa. Tilintarkastustutkimuksen argumentoinnissa sivutaan usein oikeustiedettä, mutta tavallisesti se sijoitetaan osaksi laskentatoimen tutkimusta (Kosonen 2005, 17). Tilintarkastustutkimuksen painopisteisiin eri maissa vaikuttaa luonnollisesti se, millaisiin yrityksiin tilintarkastustyö niissä kohdistuu. Liitteessä 1 esitettävä selvitys tilintarkastusvelvollisuuden alarajoista osoittaa, että pienyritystilintarkastuksen linjauksessa ei ole EU-maissa havaittavissa säännönmukaisuutta. Saksassa tilintarkastusvelvollisuuden alaraja on 60-kertainen Suomen alarajaan verrattuna ja Isossa-Britanniassa 65-kertainen. Yhdysvalloissa pakollinen tilintarkastusvelvollisuus koskee käytännössä vain Yhdysvaltain arvopaperimarkkinoita valvovaan SECiin (Securities and Exchange Commission) rekisteröityjä yhtiöitä. Tutkimuskenttä alalla näyttää muodostuvan eri maissa heterogeeniseksi. Tilintarkastajan työ on erilaista Pohjoismaissa³⁸ kuin anglosaksisissa maissa³⁹ (Riistama 1999, 19). Tässä yhteydessä ei kuitenkaan syvennytä eri maiden tilintarkastuskäytänteiden vertailuun. Pohjoismaiset tilintarkastajayhdistykset ovat valmistelemassa kansainvälisistä säädöksistä poikkeavaa standardia pienyritysten tilintarkastukseen (Vuopala 2015, 38). Tavoitteena on täsmentää pienyritysten hyvää tilintarkastustapaa kussakin viidessä Pohjoismaassa.

Tilintarkastuksen teoriaa ovat eri kirjoittajat yrittäneet hahmottaa jo ainakin sadan vuoden ajan. Jo USA:n ensimmäisenä tilintarkastusalan oppikirjana mainitun Robert H. Montgomeryn vuonna 1912 kirjoittaman Auditing Theory and Practice -kirjan nimessä mainitaan ”teoria”. Voitaneen kuitenkin painottaa, että tilintarkastus ei ole syntynyt teoreettisen kehittelyn tuloksena, vaan käytännön tarpeiden tuloksena (Riistama 1999, 17). Tilintarkastuskäyttäytyminen hakee taustateoriaa monista eri lähteistä ja tieteenaloista, joista osaa on tarkasteltu tässä alaluvussa.

³⁸ Pohjoismaissa tilintarkastuksessa korostuu erityisesti velkojien suoja ja tilintarkastajien tehtäviin kuuluu kirjanpidon tarkastuksen lisäksi hallinnon tarkastus (Työ- ja elinkeinoministeriö 2018a, 17).

³⁹ Katso tämän tutkimuksen liite 1.

Keskeisesti tilintarkastustutkimuksessa on ollut esillä tilintarkastusta koskevat aksioomat eli postulaatit, jotka on kehitetty tilintarkastuksen tarpeellisuuden ja hyödyllisyyden ymmärtämiseksi. Niiden oikeellisuus perustuu deduktiivisen päättelyn logiikkaan. Loogisella päättelyllä muodostetaan teoria (Riistama 1999, 25). Tilintarkastuspostulaatteja on rakennettu kahdesta näkökulmasta: 1) tilintarkastustyön teknisen suorittamisen ja sen menettelytapojen näkökulmasta ja 2) yhteiskunnallisen ilmiön ja tilintarkastuksen tarpeellisuuden näkökulmasta. Tilintarkastuspostulaatit ovat keskeisintä teoriaa, jolle käytännön tilintarkastus rakentuu (Flint 1992, 20).

Käytännön tilintarkastustyö on mahdollista vain tiettyjen perusolettamusten varassa (Riistama 1999, 50). Tilintarkastustyön teorian taustalla ovat Mautzin ja Sharafin (1985, 45) esittämät kahdeksan postulaattia:

1. Todennettavuus
2. Etujen ristiriidattomuus
3. Perusteiden saatavuus
4. Sisäisen tarkkailun toimivuus
5. Hyvän kirjanpitotavan riittävyys
6. Oikeellisuuden pysyvyys
7. Tilintarkastajuuden säilyvyys
8. Riippumattomuuden säilyminen.

Mautzin ja Sharafin vuonna 1961 julkaisemalla *The Philosophy of Auditing* -kirjalla on keskeinen asema tilintarkastuksen teorian kehittämisessä. (Kosonen 2005, 31) Kirjassa on viisi tilintarkastuksen merkittävintä käsitettä, jotka muodostavat tilintarkastuksen teoriaperustan. Nämä käsitteet ovat 1) tarkastusmateriaalin todennettavuus, 2) riittävä huolellisuus, 3) oikeat ja riittävät tiedot, 4) tilintarkastajan riippumattomuus ja 5) eettinen käyttäytyminen.

Flint on puolestaan päätenyt postulaatteja rakentaessaan tilintarkastuksen tarpeellisuuden näkökulmaan (Kosonen 2005, 31). Periaatteessa nämäkin on tarkoitettu käytettäväksi tilintarkastustyön periaatteiden perustaksi ja työtä selventäväksi viitekehyyksi. Flint on päätenyt perusolettamusten rakentamisessa seitsemään postulaattiin (Flint 1992, 20–23; Riistama 1999, 25–49):

1. Tilintekovelvollisuus tilintarkastuksen edellytyksenä
2. Tilintarkastus tilintekovelvollisuuden täyttämisen osoittajana
3. Riippumattomuus ja tutkimisen vapaus
4. Todentaminen
5. Tilintekovelvollisen arvosteluperusteiden mittaaminen
6. Tilinpäätöksen tarkoituksen selkeys
7. Tilintarkastuksen hyödyllisyys.

Yhteiskunnalliseksi ilmiöksi tulkitun tilintarkastuksen lähtökohtana on tilintekovelvollisuus. Se voi olla joko yrityksen sisäistä tai julkisen vallan käyttäjän ulkoista tilivelvollisuutta valitsijoilleen. Mautzin ja Sharafin sekä Flintin postulaatit edustavat tilintarkastusteorian lähtökohtia (Torpo 2012, 37). Näitä postulaatteja ei ole suunniteltu pienyritysympäristöön, joten suoranaisesti niiden kytkentää tällaiseen miljööseen ei kannata korostaa. Postulaatit ovat kuitenkin olennainen osa tilintarkastuksen teoriaa, joten ei niitä ole myöskään mahdollista kokonaan sivuuttaa. Pienyrityksen kohdalla tilintekovelvollisuus on rajoitettua, koska johtaja ja omistaja ovat tavallisesti sama henkilö.

Mautzin ja Sharafin sekä Flintin postulaateissa esitetään tilintarkastuksen perimmäistä tarkoitusta hieman erilaisista näkökulmista. Tämän johdosta niiden merkitystä tulee tarkastella toisiaan täydentävinä postulaattiviitekehyksinä. Flintin postulaatit on kehitetty Mautzin ja Sharafin postulaattien pohjalta ja niiden tavoitteina on ollut aikaisemmin kehitettyjä postulaatteja paremmin vastata yhteiskunnallisiin vaatimuksiin (Ahjos 2010, 16). Kyseisillä postulaattiviitekehyksillä on selkeämmin rinnastuspintaa niiden sisältämien yhteisten postulaattien osalta, siis 1) riippumattomuuden säilymisen sekä riippumattomuuden ja tutkimisen vapauden osalta ja 2) todennettavuuden ja todentamisen osalta.

Riippumattomuus merkitsee sitä, että tilintarkastaja noudattaa riippumattomuuteen liittyviä eettisiä velvoitteita. Tilintarkastajan tulee säilyttää täydellinen riippumattomuus tarkastettavana olevasta organisaatiosta ja sen jäsenistä (Riistama 1999, 31). Tilintarkastuksen tehtävänä on vahvistaa yrityksen itsensä laadituttaman/laatiman tilinpäätöksen tai muun informaation säädösten mukaisuutta. Tämän tehtävän onnistumisen edellytyksenä on riippumattomuus. Se kuuluu tilintarkastajan ammatillisiin velvollisuuksiin. Tilintarkastajan ammatti nojaa riippumattomuuteen. Riippumattomuus tekee tilintarkastajasta tilintarkastajan (Mautz–Sharaf 1985, 204–213). Tämän näkemyksen mukaan tilintarkastaja on riippumaton tai vaihtoehtona on, ettei hän ole tilintarkastaja. Riippumattomuus on tilintarkastuksessa tilintarkastajan henkilökohtainen asenne (Flint 1992, 59), joka on hänen työnsä edellytys. ”Muulla tavoin hänen ei ole mahdollista kantaa vastuuta yhteiskuntaa, asiakkaitaan ja kollegoitaan kohtaan.” (Riistama 1999, 63)

Ensisijainen tilintarkastustyön postulaatti (Flint 1992, 22) on todennettavuus (Riistama 1999, 51; Satopää 2003, 52). Todentaminen liittyy tilintarkastustyön tekniseen suoritukseen ja menettelytapoihin (Torpo 2012, 37). Tilintarkastusta ei voi olla olemassa ilman todentamisen mahdollisuutta. Todennettavuudessa tarkastellaan tietämisen teoriaa. Tilintarkastajan tieto nojaa luonnolliseen perusteluun. Luonnollisen näytön (evidence) tilintarkastaja saa esimerkiksi nähdessään yrityksen tase-erittelyssä esitetyn koneen, joka on erittelytiedon mukainen.

Postulaattien kehittäjät toteavat, että todentamismahdollisuuksia on useita. Todentamisessa keskeisessä asemassa on tilintarkastajan taito ja kokemus, jotka auttavat häntä

todentamistavan valinnassa (Riistama 1999, 44). Todentaminen on laaja tilintarkastuksen menetelmien käyttöalue. Menetelmiä voidaan ryhmitellä ja luokitella eri tavoin (Flint 1992, 31–32). Tällä tavoin on mahdollista havainnollistaa todennettavuuden postulaatin merkitystä tilintarkastustyössä (Riistama 1999, 53). Käytännössä tilintarkastajan on erotettava tietäminen ja luuleminen. Tietäminen on mahdollista näytön hankkimisella ja sen todentamisella (Mautz–Sharaf 1985, 68–110; Riistama 1999, 51; IFAC 2010b, 557–573). Lakisääteisellä tilintarkastustyöllä tavoitellaan viime kädessä sen todentamista, että tilinpäätös antaa päätyneeltä tilikaudelta oikeat ja riittävät tiedot yhteisön tuloksesta ja taloudellisesta asemasta.

Mautzin ja Sharafin (1985) postulaateissa on keskitytty tilintarkastustyön läpivientiin. Flint (1992) on liittänyt tilintarkastustyöhön yhteiskunnallisen näkökulman. Eroavuutta tulee siten, että Flintin postulaateissa on nähtävissä tilintarkastuksen yhteiskunnallinen hyödyllisyys. Tilintarkastuksen hyödyllisyydelle on tyypillistä, että se on vaikeasti käsiteltävissä ja mitattavissa (Flint 1999, 32). Sitä paitsi tilintarkastuksen yhteiskunnallinen hyödyllisyys nähdään eri kulttuureissa eri tavoin. Eräs tutkimushankettani sivuava sellainen seikka on kysymys pienyritysten tilintarkastuksen yhteiskunnallisesta hyödystä. Aihe näyttää herättävän vain ratkaisemattomia lisäkysymyksiä. Sekä Suomessa että Ruotsissa on keskusteltu, pitääkö pienyritykset säilyttää tilintarkastusvelvollisina. Keskusteluissa on esitetty argumenttina pienyritystilintarkastuksen olennainen yhteiskunnallinen hyöty. Mautzin ja Sharafin postulaattien pohjalta pohdintaa ei uloteta tilintarkastuksen hyödyllisyyteen asti. Siinä suhteessa Mautzin ja Sharafin postulaattikokoelma eroaa Flintin kokoelmasta.

Voidaan päätellä, että vain lähinnä Pohjoismaissa, jossa velkojien suojan lähtökohta on tilintarkastukselle olennainen, arvostetaan pienyritysten tilintarkastusvelvollisuutta (Satopää 2003, 52). Anglosaksisissa kulttuureissa tilintarkastus kohdistuu keskeisemmin pääomamarkkinoilla toimiviin yrityksiin. Niissä tilintarkastusta selittää yhteiskunnallisesta näkökulmasta informaatiohypoteesi. Sen mukaan informaation tuottaminen on tilintarkastuksen perusfunktio (Wallace 1980).

Varsinkaan pienyrityksen tilintarkastuksen kokonaisuutta kattavaa teoriaa ei ole ainakaan vielä kehitetty. Kun pienyritystilintarkastuksen tasoista teoriaa ei ole kuin hajanaisena olemassa, tutkijan on esiyymmäryksensä pohjalta arvioitava lähdeaineistoaan ja muodostettava kokonaiskuva tutkimuksen taustateoriaksi. Pienyritystilintarkastus on varmennustoimeksiantoa, jolle postulaatit tuovat tarpeellista teorialisäystä.

2.2.2 Hyvän tilintarkastustavan tutkimukset

Suomalaisen pienyrityksen tilintarkastuksen aihepiiriä käsittelevää aineistoa on käsitelty taulukossa 2 luetelluissa tutkimuksissa. Kyseisillä tutkimuksilla on ollut huomattavaa merkitystä tämän tutkimuksen kontribuutioita asemoitaessa.

Taulukko 2 Hyvä tilintarkastustapa -käsitettä sivuavat tutkimukset Suomessa

Tilintarkastus-tutkimuksen teema	Tutkimuksen tekijä, vuosi ja otsikko	Tutkimuksen keskeiset johtopäätökset
Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenmallit	Koskela 1990, Tilintarkastus pienissä ja keskisuurissa yrityksissä	Tilintarkastajan tavoitteet ja vastuu ovat samat riippumatta yrityksen koosta.
	Kärkkäinen 1998, Tilintarkastajien uskottavuus sidosryhmien näkökulmasta	Tilintarkastaja ei valvokaan omistajien etua ainakaan suoranaisesti. Kun tilintarkastaja palvelee luotonantajaa lisätessään uskottavuutta tilinpäätökseen, hän mahdollistaa rahoituskriisissä luotonannon.
	Koskinen 1999, Tilinpäätöksen lainmukaisuus ja tilintarkastuskertomus – Oikeudellinen tutkimus osakeyhtiön tilinpäätöksen virheiden ja puutteiden olennaisuudesta sekä niiden vaikutuksesta tilintarkastuskertomuksen sisältöön	Tilinpäätöksen oikeellisuudesta ei ole mahdollista tilintarkastuksen keinoin saada ehdotonta varmuutta. Koska oikeellisuudesta ei ole ehdotonta varmuutta, tärkeää on kiinnittää huomiota, milloin tilinpäätöksen virheet tai puutteet ovat olennaisia ja miten niistä tulee raportoida tilintarkastuskertomuksessa.
	Saarikivi 1999, Tilintarkastajan riippumattomuus	Tilintarkastajan riippumattomuus on tilintarkastuksen perusolettamia ja riippumattomuus on keino saavuttaa riippumattoman asiantuntijan lausunto tilinpäätöksen luotettavuudesta. Tilintarkastajan riippumattomuus on vaikea konkretisoida ja sen sisältö vaikea kuvata.

Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenmallit-temaan luokiteltavassa Kärkkäisen lisensiaatintutkielmassa (1998) käsitellään tilintarkastajien uskottavuutta sidosryhmien näkökulmasta. Kärkkäisen mukaan agenttiteoreettinen ajattelu voidaan laajentaa sidosryhmäteoriaan: omistajien lisäksi muutkin tilintarkastajan sidosryhmät mahtuvat päämies-käsitteen piiriin. Eri sidosryhmien taloudelliset panokset tai kiinnostukset tilintarkastuksen kohteena olevaan yritykseen ovat erilaiset. Jos operatiivinen johto myös omistaa yrityksen, päämieskäsite on arvioitava toisin. Tilintarkastaja ei valvokaan omistajien etua ainakaan suoranaisesti. Tilintarkastaja tekee työtään veroviranomaisten ja luotonantajien hyväksi (Kärkkäinen 1998, 115). Luotonantajaa palvellessaan tilintarkastaja voi palvella samalla omistajaa: tilintarkastus saattaa yrityksen rahoituskriisissä mahdollistaa luotonannon. Veroviranomaisen etu on ainakin joissain tapauksissa ristiriitainen omistajien edun suhteen. Kärkkäisen tutkimuksessa oli ensisijainen lopputulema, että tilintarkastajien

uskottavuus oli hyvä. Tämä haastoi selvittämään, millaiseen tietoon tilintarkastajan uskottavuus perustuu.

Hyvän tilintarkastustavan teemaa on käsitelty yritys juridiikan alaan kuuluvassa väitöskirjatutkimuksessa Koskinen (1999). Hän päätyy esittämään eräitä ohjeellisia tilinpäätöksen lukuihin suhteutettavia määrällisiä virheiden olennaisuuden arviointikriteerejä (Koskinen 1999, 100–116). Koska määrälliset seikat eivät kuitenkaan yksin määrää virheiden olennaisuutta, eikä tilintarkastajan ammatillista harkintaa voida korvata matemaattisilla malleilla, voivat esitetyt arviointikriteerit olla vain ohjeellisia (Koskinen 1999, 131). Tilinpäätöksen oikeellisuudesta ei ole mahdollista tilintarkastuksen keinoin saada ehdotonta varmuutta. Koskisen väitöskirjassa on mielenkiintoinen olennaisuuden määrittelyprosessi. Siinä Koskinen esittää mallin, joka on hyödyllinen käsillä olevankin tutkimuksen kannalta.

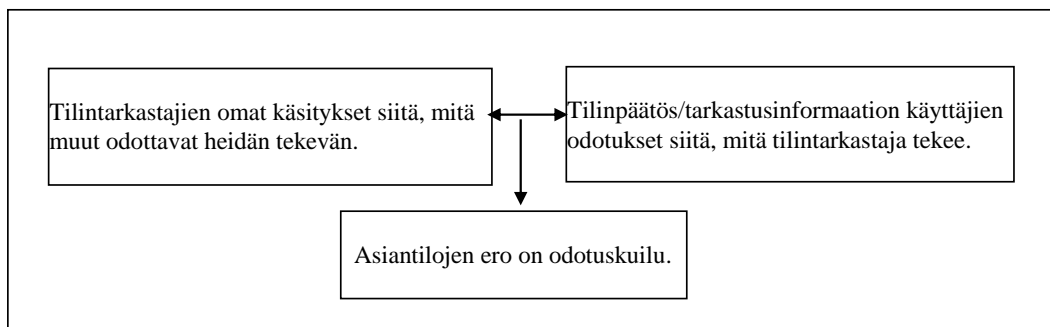
Saarikiven väitöskirjassa (1999), joka on luokiteltavissa hyvä tilintarkastustapa-käsitteen jäsenysmallit-teemaan, tutkimustehtäväksi on asetettu kokonaiskuvan antaminen osakeyhtiön lakisääteiselle tilintarkastajalle tilintarkastuksen suorittamisessa annetusta riippumattomuuden vaatimuksesta ja siihen liittyvästä problematiikasta. Väitöskirjassa päädytään siihen johtopäätökseen, että tilintarkastajan riippumattomuus on eräs tilintarkastuksen perusolettamista. Lisäksi riippumattomuus on keino saavuttaa tilintarkastuksen tarkoitus eli riippumattoman asiantuntijan lausunto tilinpäätöksen luotettavuudesta. Tilintarkastajan riippumattomuus on vaikea konkretisoida ja täsmentää. Saarikiven tutkimuksessa keskeistä antia tälle tutkimukselle on tilintarkastuksen perusteoriaan kuuluva riippumattomuus. Tilintarkastus pienyrityksessäkin on mahdollista vain jos tarkastaja on riippumaton tarkastettavistaan, tarkastuskohteestaan ja tarkastukseensa perustuvista johtopäätöksistä.

Hyvän tilintarkastustavan jäsenys on jäänyt toistaiseksi vähälle huomiolle suomalaisessa tutkimuksessa. Tilintarkastajien ammattikunta on ollut pieni ja käytännön tilintarkastusta on opetettukin suurten tilintarkastustoimistojen henkilökuntaa hyödyttäen. Hyvän tilintarkastustavan alue tutkimuskohteena ei ole houkutteleva, koska se on aikaa vaativa ja tavallisesti tutkimuksen hyödyllisyys edellyttää omakohtaista kokemusta alalta. Tämän tutkimuksen tekijälle itselleen hyvään tilintarkastukseen liittyvät tavat ovat vuosikymmenien aikana olleet läheisiä käytännön työnkin johdosta.

2.3 Tutkimuksen keskeiset käsitteet

2.3.1 Odotuskuilu

Tilintarkastuksen odotuskuilu (expectation gap, förväntningsgap) on ollut tutkimuksen kohteena 1970-luvun puolivälistä lähtien, jolloin Liggio (1974) toi käsitteen artikkelissaan tilintarkastuksen kontekstiin (kuvio 6). Se on tilintarkastajien ja tilinpäätöksen käyttäjien välillä vallitseva näkemysero tarkastustyön sisällöstä (Flint 1992, 10–11). Liggio näki odotuskuilun syyksi pelkästään sen, etteivät tilintarkastajat tosiasiallisesti tee juuri sitä, mitä hyväksikäyttäjät ja sidosryhmät heiltä odottavat. Tilintarkastuskertomuksen lukijoiden odotukset tilintarkastajan työhön ovat usein haastavammat kuin tilintarkastajan suoritus. Hyväksikäyttäjät ovat sidosryhmiä, joiden odotukset saattavat olla vallitsevien tilintarkastussääntelyn määrittelemien rajojenkin puitteissa kohtuuttomia.

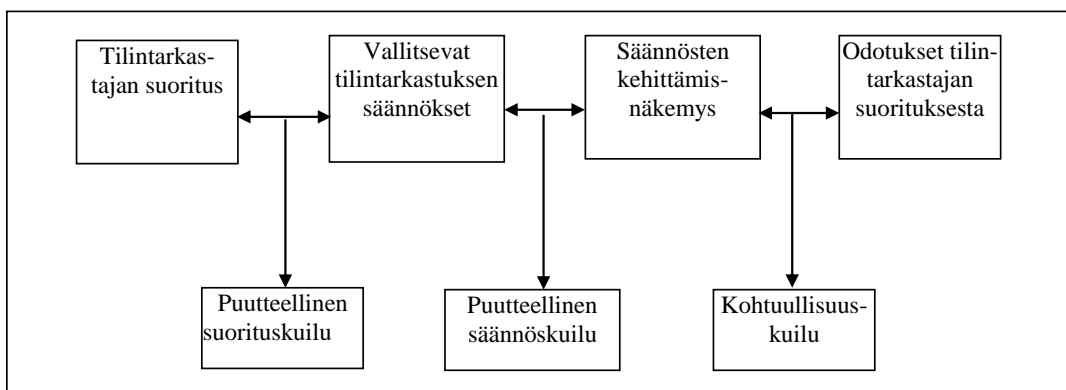
Kuvio 6 Odotuskuilu Liggion mukaan (Kärkkäinen 1998, 25)

Varsinaisesti odotuskuilukeskustelu alkoi USA:ssa (Troberg–Viitanen 1999, 1; Kärkkäinen 1998, 24–25), josta se levisi etenkin anglosaksisiin tilintarkastajapiireihin. Keskustelua on käyty maailmanlaajuisesti ennen kuin se vasta 1990-luvun alkupuolella tavoitti suomalaisen ammattikunnan (Flint 1992, 15; Selesvuo 1993, 343; Kärkkäinen 1998, 31; Koskela 1999, 85; Arens–Loebbecke 2000, 114).

Odotuskuilu voidaan jakaa kolmeen osaan (Troberg–Viitanen 2001, 11): puutteelliseen suorituskuihuun, puutteelliseen säännöskuihuun ja kohtuullisuuskuihuun (Porter 1993, 50) (kuvio 7). Puutteellisella suorituskuihulla tarkoitetaan sitä, että tilintarkastaja on yhteiskunnan näkökulman mukaan suorittanut tarkastuksen puutteellisesti vallitsevien säännösten puitteissa. Tällöin tilintarkastajan suoritustaso on koettu puutteelliseksi. Puutteellinen säännöskuihu (deficient standards) tarkoittaa sitä, että tarkastusta koskevat lait, säännöt ja suositukset koetaan puutteellisiksi. Yhteiskunnan kohtuuttomien odotusten ja suoritettujen tilintarkastusten välistä kuilua nimitetään kohtuullisuuskuihuksi.

Puutteellisen suorituskuihun muodostumisen ehkäisemiseksi tilintarkastajan tulee (Troberg – Viitanen 2001, 11): 1) huomata ja raportoida yrityksen henkilökunnan tekemät laittomuudet,

joilla on suora vaikutus tilinpäätökseen ja 2) tarkastaa ja raportoida, että tarkastettavan yrityksen tulevaisuuden toimintaedellytykset eivät ole uhattuna. Ensiksi mainittu tehtävä heijastanee ihmisten näkemyksiä siitä, että tilintarkastajan tehtävä on havaita henkilöstön laittomuudet ja muut teot, joita yhteiskunta tarkastuspalvelun käyttäjien näkemyksen mukaan, moraalisisista tai muista syistä ei hyväksy. Going concern -edellytysten arvioiminen (ISA 570) ja raportointi on kautta aikojen ollut yksi eniten keskustelua herättänyt aihealue tilintarkastuksessa (vrt. Koskinen 1999, 151). Tutkimustulokset osoittavat, että eri sidosryhmät odottavat saavansa aikaisen varoituksen tilintarkastajalta, mikäli yrityksen tulevaisuuden toimintaedellytykset ovat uhattuna ja tämä tieto ei käy ilmi tilinpäätöksestä.

Kuvio 7 Tilintarkastuksen odotuskuilu (Troberg–Viitanen 2001, 11)

Sidosryhmien mielestä tilintarkastajat eivät käyttäneet tarpeeksi, haastattelujen aikaan lain vielä mahdollistamaa, tilaisuutta täydentää puutteellista tilinpäätösinformaatiota. Nykyään tällaista mahdollisuutta ei enää ole. Tilinpäätösinformaation täydentämismahdollisuus herätti suomalaisen ammattikunnan keskuudessa kiistaa. Valtaosa tilintarkastajista oli sitä mieltä, ettei tämän tutkimuksen liitteessä 2 esitetty vuoden 2016 tilintarkastuskertomusmalli antanut mahdollisuutta tällaiseen täydentämiseen, mutta valtavirtaa vastustavia mielipiteitä myös esitettiin (vrt. Horsmanheimo 2008, 4; Blummé 2008, 149; KHT-yhdistys 2014, 162–163) ja niiden mukaisia tilintarkastuskertomuksiakin on havaittu laaditun. Odotuskuiluasia ei ole erityisen relevantti pienyritystilintarkastuksessa. HTM-tilintarkastajat ry:n lokamarraskuussa 2012 teettämän pienyhteisöjen vastuuhenkilöihin kohdistuneen tutkimuksen mukaan vain 1,0 prosenttia vastaajista oli sitä mieltä, ettei tilintarkastus vastannut odotuksia (Salonen 2012, 3).

Odotuskuiluongelmassa on kysymyksessä tilanne, jossa yhteiskunnan vaatimukset tilintarkastusjärjestelmältä ovat erilaiset kuin mitä voimassa olevat määräykset edellyttävät. Tilinpäätöksen käyttäjät odottavat tilintarkastajilta epärealistisesti sellaista, mitä he lainsäädännön ja toimeksiantojensa puitteissa eivät voi tehdä (Flint 1992, 142).

Tilintarkastajan normit määräävät lait ja hyvä tilintarkastustapa. Tilinpäätöksen käyttäjät odottavat, että tilintarkastajien toiminta-alue kattaa mm. pankkien suurien luottotappioriskien ehkäisemisen (Mero 1994, 27). Pankkien luottotappioriskit toteutuvat usein pk-yhtiötä rahoitettaessa. Riskien aiheuttajana saattaa olla epäluotettava kirjanpito (Kosonen 2005, 214), johon osasylliseksi on nähty kirjava tilitoimistojen taso. Pienyritysten tilintarkastuksella on merkittävä rooli luottotappioriskien paljastamisessa. Tilintarkastajat ovat vedonneet pienyritysten osalta olevansa vain laillisuusvalvojia. He katsovat tehtäväkseen vain lakisääteisen tarkastuksen (Kosonen 2005, 217), jota säännökset heiltä edellyttävät. Siis odotuskuilun keskeisin syy tilintarkastajien mukaan on puutteellinen säännöskuilu. Tilintarkastaja voi tarkastuskohteessaan käytännön työssään kohdata rajoitteita esimerkiksi tiedonsaannin ja ajankäytön suhteen. Hänellä on omat odotukset siitä, mitä hänen pitää tehdä, mutta rajoitteiden johdosta hänellä ei ole mahdollista täyttää odotuksiaan. Muodostuu kuilu odotusten ja toteutuman väliin, jota nimitetään toteuttamiskuiluksi⁴⁰ (Virtanen 2002, 126). Toisaalta myös lainsäädännön kautta voidaan kaventaa odotuskuilua: mikäli kirjanpitoon liittyvää lainsäädäntöä ”tiukennetaan”, tilintarkastaja saa uusia aseita ”tilinpäätöskeinottelua” estämään.

Pienyritystilintarkastuksessa tilintarkastajalla on hiljainen tietonsa tarkastuskohteensa omistajan odotuksista tilintarkastuksen sisällöstä. Toimeksiantajan odotusten pettäminen on aiheuttanut, ettei seuraavaksi tilikaudeksi ole tullut toimeksiantoa. Toisaalta pienyrityskontekstissa tilintarkastukseen ei liity siinä määrin odotuksia kuin suurten yritysten tilintarkastuksissa. Toimeksiantajien odotukset liittyvät enemmänkin tilintarkastuksen kustannuksiin ja tilintarkastajan työmäärään. Kun suomalainen tilintarkastuskäytäntö toimii pienemmällä työmäärällä kuin anglosaksinen tilintarkastuskäytäntö, se vastaa toimeksiantajan toivomuksia (Kosonen 2005, 217). Tarkastettavan toiveena monessa tapauksessa on vakiomuotoinen tilintarkastuskertomus edullisilla kustannuksilla. Tilintarkastajille riittää se, että tilinpäätösinformaatio on heidän mielestään oikein⁴¹. Toisaalta kuitenkin suullisen raportoinnin suppeus saattaa eräissä tapauksissa aiheuttaa odotuskuilua (Kosonen 2005, 218).

2.3.2 Olennaisuus tilintarkastuksessa

Tilintarkastus on suunniteltava siten, että tarkastaja voi kohtuudella uskoa havaitsevansa olennaiset kirjanpidon, tilinpäätöksen ja hallinnon virheet (Flint 1992, 135)⁴². Olennaisuuden periaate (materiality) on sekä tilinpäätöksen laadintaa että tilintarkastusta määrittävä konventio. “Tilintarkastajan tulisi tilintarkastusta suorittaessaan ottaa huomioon

⁴⁰ Toteuttamiskuilu voi syntyä myös siten, ettei toimeksiantaja halua maksaa riittävästi, jotta tilintarkastustyö tulisi niin hyvin tehdyksi kuin tilintarkastaja näkee tarpeelliseksi.

⁴¹ Ei-vakiomuotoinen kertomus saattaa viitata siihen, ettei tilinpäätös anna oikeaa ja riittävää kuvaa yrityksen taloudellisesta tilanteesta. (Laitinen 2016)

⁴² Olennaisuuden käsitettä käytetään sekä kirjanpidon että tilintarkastuksen yhteydessä. Käsitteen alkuperä näillä laskentatoimen osa-alueilla on sama: sillä tavoitellaan merkityksettömän asian erottamista tärkeästä (Carmichael-Willingham-Schaller 1996, 139).

olennaisuus ja sen suhde tilintarkastusrisktiin”. (KHT-yhdistys 2008, 425) Olennaisen tiedon KHT-yhdistys määrittelee käyttämällä tiedon suhdetta taloudellisiin päätöksiin. Tieto on olennainen, jos sen poisjätto tai totuudesta poikkeava esittäminen muuttaa tilinpäätösinformaation perusteella tehtävää päätöstä (Arens–Loebbecke 2000, 52; Lydman 2014a, 46).

Olennaisuuden⁴³ tunnistaminen perustuu tilintarkastajan ammatilliseen harkintaan (Gwilliam 1987, 218). Tätä harkintaa tilintarkastaja suorittaa erityisesti tilintarkastussuunnitelmaa tehdessään ja määritellessään olennaisuusrajat virheiden ja puutteiden havaitsemiselle (Flint 1992, 127–129; IFAC 2010a, 330–337). Tilintarkastajan tulee tilintarkastusta suunnitellessaan arvioida sellaisen eurosumman määrä, mikä on olennainen kyseisessä tilinpäätöksessä (Carmichael–Willingham–Schaller 1996, 139–140). Eräs lähestymistapa olennaisuuden sovellettavaa arvoa määriteltäessä on käyttää suhteellisesti laskettuja tunnuslukuja esimerkiksi vuosituloksesta ennen veroja, liikevaihdosta tai taseen loppusummasta. Olennaisuuden arviointi edellä mainitusta ”vuosituloksesta ennen veroja” ei sovellu, mikäli tarkastuskohteessa lähestytään nollatulosta. Näissä tapauksissa olennaisuutta tulee tarkastella liikevaihtoa tai jotain vastaavaa tunnuslukua vastaan. Olennaisuuden määrittely vaatii päättelykykyä. Tilintarkastaja voi tilintarkastusta suunnitellessaan soveltaa olennaisuusrajaa alhaisempana kuin tarkastuksen tuloksia arvioidessaan (KHT-yhdistys 2008, 427).

”Olennaisuus ei ole objektiivinen⁴⁴ käsite, ja sitä on siten vaikea mitata. Mikä on olennaista ja mikä ei, on loppujen lopuksi arvionvarainen kysymys eli se pohjautuu ammatilliseen harkintaan ja tietoon” (Flint 1992, 137). Tilintarkastajat käsittävät sen eri tavoin (Jorstad–Haaland 2014). Arvion lähtökohtana on yksittäisen tilintarkastajan osaaminen, kokemus, objektiivisuus jne. Tilintarkastajan tulee myös ottaa huomioon vaitiolovelvollisuusnäkökohdat ja mahdollinen korvausvastuu.” (Paul 2003, 28) Mikään yleinen olennaisuussuositus ei voi korvata ammatillista harkintaa. Käytännössä olennaisuuden arviointi on sitä paitsi moraalinen asia, johon tilintarkastajilla on hiljaiseen tietoon perustuvia arviointimenetelmiä. Tilintarkastajan tulee valvoa olennaisuuden periaatteen noudattamista. Sitä pidetään lähinnä anglosaksisella alueella yhtenä kirjanpidon keskeisistä konventioista (Järvinen–Prepula–Riistama–Tuokko 1998, 53). Olennaisuus riippuu tarkastelunäkökulmasta ja tarkastelevasta tahosta (Uudistunut kirjanpitolaki 2006, 210). Tilintarkastajien valvojat ottavat kantaa laadunvalvontaa ja kantelujen tutkintaa suorittaessaan siihen, onko olennaisuuden käsitettä riittävän huolellisesti noudatettu. Käsitettä on sovellettava sekä tilintarkastusta suunniteltaessa että arvioitaessa todettujen virheiden vaikutusta tilintarkastukseen. Olennaisuus on eräs merkittävistä käsitteistä

⁴³ Olennaisuus merkitsee sitä, että informaation kannalta epäolennaisia eriä ei ole tarpeellista käsitellä teoreettisen täsmällisellä tavalla.

⁴⁴ Paul (2003, 28) tarkoittanee objektiivisella yleispätevää.

tilintarkastussuosituskirjassa (vrt. Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 358–360). Se on keskeinen elementti arvioitaessa tilintarkastuksen hyväksyttävyytensä.

Suomessa tilintarkastuksen tavoitteen määrittelyssä⁴⁵ käytetään olennaisuuskäsitettä: Tilintarkastuksen tavoitteena on, että tilintarkastaja voi antaa lausunnon siitä, onko tilinpäätös kaikilta olennaisilta osin laadittu voimassaolevien säännösten ja määräysten mukaisesti ja antaako se kirjanpitolaissa tarkoitetulla tavalla oikeat ja riittävät tiedot tarkastuskohteen toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta (oikea ja riittävä kuva).

Olennaisuuden periaate kulkee käsi kädessä laskentatoimen luonteen kanssa. Laskentatoimessa ei voida todistaa, että yksi ainoa oikea päätös olisi aina oikea. Siinä operoidaan epävarmuuden vallitessa. Laskentatoimi sisältää monenlaisia arvostuskysymyksiä varsinkin taseen erissä. Niissä erilaisilla laskentatoimen soveltajilla on useita intressejä. Intressit saattavat muuntautua asenteellisiksi, jolloin voidaan soveltaa arvostusmenetelmiä, jotka johtavat tietyn suuntaisiin tuloksiin yhtiön menestymistason suhteen. Suuri osa laskentatoimen tuloksenjärjestelystä toteutetaan lain puitteissa, mutta yritysjohtolla ja sen lähipiirillä saattaa olla käytössä myös lainvastainen tuloksenjärjestely tavoitteenaan hyötymistarkoitus luovaa kirjanpitoa soveltaen (Schipper 1989, 92; Kepsu 2012, 25–26). Viime vuosina on suomen kieleen tullut uusi sanonta ”luova kirjanpito” (Näsi 2017). Sillä tarkoitetaan kirjanpitosäännösten soveltamista uudella tavalla yleensä pyrkimyksenä tuloksen kirjanpidollinen parantaminen. Toisentyypinen tilintarkastajan yleisesti tunnistama väärinkäyttö on yrityksen varojen väärinkäyttäminen (KHT-yhdistys 2008, 255).

2.3.3 Tilintarkastuksen riski ja riskianalyysi

Tilintarkastusriskillä tilintarkastuksessa tarkoitetaan sitä, että tilintarkastaja antaa puhtaan tilintarkastuskertomuksen olennaisesti virheellisestä kirjanpidosta, tilinpäätöksestä tai hallinnosta (KHT-yhdistys 1998, 29; Halonen–Steiner 2010, 45). Jos riski vaikuttaa suurelta, tilintarkastajan tulee keskittyä relevanttiin tilintarkastusevidenssiin (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 368; Knechel 2001, 71–72). Tilintarkastukseen liittyy aina riski, joka on otettava huomioon sekä tarkastuksen suunnitteluvaiheessa että suorituksen aikana. Riskianalyysi on menettely, jolla tilintarkastaja arvioi tarvitsemaansa tiedon laatua ja määrää tarkastusta suunnitellessaan (Flint 1992, 112–113; Arens–Loebbecke 2000, 261). Riskianalyysin tarkoitus on määrittää se, kuinka paljon ja millaista tietoa tilintarkastajan tulee hankkia johtopäätöksensä tueksi (Kärkkäinen 1998, 78). Tarkastustoimenpiteet tulee suunnitella alueille, joissa on suuri mahdollisuus olennaisiin virheisiin. Riskianalyysia voidaan pitää tilintarkastuksen laadullisena syventämisenä (Kosonen 2005, 166). Pienyritystilintarkastuksen käytännössä tilintarkastaja törmää

⁴⁵ IFAC:n määritelmä on: ”Tilintarkastuksen tavoitteena on, että tilintarkastaja voi antaa lausunnon siitä, onko tilinpäätös kaikilta olennaisilta osiltaan laadittu sovellettavan tilinpäätösnormiston mukaisesti.” (KHT-yhdistys 2008, 221)

monimuotoisiin riskeihin. Tässä ympäristössä riskien kokonaisuuden hallinta on olennaisempaa kuin niiden tyypittely.

Tilintarkastus tulee suunnitella ja suorittaa siten, että tilintarkastusriski on riittävän alhaisella tasolla (Blummé 2008, 89; Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 362). Tilintarkastuksen riski (audit risk) voidaan esittää osatekijöittensä kerroinvaikutuksena (Kärkkäinen 1998, 79; Riistama 1999, 83). Nämä osatekijät ovat toimintariski (inherent risk), kontrolliriski (control risk) ja havaitsemisriski (detection risk) (Koskinen 1999, 116–117; Arens–Loebbecke 2000, 260–261). Toimintariski ja kontrolliriski ovat olennaisen virheellisyyden riskejä (Halonen–Steiner 2010, 43). Toimintariskillä tarkoitetaan toimintojen luonteesta johtuvia, kuten yhteisön toimintaan ja toimintaympäristöön liittyviä riskejä, kontrolliriskillä sisäisen tarkkailun tai tarkastuksen pettämisestä aiheutuvaa riskiä ja havaitsemisriskillä sitä, ettei tilintarkastaja havaitse virhettä tai väärinkäytöstä. Toimintariskiä arvioidaan sekä tilinpäätöksen tasolla että tilinpäätöksen yksityiskohtien tasolla. Kontrolliriski tarkoittaa yhteisön sisäisen valvonnan pettämistä jonkin tilinpäätöksen kannalta olennaisen yksityiskohdan osalta.

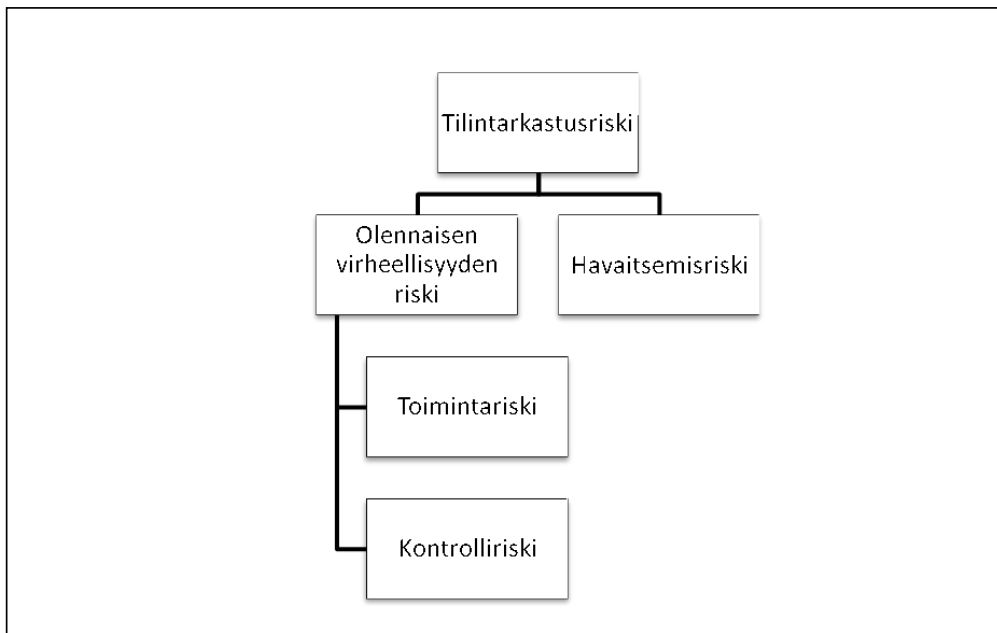
Toimintariskiä, kontrolliriskiä (= sisäisen tarkkailun riski) ja havaitsemisriskiä (= tarkastusriski) on havainnollistettu kuviossa 8 (Peters–Lewis 1989, 360; Halonen–Steiner, 2010, 46; IFAC 2010b, 438). Olennaisen virheellisyyden riski kytkeytyy edellisessä aiemmin käsiteltyyn kysymykseen, mikä tieto on olennainen? Olennaisen virheen riski vaihtelee tilinpäätöserän tai liiketapahtumalajin mukaan.

Jotta tilintarkastusriski onnistutaan alentamaan riittävän alhaiselle tasolle, tilintarkastaja joutuu arvioimaan olennaisen virheen ja puutteen riskiä ja pienentämään havaitsemisriskiä suorittamalla tämän arvionsa perusteella lisää tarkastustoimenpiteitä, jotka kohdistuvat tilinpäätökseen, liiketapahtumien lajeihin, kauden lopun tilisaldoihin ja esittämistapaan ja tilinpäätöksessä esitettäviin tietoihin (IFAC 2012, 50).

Alan standardien (ISA 315) mukaan tilintarkastajan tavoitteena on ensisijaisesti väärinkäytöksestä tai virheestä johtuvien tilintarkastusriskien arviointi⁴⁶. Erityisesti tilintarkastajan tulee pureutua olennaisen virheellisyyden riskin osatekijöihin (Blummé 2008, 92–93; Halonen–Steiner 2010, 225). Tässä harkinnassa hän voi arvioida toimintariskin ja kontrolliriskin erikseen tai yhdessä. Mikäli arviointi suoritetaan yhdessä, asiasta käytetään myös nimitystä yhdistetty riski (Blummé 2008, 93). Riskien arviointi riippuu tilintarkastajan valitsemista tilintarkastustekniikoista tai -metodologioista ja käytännön näkökohdista (IFAC 2012, 51). Tilintarkastuksen riski on jossain määrin subjektiivista. Eri tilintarkastajat valitsevat erilaisen tilintarkastuksen riskitason samanlaisissa tilanteissa (Arens–Loebbecke 2000, 218). Tilintarkastukseen kuitenkin

⁴⁶ Riskiperusteinen tilintarkastus (Blummé 2008, 87).

kytkeytyy riskinotto, eikä siis ole tarkoituksenmukaistakaan, että tilintarkastus olisi aukottoman täydellistä.

Kuvio 8 Tilintarkastusriski (mukaillen Peters–Lewis 1989, Halonen–Steiner 2010 ja IFAC 2010b)

2.3.4 Hiljainen tieto ja tilintarkastus

Hiljainen tieto⁴⁷ liittyy tässä tutkimuksessa keskeisesti hyvän tilintarkastustavan käsitteellistämiseen. Käytännössä sitä tarvitaan vastattaessa tutkimuskysymykseen: Minkälaisiin elementteihin tilintarkastajan käyttämä tieto voidaan jäsentää? Sitä tullaan soveltamaan myös tutkimuksen empiriassa. Hiljainen tieto on ollut eräs tämän tutkimuksen peruslähtökohta. Sen suomenkielinen käännös oli laadittu 1997 vain muutama vuosi ennen tutkimuksen haastatteluja eli termiä oli tarpeen avata haastateltaville sen uutuuden vuoksi.

Hiljainen tieto (Polanyi, 1968) on sitä tietoa, joka on kätkeytynyt yksilön (tai ryhmän) taitoihin ja prosesseihin, ja siksi sen selittäminen on hankalaa. Pelkistetysti ilmaistuna hiljainen tieto muodostuu kahdenlaisesta osatekijästä: 1) tiedosta, jota yksilö havainnoi eikä pysty artikuloimaan ja 2) tiedosta, jota yksilö havainnoi, mutta ei artikuloi, vaikka se olisi mahdollista (Vuorensyrjä 2000, 122). Hiljainen tieto koostuu kognitiivisista ja teknisistä tekijöistä. Kognitiiviset tekijät ovat ajatusmalleja, jotka ohjaavat ihmisen ajattelua ja joiden avulla ihmiset hahmottavat ja käsittävät ympäristöään. Tekniset tekijät tarkoittavat yksilön

⁴⁷ Hiljaisella tiedolla tarkoitetaan intuitiivista, ei-sanallista tietämystä, joka karttuu ihmisille toiminnallisen kokemuksen kautta.

konkreettista osaamista, tietämystä ja tietoja (Nonaka–Takeuchi 1995, 59–60). Osa hiljaisesta tiedosta on intuitiivista taitotietoa. Sen merkitys on käsitettävissä aistien ja ajatusmallien avulla.

Hiljaisen tiedon käsitteellä on monia määritelmiä. Liikkeenjohdollisiin tutkimuksiin käsite on pääsääntöisesti tullut nimenomaan Nonakan ja Takeuchin edellä mainittuun teokseen ”The Knowledge Creating Company How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation” tukeutuen. Nonaka ja Takeuchi painottavat tulkinnassaan tietoa, joka ei ole vielä ilmaistu sanoin. Uskomus, tieto tai tietämys ei mitenkään välttämättä esiinny kielellisten väitelauseiden muodossa. Usein kokemusperäinen tietämys on hiljaista tietoa, joka voi tehdä toimijasta taitavan, mutta jota on ehkä hyvinkin vaikea välittää toisille viestimällä. Tässä tutkimuksessa tutkija on ymmärtänyt käsitteen samalla tavoin kuin Nonaka ja Takeuchi. Nonaka ja Takeuchin tulkinnan mukaan yrityksissä ja organisaatioissa tämä hiljainen tieto muutetaan eksplisiittiseksi tiedoksi⁴⁸, niin että muutkin voivat oppia siitä.

Tutkija on omaksunut Choolta tulkinnan, että hiljaisen tiedon kognitiiviset osatekijät sisältävät ajatusmalleja, joiden avulla ihmiset hahmottavat, käsitteellistävät ja ymmärtävät ympäröivää todellisuutta (Choo 1998). Uskomusten ja arvojen avulla ihminen pyrkii saamaan käsitystä ympäristöstään, ja ne säätelevät hänen tekemisiään ja päätöksiään.

Hiljaisesta tiedosta voidaan puhua, kun tietäminen perustuu tunteeseen tai vakuuttuneisuuteen tietämisestä ja samalla tietämisen perusteita ei voida määritellä uskottavasti sanallisesti. Subjektiiiviset oivallukset, intuitiot ja oletukset kuuluvat hiljaisen tiedon kategoriaan. Voidaankin esittää kysymys: Onko hiljainen tieto kaiken tiedon perusta? Lähtökohtanaan hiljaisessa tiedossa on töiden ja tehtävien hoito. Vasta toissijainen asia on tiedon tyypittely. Esimerkiksi asianajaja mieltää hyvän asianajotavan tavoitteenaan hoitaa työnsä ammattitaitoisesti.

Toisaalta Erautin (2000) näkemyksiä mukaillen tiedon teoreettisen luokittelun ongelma on, että edellä olevassa alaviitteessä luetellut tiedon tyypit (hiljainen, kulttuurinen, eksplisiittinen jne.) eivät käyttäjän näkökulmasta tai käytännön työssä ole eroteltavissa, sillä niitä käytetään yhdessä ja yhtä aikaa. Eraut on tarkastellut ammattitaitoa konstruktiiivisesta

⁴⁸ ”Eksplisiittinen eli käsitteellinen tieto (*Explicit Knowledge*) on muodollista, systemaattista ja tarkkaan määriteltyä. Sitä voidaan prosessoida ja tallentaa suhteellisen helposti samoin kuin viestiä ja jakaa. Se esitetään yleensä tieteellisten kaavojen tai esimerkiksi käyttöohjeiden muodossa, toimintaa ohjaavina sääntöinä tai vaikka kokousmuistioina. Ikujiro Nonaka ja Hirotaka Takeuchi ovat esittäneet, että hiljainen tieto kannattaa yrittää muuttaa eksplisiittiseksi tiedoksi, koska silloin se tulee laajemman ihmisjoukon voimavaraksi. Kulttuurinen tieto (*Cultural Knowledge*) liittyy niihin tiedollisiin ja tuntemuksellisiin rakenteisiin, joiden varassa ihmiset selittävät, ymmärtävät ja arvioivat yhteisönsä todellisuutta. Siihen kuuluvat mm. eri organisaatioiden toimintaa ohjaavat arvot samoin kuin toimintaan liittyvät uskomukset ja oletukset. Kulttuurinen tieto on vaikeasti koodattavissa, mutta laajasti jaettavissa yhteisön jäsenen vuorovaikutuksen kautta. Voisikin sanoa, että kulttuurinen tieto sisältää paljon piiloista tietoa.” (Choo 1998)

näkökulmasta. Kielen käyttö ei pelkästään kuvaa vaan myöskin rakentaa maailmaa ja sosiaalista todellisuutta. Kielen käyttö ja yllä mainitut tiedon tyypit Erautin käsityksiä seuraten konstruoivat todellisuutta. Toisinaan hiljainen tieto on tarpeellista tehdä käsitteelliseksi.

Hiljainen tieto on yhdistelmä siitä kokemuksesta, kompetenssista, taidoista ym., joka tekee ihmiset kykeneviksi toimimaan työssään ja oppimaan asioita (Huotari–Hurme–Valkonen 2005, 67). Sitä on vaikea pukea sanoiksi, koodata ja jakaa (Nonaka–Takeuchi 1995, 59). Organisaatiot ovat täynnä ihmisten osaamista ja kokemusta, mutta myös tämä hiljainen tieto on saatava käyttöön, jotta tuottavuus lisääntyy. Hiljainen tieto on tietovaltaisen organisaation resurssi, jonka avulla organisaatiolla on mahdollisuus saavuttaa tehokkuutta ja lisäarvoa.

Hiljaisella tiedolla tarkoitetaan tietoa, joka kytkeytyy tekemiseen (Virta 2011, 24–25). Se on osaamista ja tietoa siitä, mitä pitää tehdä, jotta työt tulevat suoritetuiksi ja tehtävät sekä asiat saadaan hoidetuiksi. Klassinen esimerkki hiljaisen tiedon avulla toteutetusta tekemisestä on polkupyörällä ajaminen (Polanyi 1958, 51). Tiheä hiljainen tieto on tarkennettu määrite sille erityiselle hiljaiselle tiedolle, jonka varassa ammattilaiset tekevät työtään (Eraut 2000). Tiedon teoreettinen luokittelu on ongelmallista (Virta 2011, 29). Tässä tutkimuksessa luokittelu noudattaa linjaa 1) käsitteellinen tieto (explicit knowledge) ja 2) hiljainen tieto.

Hiljaisen tiedon käsitteen keksi kemisti Michael Polanyi (Tsoukas 2003, 410–412). Polanyiin ajattelun pohjalla oli huomio, että voimme tietää enemmän kuin kykenemme käsitteellistämään (*“we can know more than we can tell”*) (Polanyi 1966, 4; Nonaka–Takeuchi 1995, 60). Polanyiin mukaan kaiken tiedon pohjalla on hiljainen tieto, jossa jaettu ja eksplikoitu tieto sekoittuu yksilön ainutlaatuisiin kokemuksiin. Näin tiedolla on aina kaksi ulottuvuutta, kohdennettu tieto (focal knowledge) eli tietämisen kohde (knowledge) ja hiljainen tieto välineenä tuon kohteen käsittelyyn (knowing). Ulottuvuudet ovat toisiaan täydentäviä ja vahvasti tilannesidonnaisia. Polanyiin mukaan ihmisen tietoisuus on jäävuoren kaltainen: siitä näkyy vain huippu ja tietoisuudesta suurin osa jää veden pinnan alapuolelle (Polanyi 1966). Tietoisuudesta on suurin osa hiljaista tietoa, joka näkyy ihmisten toiminnassa erilaisina tapoina, rutiineina, käytäntöinä ja tuntemuksina. Hiljainen tieto on syvällisesti kiinnittynyt yksilön toimintaan ja kokemuksiin sekä hänen arvoihinsa ja tunteisiinsa. Hiljaisen tiedon haltuun ottamisen keinot ovat pitkälti mallioppimisen keinoja: jäljittelyä, identifioimista ja tekemällä oppimista.

Hiljaisella tiedolla tarkoitetaan yksilön henkilökohtaista tietämystä, joka liittyy aina tiettyyn kontekstiin. Sitä ei voi määritellä sanoin eikä sitä voi kommunikoida suoraan siirtää toiselle henkilölle. Hiljainen tieto liittyy kokemukseen ja kognitioihin. Yksilö voi havainnoida ja määritellä ympäröivän maailman tapahtumia hiljaisen tiedon avulla.

Hiljaisen tiedon vastakäsitteenä käytetään käsitteellistä (sanallista) tietoa (Polanyi 1958; Nonaka–Takeuchi 1995, 61–62). Se on esitettävissä sanoin ja symbolein. Yleensä se on ääneen lausuttua tietoa. Hiljainen tieto ja eksplisiittinen tieto ovat Nonakan ja Takeuchin ajattelussa (1995, 57–58) tarkasteltavissa tiedon syntymisen epistemologisessa ulottuvuudessa. Edellä esitettyjen vastakkaiskäsitteiden väliin on määritelty implisiittinen tieto (Virta 2011, 27). Implisiittistä tietoa ei ole kirjoitettu eikä lausuttukaan. Se voidaan kuitenkin kysyttäessä selittää tai kuvata. Esimerkkinä implisiittisestä tiedosta ovat työn tekemiseen liittyvät nyrkkisäännöt. Hiljainen tieto on käsitteenä puhtaimmillaan toimintaan piiloutunutta tietoa tai taitoa. Useat kirjoittajat käyttävät implisiittistä ja hiljaista tietoa toistensa synonyymeinä (Huotari–Hurme–Valkonen 2005, 67).

Monet tutkijat käyttävät hiljaista tietoa kaiken kattavana kategoriana, jonka sisältöä ei yritetäkään selvittää (Eraut 2000, 127). Tiedon hiljaisuus koetaan jopa tiedon yleisenä ominaisuutena (Eraut 2004). Se voi olla jopa tiedon ulottuvuutta (Virta 2011, 28). Tiedon saattaminen eksplisiittiseksi edellyttää ensiksi tietoisuutta tiedon olemassaolosta ja toiseksi kykyä esittää se (Eraut 2000, 118).

Polanyn käsityksen mukaan siis tiedämme enemmän kuin kykenemme kertomaan (Nonaka – Takeuchi 1995, 60; Eraut 2000, 118). Käsite tuli hyvin suosituksi 1990-luvun keskivaiheilla Nonakan ja Takeuchin teoksen *The Knowledge-Creating Company*n ansiosta. Nonaka ja Takeuchi erottavat neljä tiedon luomisen vaihetta (Nonaka–Takeuchi 1995, 62–70; Nonaka–Toyama 2002, 996) (taulukko 3).

Taulukko 3 Hiljainen tieto; tiedon luomisen vaiheet ja niiden vuorovaikutus (Nonaka–Takeuchi 1995, 2002)

Tiedon luomisen vaiheet	Vuorovaikutus
sozialisaatio ⁴⁹ /vuorovaikutus	hiljaisesta tiedosta hiljaiseen tietoon
ilmaiseminen/ulkoistaminen	hiljaisesta tiedosta käsitteelliseen tietoon
yhdistäminen	käsitteellisestä tiedosta käsitteelliseen tietoon
sisäistäminen ⁵⁰	käsitteellisestä tiedosta hiljaiseen tietoon

Kyseisistä tiedon luomisen vaihteista käytetään nimitystä tiedon luomisen prosessimalli SECI (socialisation, externalisation, combination ja internalisation) (Grant 2007, 174). SECI-malli on tarkoitettu käytettäväksi uuden tiedon synnyttämiseen organisaatiossa. Organisaatio on kokonaisuus, joka luo tietoa toiminnalla ja vuorovaikutuksella. SECI-mallin keskeinen ajatus on, että yksilöt jakavat jo olemassa olevaa tietoaan toistensa kanssa,

⁴⁹ Käännös Lämsä - Hautalan (2005, 195). Sosialisaatiolla tarkoitetaan prosessia, jonka avulla ihminen oppii ja sisäistää niitä tietoja, asenteita, arvoja, käsityksiä ja käyttäytymismalleja, normeja ja uskomuksia, joita hän tarvitsee.

⁵⁰ Tietoa sisäistetään tekemällä oppimisen keinoin. Yksilö oppii ymmärtämään käsitteellisen tiedon, jolloin tieto muuttuu hiljaiseksi ja tulee osaksi yksilön henkilökohtaista tietopohjaa.

jolloin se yhdistyy uudeksi tiedoksi. Uutta tietoa kehittyy mallin mukaisia iteraatiokierroksia tekemällä.

Hiljainen tieto muunnetaan uudeksi hiljaiseksi tiedoksi tarkkailun, matkimisen ja käytännön avulla niissä tapauksissa, missä oppipoika oppii mestarilta. Hiljainen tieto muunnetaan sanalliseksi tiedoksi, kun se ilmaistaan sanoin ja se saa käsitteiden, mallien, olettamusten, vertausten ja yhdenmukaisuuksien muodon. Sanallinen tieto muunnetaan uudeksi sanalliseksi tiedoksi silloin, kun sanallisen tiedon eri kokonaisuudet yhdistetään. Ja sanallinen tieto muuntuu hiljaiseksi tiedoksi silloin, kun asianosaiset ensin ilmaisevat sen sanoin ja sitten omaksuvat ja sisäistävät sen.

Hiljaisen tiedon kautta voidaan rakentaa oletuksia, joille voidaan keskusteluin etsiä evidenssiä (Eraut 2004, 253). Kognitiivisessa oppipoikamallissa, joka muistuttaa vanhan mestarin ja oppipojan yhteistyötä, toiminnan ohjaaminen, tukeminen ja reflektointi vaativat oppimisprosessin jatkuvaa havainnointia. Mallin ideana on vanhojen mestarien hiljaisen tiedon ja kokemuksen näkyväksi tekeminen (Tynjälä 2000).

Käytännöllisen kokemuksen avulla opittavalla hiljaisella tiedolla on nähty olevan merkitystä useilla elämän alueilla. Hiljaisella tiedolla, jota nimitetään myös piileväksi tiedoksi, näyttää olevan merkitystä käytännön ammattien osaamistutkimuksessa. Kun tutkitaan tilintarkastajan työtä, hiljainen tieto on hyväksyttävä työkaluksi. Hiljaisen tiedon perusta on arjen kokemuksissa. Tekninen hiljainen tieto viittaa pitkälle kehittyneisiin teknisiin taitoihin ja rutiineihin (Nonaka–Takeuchi 1995, 60). Se on asiantuntijuuden näkyvän osan muodostavaa taitotietoa.

”Myös laskenta-ammattilaisilla voidaan olettaa olevan hiljaista tietoa siitä, minkälaisia muotoja kirjanpito tapa, verosuunnittelu ja tilintarkastus saavat laskentatoimen työssä.”(Virtanen 2002, 15) Normaalisti hiljaisen tiedon teoriaa ei ole yhdistetty tilintarkastukseen, mutta se näyttää soveltuvan kohtalaisen hyvin muutenkin hajanaiseen tilintarkastuksen teoriataustaan. Järvisen väitöskirjan (2012, 130) mukaan kokeneet tilintarkastajat käyttävät tietoja tuloksellisemmin kuin vähemmän kokeneet tarkastajat. Hiljainen tieto tulee esiin siinä, että he lukevat tietoa, yhdistelevät ja arvioivat saatavilla olevia tietoja vähemmän kokeneita tarkastajia nopeammin. Kokeneet tilintarkastajat käyttävät kaiken kaikkiaan informaatiota tehokkaammin kuin vähemmän kokeneet koehenkilöt (Järvinen 2012, 7). Tehokkuusetu rajoittuu tilanteisiin, jossa informaatio on luotettavaa (Järvinen 2012, 9). Mahdollisesti kokeneilla tilintarkastajilla on kehittyntä intuitiivista ajattelua. ”Kun analyttinen mieli tukehtuu liian suureen määrään vaihtoehtoja tai päättely ei toimi tiedon puutteellisuuden vuoksi, intuitiivinen ajattelu voi toimia hämmästyttävällä tarkkuudella.” (Raami 2015a, 39)

Tilintarkastajan tieto on osittain hiljaista ja osittain käsitteellistä. Hiljainen ymmärrys tilintarkastuksen muistisäännöistä sulautuu toimintaan tavalla, josta tekijä itsekkin on vain vähäisessä määrin tietoinen. Se voi olla intuitiivista taitotietoa, johon päästään käsiksi aistien ja ajatusmallien kautta. Hiljainen tieto karttuu kokemuksesta ja kiteytyy kognitiivisiksi taidoiksi kuten uskomuksiksi, mielikuviksi ja muiksi ajatusmalleiksi, joita on työlästä siirtää henkilöltä toiselle. Tutkimuksessani havainnollistan hiljaisen tiedon menettelytapojen, rutiinien ja taitotiedon merkitystä tilintarkastuksessa. Nämä hiljaisen tiedon tekniset osatekijät ovat ajatusmalleja, joiden avulla on mahdollista hahmottaa, käsitteellistää ja ymmärtää ympäröivää todellisuutta (Knechel–Salterio–Kochetova–Kozloski 2010, 316).

Implisiittisellä tiedolla ei ole tilintarkastuksen kontekstissa sellaista merkitystä, että sitä olisi tarpeen erillisenä käsitellä. Sen johdosta tässä tutkimuksessa implisiittinen tieto on sisällytetty hiljaisen tiedon kategoriaan (Huotari–Hurme–Valkonen 2005, 67). Tilintarkastajien oma hiljainen tieto tarkoittaa implisiittistä, työssä kertyneeseen kokemukseen perustuvaa tietoa, jota ei ole ilmaistu sanallisesti (Vaivio 2000; Virtanen 2002, 130; Virtanen 2003).

Tilintarkastajan hiljainen tieto liittyy tilintarkastustoimintaan ja -rutiineihin sekä myös hänen kognitioonsa kuten eettisiin arvoihin (Nonaka–Takeuchi 1995, 60; Huotari–Hurme–Valkonen 2005, 66). Kognitio tarkoittaa ”tietokykyyn” liittyvää ajattelua tai korkeampia henkisiä toimintoja. Eettiset säännöt ovat eräs tilintarkastukseen implementoitu, tarkastajan työtä taustalla ohjaava toimintamalli. Hiljainen tieto on sitä tilintarkastajan ammattitietoa, joka ei sisälly vuositilintarkastusta koskevaan lainsäädäntöön, standardeihin yms. ammatillisiin lähteisiin (Virtanen 2002, 130; Virtanen 2003, 31; Satopää 2007, 42; Torpo 2012, 66). Jokaisella ammattitilintarkastajalla on oma hiljainen tietonsa hyvästä tilintarkastus- ja tilintarkastajatavasta (Satopää 2007, 43). Hiljaisen tiedon takaraja on uskomuspohjainen tieto tilintarkastuksessa, jota tässä tutkimuksessa on nimitetty sumeaksi tiedoksi.

Mentaalinen malli on hiljaisen tiedon alaryhmittelytaso. Mentaalista mallia tullaan käyttämään tässä tutkimuksessa hyvän tilintarkastustavan käsitteellistämiseen. Sitä tarvitaan vastattaessa tutkimuskysymykseen: Minkälaisiin elementteihin tilintarkastajan käyttämä tieto voidaan jäsentää?

Käsite mentaalinen malli esitettiin ajatuksena 1940-luvulla (Huotari–Hurme–Valkonen 2005, 66). Pragmaattis-konstruktivistisen näkemyksen mukaan ihminen on aktiivinen toimija, joka toiminnallaan konstruoi maailmankuvaansa. Näitä maailmankuvia kutsutaan mentaalisiksi tai kognitiivisiksi malleiksi (Lakoff, 1987). Mentaaliselle mallille ei ole yhtenäistä määritelmää. Kognitiivisessa psykologiassa mielikuvasta käytetään käsitettä mentaalinen malli. Käsite mentaalinen malli on joustava ja sitä on käytetty eri yhteyksissä

eri merkityksissä (Choy–King 2005, 345). Mentaaliset mallit ovat ihmisen konstruomia selityksiä havainnoilleen (Salakari, 2004, 29). Ne ovat eräänlaisia mielikuvia todellisuudesta ihmisen mielessä (Knechel–Salterio–Kochetova–Kozloski 2010, 326). Ihminen luo näitä mielikuvia järjestelmän rakenteen ja toiminnan ymmärtämiseen sekä tulevien tapahtumien ennustamiseen. Mielikuvilla on suuri rooli havainnoissa, päättelyssä ja päätöksenteossa (Ford–Sterman 1997).

Mentaaliset mallit liittyvät ensisijaisesti kognitiotieteeseen⁵¹. Näitä malleja käytetään ajatteluun, järjestykseen sekä päättelyyn ja ne ohjaavat odotuksia ja havaintoja. Mentaaliset mallit ovat mielen sisäisiä tietoesityksiä, jotka ovat mallin esittäjälle itselleenkin epäselvästi määriteltäviä. Henkilö saattaa itse olla epävarma siitä, mitä osia jonkin järjestelmän toiminnasta ymmärtää. Henkilö voi olla epävarma omasta ymmärryksestään myös silloin, kun ymmärrys itse asiassa on kattavaa ja oikeaa. Mentaalisella mallilla ymmärretään representaatiota, joka mahdollistaa tarkasteltavan toiminnan ymmärtämisen, selittämisen tai ennustamisen. Se voidaan tulkita henkilön kokemuksi, ideoita tai unelmia sisältäväksi malliksi (Salakari 2004, 75). Kokemusmallit ovat arkikielessä osa hiljaisen tiedon käsitettä. Mentaalisia malleja tai ajattelumalleja voidaan kutsua myös paradigmoiksi. Filosofit Thomas Samuel Kuhn käytti paradigmatäsitettä osittain perusluontoisena oletuksena maailman perusolemuksesta, ja osittain myös eri tapoina hahmottaa maailmaa (Niiniluoto 2003, 35).

Mentaaliset mallit ohjaavat suurta osaa ihmisen käyttäytymistä. Ihmiset luovat peukalosääntöjä ja heuristisia oivalluksia erilaisten tilanteiden varalle (Sutinen 2012, 75). Kokemuksen kautta nämä hioutuvat yhä tarkemmiksi ja paremmiksi. Tämän vuoksi kokemus on usein päivittäisessä työssä tärkeä tehokkuuden osatekijä.

Skeema (ajattelu- ja toimintamalli) tarkoittaa organisoitunutta mentaalista toimintamallia tai tietorakennetta, joka on rakentunut yksilön aikaisemmista kokemuksista ja tiedosta (Salovaara 2004, Karvonen, 2005). Skeema on kognitiivinen rakenne, johon sisältyy jokin kohdetta koskeva tieto ja joka ohjaa havaitsemista, muistamista ja päättelyä (Helkama 2015, 364). Skeemalla käsitetään jotain yksittäistä mielikuvaa laajempaa (Salakari 2004, 75). Skeema on mentaalinen kehys, jonka avulla tietoa varastoidaan ja muistetaan. Sillä näyttää olevan aikaulottuvuus. Tietoa järjestetään skeemoihin ja skeemaa käytetään uuden tiedon ymmärtämiseen. Käsitteenä skeema on läheinen mentaalille mallille. Kun skeemalla tarkoitetaan jäsentynyttä tietoa, mentaalinen malli on mielikuvamalli, joka rakennetaan skeemoihin perustuen. Mentaaliset mallit ovat skeemoja suurempia mielen rakenteita (Salakari 2004, 75).

Mentaalisia malleja käytetään työkaluina, kun hiljaista tietoa pyritään muuttamaan selkokieliseen muotoon. Mallit muunnetaan käsitteiksi ja niiden kautta näkyviksi, siis

⁵¹ Kognitiotiede tutkii tietoilmiöitä kuten havaitsemista, oppimista, muistia, ajattelua, kieltä ja käsitteitä, sekä näiden taustalla olevia tiedonkäsittelyn mekanismeja.

hiljaisesta tiedosta käsitteelliseksi tiedoksi (vrt. Knechel–Salterio–Kochetova–Kozloski 2010, 331). Mentaalisilla malleilla ilmaistaan sitä, mikä on totta; niillä ei pyritä etsimään epätoituksia. Mentaalinen malli voi olla intuitio (lat. *intueor*, katsoa, nähdä), joka on välitöntä tietämistä, jossa tieto tiedon kohteesta saavutetaan suoraan (Nurminen 2000, 20). Mentaaliset mallit voivat olla näkökulmia, perspektiivejä ja uskomuksia, jotka auttavat yksilöä havainnoimaan ja määrittelemään ympäröivän maailman tapahtumia.

Tässä tutkimuksessa mentaalisella mallilla tarkoitetaan jotakin järjestelmää tai mekanismia koskevaa mentaalista representaatiota (mielikuvaa, uudelleenesitystä), joka mahdollistaa tarkasteltavan kohteen toiminnan ymmärtämisen tai selittämisen. Mentaalisella mallilla on toiminta-analyttisiä piirteitä. Siihen liittyvä tutkimusote esitetään jäljempänä alaluvussa ”3.1 Tutkimusmetodologia”. Mentaalisen mallin ja sen alamuodon skeeman käsitteillä ymmärretään tilintarkastajan tiedon konstruktioita (Salakari 2004, 75). Mentaalisen mallin käsitteellä on eri yhteyksissä ja tieteenaloilla myös muita, usein laajempia merkityksiä. Ihmismieli rakentaa todellisuudesta pienimuotoisia malleja hahmottamaan kokemiaan tapahtumia (Huotari–Hurme–Valkonen 2005, 66). Tässä tutkimuksessa mentaalisen mallin käyttö on tuotu työkaluksi vasta tutkimushaastattelujen jälkeen päättelyjen tekemiseksi ja tilintarkastajan osaamisen ymmärtämiseksi. Tyypillistä onkin, että eri tutkijat määrittelevät tämän käsitteen eri tavoin. Tämän tutkimuksen mentaaliset mallit ovat tutkijan tekemiä tilintarkastajien malleja.

Hiljaisen tiedon kognitiivinen ulottuvuus koostuu skeemoista, mentaalisista malleista, uskomuksista ja käsityksistä, jotka ovat juurtuneet hyvin syvälle (Nonaka–Konno 1998, 42). Ne ovat vaikeasti ilmaistavissa, koska niitä pidetään itsestäänselvyyksinä. Mentaaliset mallit ovat käyttökelpoisia työkaluja, kun yritetään saattaa hiljaista tietoa selkokiehiseen muotoon.

Mentaalisia malleja ja skeemoja tullaan tässä tutkimuksessa kehittämään etenkin kuvattaessa hiljaisen tiedon osallisuutta tilintarkastuksen osaamismateriaalina. Skeemat mahdollistavat hiljaisen tiedon merkityksen selventämistä tulkittaessa tilintarkastuksen tietämyspohjaa. Kognitiivisten mallien käyttäminen toimii apumenetelmänä hiljaisen tiedon kuvaamisessa etenkin käytännön ammattien kuten pienyritystilintarkastajan osaamistekijänä. Mentaalisiin mallein on voitu konstruoida uusia näkemyksiä tilintarkastajien työssään käyttämästään tiedosta ja heidän kokemastaan todellisuudesta.

2.4 Tapanormi tilintarkastuksessa

2.4.1 Hyvä käsitteenä ja normina yleisesti ja tilintarkastuksessa

Metaetiikan⁵² klassikkokirjassaan *The Varieties of Goodness* Georg Henrik von Wright erottaa Ilkka Niiniluodon tulkinnan mukaan ”toisistaan välineellisen hyvän (esim. veitsi on

⁵² Metaetiikka selvittää kysymyksiä siitä, mitä eettisillä ja normatiivisilla käsitteillä tarkoitetaan.

terävä ja leikkaa hyvin), teknisen hyvän (toimintaan liittyvä taito ja taitavuus), lääketieteellisen hyvän (terveys), utilitaristisen hyvän (hyödyllisyys) ja hedonistisen hyvän (mielihyvä). Ihmisen hyvä on hänen mukaansa hyvinvointia, jonka keskeinen aines on onnellisuus.” (Niiniluoto 2000, 209) Kuten havaitaan, ”hyvä” on niin moni-ilmeinen sana, että sen merkityksen ymmärtäminen edellyttää sen elämänmuodon tuntemista, jossa ilmausta käytetään (Virtanen 2007).

Tässä tutkimuksessa tarkoitettu ”elämänmuoto” on tilintarkastus. Hyvän tilintarkastustavan tulisi johtaa kokonaisuutena arvioiden hyödylliseen toimintaan; muussa tapauksessa tilintarkastuksella ei ole mielekkyyttä. Hyvä tilintarkastustapa on kansallinen normi. Tilintarkastuskertomuksessa (liite 2) siihen yhdistetään globaalin tason normi ”kohtuullinen varmuus”. Nämä normit on koettu hyödyllisiksi tasoiksi tilintarkastuksen laatua kuvattaessa. Kahden normijärjestelmän käyttäminen on saattanut herättää hämmennystä tilintarkastuskertomuksen lukijoiden keskuudessa. Olennaista on testata, millaiset tavat tilintarkastusta arvioitaessa ovat hyödyllisyyden näkökulmasta hyviä. Ei ole tarpeen testata, onko tilintarkastaja esimerkiksi ihmisenä hyvä. Ei siis sitä, millainen suhtautuminen hänellä on toisiin ihmisiin tai elollisiin luontokappaleisiin. Tilintarkastuksessa ammattilainen pyrkii tekemään ammatinsa kannalta hyviä ratkaisuja. Tilintarkastusta on tarpeen arvioida sen kautta, mitkä ovat tilintarkastuksen hyvät käytännöt (Virtanen 2007). Hyvä ratkaisu on se, mikä on tilintarkastuskäytännössä tarkoituksenmukaista. Kun hyvän käsite liitetään tilintarkastuksen suorittamiseen, saadaan hyvä tilintarkastustapa. Hyvän tilintarkastustavan sisältöä selvitetessä on tarpeellista käsitellä kysymystä etiikan valossa. Turun kaupparkeakoulun edesmennyt rehtori toteaa: ”Hyvä” ja ”tapa” ovat niin keskeisiä filosofis-eettisiä käsitteitä, että niiden tulkitseminen muuten kuin tätä taustaa vasten olisi käsitykseni mukaan tieteellisenä menetelmänä pinnallista.” (Virtanen 1959, 15) Voidaan ajatella, että tilintarkastaja noudattaa omantuntonsa ohjaamana hyviä ratkaisuja (Virtanen 1959, 32).

Hyvä sana tilintarkastustavan yhteydessä on lähellä von Wrightin tarkoittamaa välineellistä ja utilitaarista hyvää⁵³. Arvostuskysymys on, ovatko edellä esitetyt kaksi hyvän muunnelmaa hyvässä tilintarkastustavassa jopa läsnä vai eivätkö ole (Wright 2001, 81–86). Tilintarkastus on moraalista toimintaa. Moraalinen pohdinta sivuaa aiheena sitä, millaiset tavat ovat hyviä ja mitkä huonoja.

Hyvä tilintarkastustapa ei ole missään mielessä synnynnäistä, vaan opittua. Toisaalta se on Aristoteleen tarkoittaman hyveen kaltainen, joka hankitaan harjoittelemalla (Aristoteles eaa., 27). Tilintarkastajalla on oltava tietoa siitä, mitä hän tekee, ja hänen on valittava tarkastusmenetelmät ja -kohteet tarkastustoimeksiannon mukaisesti ja ennen kaikkea hänen

⁵³ Utilitaarinen hyvä on sama asia, josta Niiniluoto käyttää termiä ”utilitaristinen hyvä”.

toimintansa tulee perustua lujaan ja periksi antamattomaan otteeseen⁵⁴. Jotta tilintarkastajan suoritusta voidaan kutsua hyväksi tilintarkastustavaksi, hänen tulee suoriutua tehtävästään siten kuin hyvä tilintarkastaja suoriutuu. Henkilön moraalinen status Aristoteleen hyve-käsitteen mukaan ei ole riippuvainen vain siitä, että teko on tietynlainen, vaan myös tekijän on oltava tietynlainen (Aristoteles eaa., 31; Pylkkänen 1995, 76). Hyvän tilintarkastustavan ”hyvä” on teleologisesti tulkittuna lähellä ihmisluonnon käsitettä; eikä niinkään liity ihmisten haluihin eikä tarpeisiin. Tilintarkastukseen liittyvä hyvä on moralistisesti tulkittuna hyvän ”objektivistinen” muunnelma (vrt. Wright 2001, 12). Hyvä tilintarkastustapa on ollut tutkijan käsityksen mukaan Suomessa ”suorittajan etiikan määrittelemää” (Satopää 1980, 133). Tarkemmin tulkittuna suomalainen hyvä tilintarkastustapa on Aristoteleen viitoittaman eettisen perinteen noudattamista.

Länsimaista etiikkaa nimitetään moraalifilosofiaksi. Nykymuotoisen moraalifilosofisen tutkimuksen lähtökohtana pidetään G.E. Mooren kirjaa *Principia Ethica* vuodelta 1903 (Virtanen 2007). Myös kyseisessä teoksessa pohditaan kysymystä, mitä ”hyvä” on. Tilintarkastuksen tarkoittama hyvä on tutkijan mukaan eettinen eli moraalinen kysymys. Hyvä tilintarkastus vetoaa tilintarkastajan sisimpään. Hyvä tilintarkastus ei tavoittele ainoastaan lain edellyttämää minimitasoa. Laki on tilintarkastuksen moraalinen minimi. Kuitenkin tilintarkastus on säädöstasolla niin kyllästetty, ettei tilintarkastaja pysty joka hetki oivaltamaan, onko kaikkia määräyksiä noudatettu. Hän joutuu turvautumaan työssään ammatilliseen harkintaansa pohtiessaan, mikä on hyvää tilintarkastajana toimiessaan.

Tilintarkastajan hyvä on velvoittava. Tilintarkastaja tiedostaa velvoitteen käskynä: jos haluat olla hyvä tilintarkastuksessa, noudatat näitä tapoja ja periaatteita. Tilintarkastajan ei tarvitse niinkään ajatella tekojensa seurauksia. Vaikka tarkastettava yritys joutuu vaikeuksiin tilintarkastajan antaman lausunnon johdosta, tilintarkastajan hyvä toteutuu vain, mikäli hän antaa sellaisen lausunnon, joka on hänen noudattamiensa normien mukaan hyvä. Ranskan kielessä käytetään käsitettä *déontologie* viittaamaan nimenomaan ammatillista hyvää koskeviin normeihin. Näille normeille on tyypillistä, että niiden rikkominen johtaa ammattikunnasta erottamiseen. Tällaista käsitettä ei ole suomen kielessä (af Ursin 2007, 134).

2.4.2 Hyvä tilintarkastustapa

Hyvä tapa on yläkäsite. Hyvä tilintarkastustapa on kaikkia tilintarkastajia sitova yleinen normi, joka riippuu ensisijaisesti tilintarkastajien keskuudessa kulloinkin vallitsevasta käsityksestä. Hyvä tilintarkastustapa ja hyvä tilintarkastajatapa ovat hyvän tavan alakäsitteitä, jolloin ne ovat keskenään rinnasteisia (Saarikivi 2000, 61). On mahdollista määritellä myös, että hyvä tilintarkastustapa on sitä, mikä on hyvä käytäntö tilintarkastajien

⁵⁴ ”Tilintarkastajan ei pitäisi antaa ennakkokäsityksille, intressiristiriidoille tai toisten osapuolien liialliselle vaikutukselle valtaa ammatteihin tai muuhun työhön liittyvässä harkinnassa.” (tilintarkastajan eettiset ohjeet)

keskuudessa (Så allvarliga är olika... 1991, 9). Hyvä tilintarkastustapa kuvaa sitä normistoa, jonka noudattamista voidaan jokaiselta tilintarkastajalta kohtuudella odottaa (Defliese–Jaenicke–Sullivan–Gnospius 1987, 58).

Tilintarkastuslakien (936/1994 ja 459/2007) valmistelujen yhteydessä todettiin hyvän tilintarkastustavan merkitsevän velvollisuutta toimia tilintarkastustehtävissä huolellisten ammattihenkilöiden yleisesti noudattaman tilintarkastustavan mukaisesti. Tilintarkastajalta voitaneen odottaa, että hän toimii niin kuin tilintarkastaja keskimäärin alalla toimii. Tarkennettuna ilmaistuna tilintarkastajalta ei voida edellyttää aina alan taitavimman henkilön työsuoritusta. Hyvä tilintarkastustapa kuvaa sitä, miten tilintarkastajan tulisi tarkastus suorittaa, jotta huolellisuusvelvoite tulee täytetyksi (Koskinen 1999, 313). Hyvän tilintarkastustavan noudattaminen velvoittaa kaikkia tilintarkastajia (Kärkkäinen 1993, 39).

Sisältönsä hyvä tilintarkastustapa saa ainakin seuraavista lähtökohdista (KHT-yhdistys 1993, 467):

- hyvä tilintarkastustapa kirjanpidon ja tilinpäätöksen sekä hallinnon tarkastuksessa
- hyvä tilintarkastajatapa
- hyvä tilintarkastustapa tilintarkastajan suorittaessa muuta toimintaa, joka laissa tai asetuksessa on säädetty tilintarkastajan tehtäväksi ja
- hyvä tilintarkastustapa tilintarkastajan tässä ominaisuudessa suorittamassa muussa toiminnassa.

Suomen tilintarkastuslaissa hyvä tilintarkastustapa on yhdistetty hyvään tilintarkastajatapaan (Horsmanheimo–Steiner 2002, 121; Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 140). Tilintarkastuksen tavoite on Suomessa määritelty hyvän kirjanpitotavan avulla (KHT-yhdistys 1993, 475): "Tilintarkastajan tulee tarkastuksensa avulla muodostaa perusteltu käsitys siitä, onko tilinpäätös laadittu voimassa olevien säännösten mukaisesti." Tarkastuksessa pyritään – lain säännökset ja hyvä kirjanpitotapa (Pajunen 2010, 43) huomioon ottaen – toteamaan, että

- tuloslaskelma on laadittu kirjanpitolain mukaan
- taseessa esitetyt varat ja velat ovat olemassa ja ovat oikein arvostettu, yhtiö omistaa mainitut varat ja sillä on taseessa mainitut velat
- tuloslaskelman ja taseen tiedot perustuvat yhtiön kirjanpitoon
- tilinpäätöksessä on esitetty lain ja hyvän kirjanpitotavan edellyttämät tiedot.

Hyvällä tilintarkastustavalla on sellainen sisältö, jonka avulla pyritään varmistamaan tilinpäätösinformaation oikeellisuus. Oikeellisuudella tarkoitetaan ensisijaisesti sisältöä ja vasta toissijaisesti muotoa (Vahtera 1986, 42). Mikäli tarkastettavassa asiassa on ongelmia, tilintarkastajan huomio tulee kohdistaa ongelman analysointiin. Kuitenkin tilintarkastuskäytäntö näyttää Suomessa olevan sellainen, ettei kaikkia asioita tarkasteta tasapanoksella joka tilikaudella. Riittävää on, että kohde käydään läpi 3–5 vuoden välein

(Vahtera 1986, 43). Hyvän tilintarkastustavan kriteerit näyttävät siis toteutuvan tilintarkastuskohteiden vuosivuorotteluakin käytettäessä. Kaikkia tilintarkastuksen osa-alueita ei ole mahdollista tarkastaa syvällisesti ensimmäisenä tarkastuskautena, vaan tämä on tehtävä useamman vuoden kuluessa. Kaikkien osa-alueiden syvälinen tarkastaminen itse asiassa vaatii edellä mainitut 3–5 vuotta (Saarikivi 2000, 195).

Hyvä tilintarkastustapa on tilintarkastusalalla keskeinen tilintarkastajan toimintaa ohjaava tapanormisto. Hyvä tilintarkastustapa muuntuu sääntelystä tavaksi tekemisen kautta tilintarkastajan järjen ja moraalisen toiminnan seurauksena. Tutkijan käsityksen mukaan tähän lähinnä ruotsalais-suomalaiseen käsitteeseen sisältyy teoreettisesti:

- 1) eettinen käsite (Virtanen 1959, Wright 2001)
- 2) juridinen vähimmäismitta (vrt. sanktioraja hyvälle tilintarkastustavalle (Torpo 2012, 48)
- 3) tavoitteellinen opetuksen, kirjoittajien ja standardien esittämä tilintarkastuksen tasotila (Blummé 2008, 65; Torpo 2012, 48–49).

2.4.3 Hyvä tilintarkastajatapa

Hyvällä tilintarkastajatavalla ymmärretään sitä, miten tilintarkastajat toimivat eettisessä mielessä (Aho–Vänskä 1996, 102–108). Tilintarkastajatapa on kytköksissä eettisiin sääntöihin ja moraalisiin lähtökohtiin (Arens–Loebbecke 2000, 83). Moraalisten lähtökohtien osalta on tässä tutkimuksessa käytetty lähteenä Aristoteleen (384–322 eaa.) Nikomakhoksen etiikkaa. Aristoteleen ja von Wrightin filosofioista on tarkasteltu ”hyvän” käsitteanalyysia (Wright 2001). Hyvä tilintarkastajatapa vastaa sitä aluetta, josta kansainvälisessä ohjeistuksessa on säädetty eettisillä säännöillä (Code of Ethics). Hyvä tilintarkastajatapa sisältää määräyksen noudattaa hyvää tilintarkastustapaa (KHT-yhdistys 1998, 17).

Tutkimuksen empiirisessä osassa haastateltujen käsitykset tutkimusaikana perustuivat sen aikaiseen tilintarkastajatapaan. Tilintarkastajien eettinen normi oli hyvä tilintarkastajatapa ja siihen liittyvä perinne. Hyvä tilintarkastajatapa edellytti, että noudatetaan hyvää tilintarkastustapaa (KHT-yhdistys 1998, 17). Eli hyvä tilintarkastustapa sisältyi hyvään tilintarkastajatapaan. Kuitenkin hyvän tilintarkastustavan ja hyvän tilintarkastajatavan suhde ei ole yksiselitteinen. Voidaan nimittäin tulkita myös toisinpäin, että hyvä tilintarkastajatapa sisältyy käsitteellisesti hyvään tilintarkastustapaan (Kosonen 2005, 87).

Tilintarkastajan itsenäinen asema tarkastuskohteissaan asettaa korkeat ammatilliset ja moraaliset vaatimukset. Kansallinen tilintarkastuksen eettinen ohjeistus luotiin 1960–1970-lukujen vaihteessa (Kosonen 2005, 85). Vennon vuonna 1970 julkaisemassa ensimmäisessä suomalaisen osakeyhtiön tilintarkastusta käsittelevässä (oppi)kirjassa eettisille ohjeille oli uhrattu vajaa kaksi sivua (153–154). Hajanaista opetusta tilintarkastajan etiikasta oli esitetty jo vuosisadan alkupuolella (Satopää 1979, 5; Kosonen 2005, 103), mutta normiksi

tarkoitettu ohjeistus puuttui. Kirjanpidolliset normit ovat Suomessa selkeästi tilintarkastajan eettisiä normeja vanhempia.

Tilintarkastajana toimimisen edellytyksenä Suomessa on 1950-luvulta lähtien ollut alioikeudessa annettu tilintarkastajanvala tai sitä vastaava vakuutus⁵⁵ (KHT-yhdistys 1973, 18). Se on sisältänyt tilintarkastuksen eettisiä periaatteita. Silloiseen etiikkaan kuului riippumattomuus toimeksiantajasta ja kollegoiden keskinäinen kunnioitus. Tilintarkastajaa kehoitettiin pysymään tilintarkastuksessa tilintarkastajana (Vento 1970, 154; Mautz–Sharaf 1985, 49). Hyvän tilintarkastajatavan täsmentämistarkoituksessa silloinen Tilintarkastajayhdistys HTM – Revisorsföreningen GRM ry vahvisti jäseniään velvoittavat tilintarkastajien eettiset ja kollegiaaliset säännöt (Tilintarkastajien auktorisointitoimikunnan mietintö 1980, 15; Nurmi 2011, 64). Hyvä tilintarkastajatapa oli tämän tutkimuksen haastattelujen aikoihin tilintarkastajien käyttämä termi alan eettisistä normeista.

Suomessa eettisten ohjeiden osalta on nyttemmin siirrytty IFAC:n eettisten ohjeiden linjalle. Tilintarkastajien on toiminnassaan otettava huomioon periaatteita, jotka koskevat: riippumattomuutta, rehellisyyttä, objektiivisuutta, pätevyyttä ja huolellisuutta, salassapitovelvollisuutta, käyttäytymistä ja hyvää tilintarkastustapaa (IFAC 2010b, 12) (kuvio 9).

Riippumattomuus vaatii sitä, ettei tilintarkastaja ole riippuvainen asiakkaastaan. Rehellisyys edellyttää tilintarkastajalta työn teossa vilpittömyyttä. Objektiivisuus vaatii puolueetonta suhtautumista ratkaisuihin. Ammatillinen pätevyys ja huolellisuus -elementti edellyttää, että tilintarkastajan tehtävät tulee suorittaa huolellisesti ja pätevästi, mikä on mahdollista vain ylläpitämällä omat tiedot ja osaaminen korkealla tasolla⁵⁶. Salassapitovelvollisuus estää työssään tietoon saatujen seikkojen ilmaisemista muille. Ammatillinen käyttäytyminen velvoittaa tilintarkastajalta sellaista käyttäytymistä, että siitä ei ole haittaa ammattikunnan maineelle. Hyvä tilintarkastajatapa edellyttää hyvää tilintarkastustapaa koskevien suositusten noudattamista.

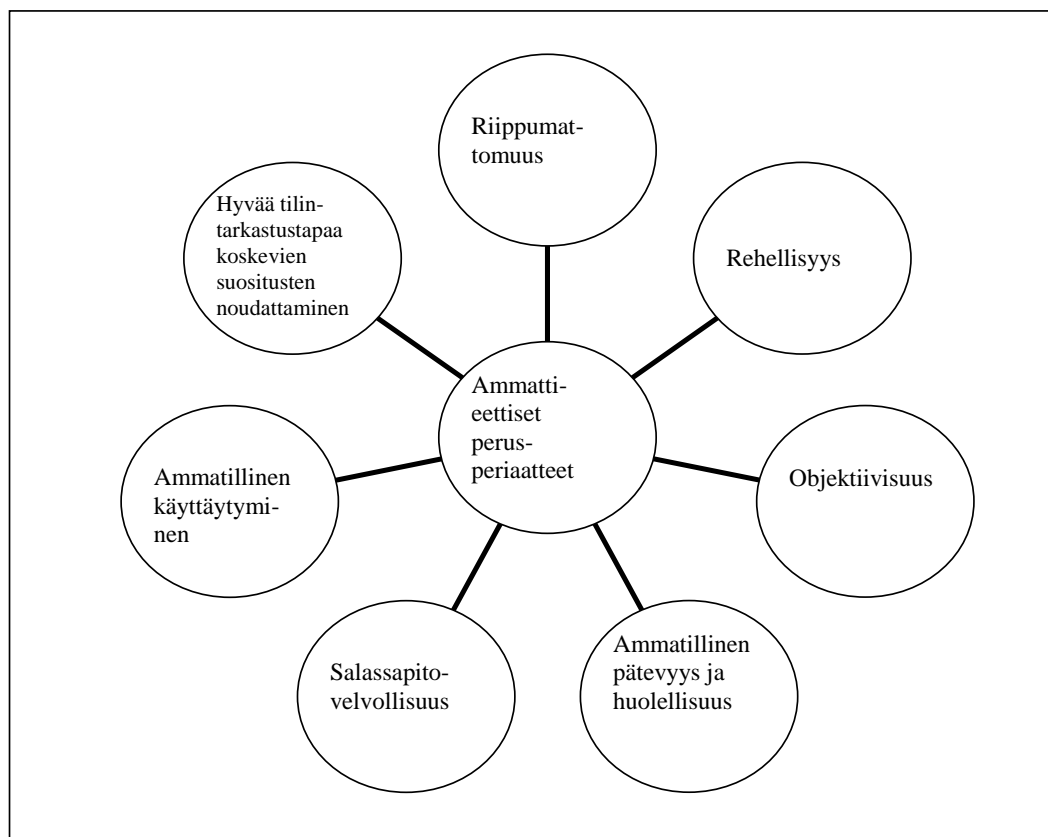
Eettiset ohjeet on jaettu IFAC:n suosituksissa kolmeen osaan (IFAC (2010b, 10–151):

- kaikkia tilintarkastajia tehtävästä riippumatta koskeviin
- tilintarkastusammattissa toimivia tilintarkastajia koskeviin
- muussa kuin tilintarkastusammattissa toimivia tilintarkastajia koskeviin.

⁵⁵ Vakuutus on nyky muodossaan: ”Minä N.N. lupaan kunniani ja omantuntoni kautta rehellisesti, riippumattomasti ja tunnollisesti suorittaa hyvää tilintarkastustapaa noudattaen kaikki ne tehtävät, jotka minulla tilintarkastajana tulee olemaan, olla oikeudettomasti ilmaisematta, mitä tilintarkastajan toimessa minulle uskotaan tai mitä siinä muutoin saan tietooni sekä muutoinkin noudattaa tilintarkastajia koskevia säännöksiä ja määräyksiä sekä hyvää tilintarkastustapaa ja ammatteettisiä periaatteita.”

⁵⁶ Tilintarkastusammattilaisen on ”pidettävä ammatilliset tietonsa ja taitonsa vaadittavalla tasolla sen varmistamiseksi, että asiakas tai työnantaja saa pätevää asiantuntijapalvelua, joka perustuu ajan tasalla oleviin ammatillisiin käytäntöihin, lainsäädäntöön ja tekniikkoihin, sekä toimittava tunnollisesti ja sovellettavien teknisten ja ammatillisten standardien mukaisesti.” (IFAC 2010b, 12)

Suomessa KHT-yhdistyksen jäsenet ovat noudattaneet IFAC:n Code of Ethics'iin perustuvia eettisiä ohjeita pääsääntöisesti 1.7.2001 alkaen. KHT-yhdistyksen vuosikokouksessa 8.12.2006 hyväksyttiin uudet eettiset ohjeet, jotka ovat täsmällinen käännös kesäkuussa 2005 julkaistuista ja kesäkuussa 2006 voimaan tulleista IFAC:n eettisistä ohjeista.

Kuvio 9 Tilintarkastajan ammattieettiset periaatteet (IFAC 2010b, 12)

Ohjeistuksessa eettiset ohjeet eivät sisälly tilintarkastusstandardeihin (IFAC 2010c). Eettiset ohjeet ovat ”hyvää tilintarkastajatapaa”, joka on eri asia kuin hyvä tilintarkastustapa. Myös tässä tutkimuksessa hyvää tilintarkastustapaa ja eettisiä ohjeita, joita hyvät tilintarkastajat noudattavat, pidetään erillisinä, toinen toiseensa sisältymättömänä käsitteenä.⁵⁷ Eettisten ohjeiden erilliset aiheet ja hyvä tilintarkastustapa sivuavat kuitenkin käytännössä toisiaan. Tilintarkastajan tulee toiminnassaan olla riippumaton toimivasta johdosta ja hallituksesta (Tilintarkastajien raportointityöryhmä 1998, 44)⁵⁸. Tilintarkastajan yhtiöoikeudellista

⁵⁷ Hyvä tilintarkastustapa ja hyvä tilintarkastajatapa voidaan toisinaan tulkita myös yhdeksi käsitteeksi.

⁵⁸ Hyvän tilintarkastajatapa sisältää riippumattomuuden ja puolueettomuuden (objektiivisuuden) vaatimukset (Heikkonen - Kupiainen 1977, 167)

asemia määritteleville säännöksille on tyypillistä objektiivisuuden korostaminen (Lydman 2015).

Eettisiä sääntöjä täsmennetään jatkossakin. Code of Ethics uudistuu kuten lainsäädäntö. Viimeisin normiston kokonaisuudistus Suomessa tapahtui vuoden 2011 alusta (IFAC 2010c, XVII), kun siirryttiin IFAC:in standardien ja eettisten sääntöjen suoraan käännökseen englanninkielisestä julkaisusta. Kun eettiset normistot pohjautuvat aikaisempiin, muutosta ei tilintarkastajien keskuudessa koeta suurena: periaatteet säilyvät samoina, joista vuosien varrella on alan julkaisuissa käyty keskustelua. Tilintarkastajien ohella myös sisäiset tarkastajat ovat päätyneet eettisissä ohjeissaan lähes samankaltaiseen normistoon (The Institute of Internal Auditors 2010).

Pienyrittäjissä eettiset ohjeet ovat aivan samat kuin isoissakin yrityksissä (IFAC 2010c, 1–150). Pienyritysten tilintarkastusympäristö on kuitenkin toisenlainen jo pienyrityksen määritelmän huomioon ottaen: tilintarkastuspalvelua hoitaa usein yksintoimiva tilintarkastaja. Tästä johtuen tilintarkastukseen liittyvä konsultointi on huomattavasti erilaista pienyrityksissä. Kun suuressa yrityksessä tilintarkastukseen osallistuu tarkastusyhteisön tiimi ja henkilökuntaa yhteisön sellaisiltakin osastoilta, jotka eivät hoida tilinpäätöksen varmennustehtäviä, eettiset normit tulevat tulkituksi eri tavalla verrattuna yhden tilintarkastaja-henkilön toimintaan. Kansainvälisesti katsottuna tilintarkastuksen eettiset ohjeet ovat tulkinnanvaraisia niin kutsuttujen muiden palvelujen tarjoamisen suhteen (Carmichael–Willingham–Schaller 1996, 20). Muilla palveluilla tarkoitetaan tavanomaisimmin sisäistä tarkkailua, yritysjärjestelyjä, sijoitussuunnittelua ja riskianalyysiä (Saarinen 2001, 13).

Pienyrityksen tilintarkastus tulee ymmärrettäväksi vasta, kun tilintarkastuksen osapuolet: tarkastettava yhteisö (sen johtaja ja kirjanpitäjä), tilintarkastaja, tilintarkastusta arvioivat yrityksen sidosryhmät ja suuri yleisö tiedostavat tilintarkastaja-ammattin eettiset periaatteet (kuvio 9, sivu 68) (Lydman 1999, 394; IFAC 2010b, 12).

2.5 Hyvän tilintarkastustavan jäsenysmalli

Tässä tutkimuksessa on uuden viitekehyksen rakentamisen lähtökohdaksi otettu alla esitetty ”Hyvän tilintarkastustavan jäsenys”. Pehdyttyään aiempaan tutkimukseen (ks. alaluku 2.2.2 ”Hyvän tilintarkastustavan tutkimukset”) ja tutkimusaineistoon tutkija päätyi ottamaan aineiston analyysin lähtökohdaksi taulukossa 4 esitetyn hyvän tilintarkastustavan jäsenyyksen.

Koska tilintarkastuskertomusmalli on kuvaus tilintarkastustyöstä, sen avulla voi jäsentää todellisuutta vastaavasti tilintarkastuksen osatekijät. Kertomusmalli toimii tilintarkastajalle

karkeana ohjeena työlle. Hän keskittyy tämän ohjeen noudattamiseen työtään suunnitellessaan, suorittaessaan ja kertomusta viimeistellessään. Syyskuussa 2016 käytössä ollut tilintarkastuskertomusmalli (liite 2) määritteli taulukossa 4 esitetyllä tavalla kuvauksen hyvästä tilintarkastustavasta. Kertomusmalli oli laadittu ISA standardin 700 ”Tilinpäätöstä koskevan lausunnon laatiminen ja kertomuksen antaminen” pohjalta. Haastattelujen aikoihin tilintarkastuskertomus oli hieman suppeampi (liite 3).

Mallin perusteella on rakennettavissa jäsentely tilintarkastustavalle. Mallin voidaan ajatella muodostavan ne puitteet, joiden avulla ilmiölle on rakennettavissa viitekehys. Sen toimivuutta pystytään koettelemaan empirian avulla ja mahdollisesti jalostamaan eteenpäin.

Taulukko 4 Hyvän tilintarkastustavan jäsenitys (mukailien tilintarkastuskertomusmalli 2016, ISA standardi 700)

Arviointikohde	Arviointiperusteet
Tekninen suoritustapa	Varmennus tiedon virheettömyydestä Varmennus lakien ja yhteisön sääntöjen noudattamisesta Väärinkäytösten ja virheellisyyden riskien arviointi Sisäisen valvonnan arviointi tilintarkastuksen näkökulmasta Tilinpäätöksen laatimisperiaatteiden asianmukaisuuden arviointi Kirjanpidollisten arvioiden kohtuullisuuden arviointi Tilinpäätöksen esittämistavan arviointi
Etiikka	Ammattieettiset peruseriaatteen riippumattomuus rehellisyys objektiivisuus amatillinen pätevyys ja huolellisuus salassapitovelvollisuus amatillinen käyttäytyminen
Varmuuden aste	Kohtuullinen varmuus Olellaisen virheellisyyden arviointi tilinpäätöksessä

Tilintarkastuksen tekninen suoritustapa kattaa varmennuksen tilinpäätöstietojen virheettömyydestä ja lakien ja sääntöjen noudattamisesta. Tilintarkastaja tarkastaa tilintarkastuskertomuksen mukaan, ovatko hallituksen jäsenet tai toimitusjohtaja rikkoneet yhteisöstä säädettyä lakia tai yhteisön sääntöjä: ”ovatko hallituksen jäsenet ja toimitusjohtaja syyllistyneet tekoon tai laiminlyöntiin, josta saattaa seurata vahingonkorvausvelvollisuus yhtiötä kohtaan...” Tilintarkastukseen kuuluu tilintarkastusevidenssin hankkiminen tilinpäätöksessä esitettävistä tiedoista sekä ”väärinkäytöksistä ja virheestä johtuvan olellaisen virheellisyyden riskin arvioiminen”. Silloin kun kaikkien virheellisyyksien yhteenlaskettu määrä on niin merkittävä, että se riittää asiantuntijankin muuttamaan päätöstään, kyseessä on olellainen virheellisyys (IFAC 2012, 112–113). Tilinpäätöstarkastuksen ensisijainen tarkoitus ei ole paljastaa väärinkäytöksiä, vaan selvittää tilinpäätöksen virheitä, jotka kylläkin voivat olla seurausta väärinkäytöksistä.

Tilintarkastuskertomuksen mukaan tilintarkastaja ottaa huomioon yhteisön sisäisen valvonnan: ”arvioi sisäistä valvontaa pystyäkseen suunnittelemaan olosuhteisiin nähden asianmukaiset tilintarkastustoimenpiteet...” Sisäinen valvonta tarkoittaa toimivan johdon toimenpiteitä valvontatavoitteiden saavuttamiseksi (IFAC 2012, 70). Kertomusmallin mukaan ”tilintarkastukseen kuuluu myös sovellettujen tilinpäätöksen laatimisperiaatteiden asianmukaisuuden, toimivan johdon tekemien kirjanpidollisten arvioiden kohtuullisuuden sekä tilinpäätöksen yleisen esittämistavan arvioiminen”. Tilintarkastaja voi vaatia kirjanpidollisten arvioiden tueksi asiantuntijoiden lausuntoja.

Edelleen kertomuksessa todetaan tilintarkastuslaissa säädettyjen ammattieettisten periaatteiden noudattamisesta (tilintarkastajan etiikka). Periaatteet edellyttävät työn suorittamista rehellisesti, objektiivisesti, ammattitaitoisesti ja huolellisesti yleinen etu huomioon ottaen. Tilintarkastajan etiikkaan sisältyy lisäksi salassapitovelvollisuus ja moitteeton ammatillinen käyttäytyminen. Kertomusmallin mukaan tilintarkastaja kirjoittaa: ”Tilintarkastuslaki edellyttää, että noudatan ammattieettisiä periaatteita.”

Tilintarkastusta kuten myös ulkoista laskentatointakaan ei voi ymmärtää ilman eettisten asioiden tulkintaa. Tilintarkastajien ammattikunta on määritellyt itselleen toiminta- ja käyttäytymisohjeita sekä -periaatteita. Eettiset asiat koskettavat tilintarkastajan moraalialia. Moraalilla tarkoitetaan käsitystä hyvästä ja pahasta. Moraalisuus on teoreettinen käsite. Tilintarkastaja tavoittelee hyviä ja oikeita ratkaisuja työssään (Virtanen 2002, 17). Tilintarkastuksen ammatinharjoittamiseen on sen historian alusta lähtien liittynyt eettisiä odotuksia (Flint 1992, 87). Eettiset normit (lait, tavat) liittyvät tarkastajan toimintaan ja alan välttämättömiin vaatimuksiin. Tilintarkastukseen on vuosien varrella kehitetty etiikkaa koskevat käyttäytymisnormit, joiden keskeinen tekijä on tilintarkastajan riippumattomuus⁵⁹ (ks. Flint 1992, 79–84). Tilintarkastuksen kansainvälisissä eettisissä ohjeissa riippumattomuus-käsite sisältää mielen riippumattomuuden (independence of mind) ja näkyvän riippumattomuuden (independence in appearance) (IFAC 2010b, 100–101).

Tilintarkastuksen ammattietiikka on kokonaisuudessaan laaja kokonaisuus⁶⁰. Siitä tärkeimmät normit on sisällytetty tilintarkastuslakiin. ”Tilintarkastajan on suoritettava tässä laissa tarkoitettut tehtävät ammattitaitoisesti, rehellisesti, objektiivisesti ja huolellisesti yleinen etu huomioon ottaen.” (TilintL 1141/2015 4:1). Tilintarkastajan toimintaa ohjaavat ammattieettiset periaatteet (ks. Arens–Loebbecke 2000, 83). Ne ohittavat tärkeydessään monet työn tekniseen läpivientiin laaditut tilintarkastussuosituksset. Teoreettisesti tarkastellen kuusi keskeistä ammattieettistä peruseriaatteetta ovat 1) riippumattomuus, 2)

⁵⁹ Riippumattomuus ei ole tilintarkastajan ammattieettinen peruseriaate (IFAC 2010b, 12). Sen merkitys korostuu tilintarkastusalan postulaateissa, joista on selvitystä edellä alaluvussa 2.2.1. Mautz–Sharafin (1985) kannan mukaan tilintarkastajan ammatin edellytys on riippumattomuus.

⁶⁰ Tilintarkastusetiikka on sekä suomalaisessa että kansainvälisessä suosituserinteessä käsitelty erillisenä asiakokonaisuutena; vrt edellä ”hyvä tilintarkastajatapa”.

rehellisyys, 3) objektiivisuus, 4) ammatillinen pätevyys ja huolellisuus, 5) salassapitovelvollisuus sekä 6) ammatillinen käyttäytyminen (IFAC 2010b, 17–22). Nämä kuusi periaatetta ovat IFAC:n Eettisten sääntöjen määrittelyjä. Ammattietiikka heijastuu tilintarkastajan päivittäiseen työhön (Flint 1992, 91–96). Ammattieettiset peruseriaatteet sisältävät kaksi tilintarkastajan ammattiin liittyvää periaatetta: a) ammatillinen pätevyys ja huolellisuus ja b) ammatillinen käyttäytyminen. Edellinen kohta tarkoittaa sitä, että tilintarkastajan on pidettävä tietonsa ja taitonsa ajan tasalla. Jälkimmäinen kohta puolestaan edellyttää säädösten noudattamista ja ammattikunnan mainetta heikentävän toiminnan välttämistä.

Tilintarkastuskertomuksessa esitetään hyvän tilintarkastustavan edellyttävän tilintarkastustavan suunnittelua ja suoritusta niin, että tilintarkastaja hankkii kohtuullisen varmuuden siitä, onko tilinpäätöksessä olennaista virheellisyyttä: ”Hyvä tilintarkastustapa edellyttää, että suunnittelen ja suoritan tilintarkastuksen hankkiakseni kohtuullisen varmuuden siitä, onko tilinpäätöksessä olennaista virheellisyyttä...” Kertomus ottaa siis kantaa varmuuden asteeseen. Olennaisuutta taas arvioidaan vaikutuksensa perusteella eli miten virheellinen tieto vaikuttaa lukijansa käyttäytymiseen (Blummé 2008, 66).

Tämän alaluvun pohjalta tullaan laatimaan teemahaastattelujen tuloksena pääluvussa ”5 Johtopäätökset empiirisestä aineistosta” jäsennysmalli hyvälle tilintarkastustavalle. Taulukon 4 (sivu 70) jäsennys muodostaa vain ajatusmallin hyvä tilintarkastustapa - käsitteen arvioinnille. Jäsennysmalli inspiroi jäsentelemään ja ryhmittelemään empiriaa sillä tavalla, että varsinaista jäsennysmallia kannattaa tavoitella.

3 TUTKIMUKSEN METODOLOGISET VALINNAT JA EMPIIRINEN AINEISTO

Tämä metoditeoreettinen luku käsittää neljä alalukua, joiden sisältö on tässä tiivistetysti:

1. luku ”3.1 Tutkimusmetodologia” määrittää tutkimuksen tutkimusstrategian ja asemoi sen paikan Suomessa liiketaloustieteessä esiintyvään tutkimusvaihtoehtojen mukaiseen kategoriajakoon.
2. luku ”3.2 Tutkimuksen toteuttamisen erityispiirteet” esittelee tutkijan taustan. Taustan esittely on tärkeä, jotta lukija saa käsityksen aineiston keräämiseen vaikuttaneista seikoista. Luku sisältää selvityksen tutkimuksessa suoritetuista teemahaastatteluista ja niiden näkökulmista. Tässä alaluvussa kerrotaan myös aineistotriangulaatiosta, jonka avulla osaltaan varmennettiin hankitun aineiston johdonmukaisuus ja laatu.
3. luku ”3.3 Aineiston keruu ja käsittely tutkimuksessa” tekee selkoa haastattelujen vaiheistuksesta, haastateltavista ja haastatteluihin liittyvistä järjestelyistä. Lisäksi perustellaan, miksi haastatteluvaiheet dokumentoitiin toisistaan poikkeavilla tavoilla.
4. luku ”3.4 Haastatteluista johtopäätöksiin” esittelee, kuinka haastatteluaineistoa analysoitiin ja sen pohjalta tehtiin johtopäätöksiä.

3.1 Tutkimusmetodologia

Tutkimusstrategia on tutkimuksen menetelmällisten ratkaisujen kokonaisuus, joka ohjaa tutkimuksen menetelmien valintaa ja käyttöä sekä teoreettisella että käytännöllisellä tasolla. Tämän työn tutkimusstrategiana on ollut ymmärrykseen pyrkivällä tutkimusotteella yksityiskohtainen tiedonkeruu pienyritysten tilintarkastuksesta, tilintarkastuksen monipuolinen kuvailu sekä sen käsitteellistäminen, jäsentäminen ja mallintaminen.

Tutkimusmetodologia tarkoittaa tutkimuksen menetelmällisten ratkaisujen kokonaisuutta. Tutkimusmetodologiasta suppeampi käsite on tutkimusmenetelmä (tutkimusmetodi) (Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004, 123). Tässä tutkimuksessa lähtökohtana on tilintarkastajien näkökulma, joten tutkimusmetodologiaksi on valittu kvalitatiivinen, laadullinen tutkimus. Se on tieteellisen tutkimuksen menetelmäsuuntaus, jossa pyritään

ymmärtämään kohteen laatua, ominaisuuksia ja merkityksiä kokonaisvaltaisesti (Eskola–Suoranta 2000).

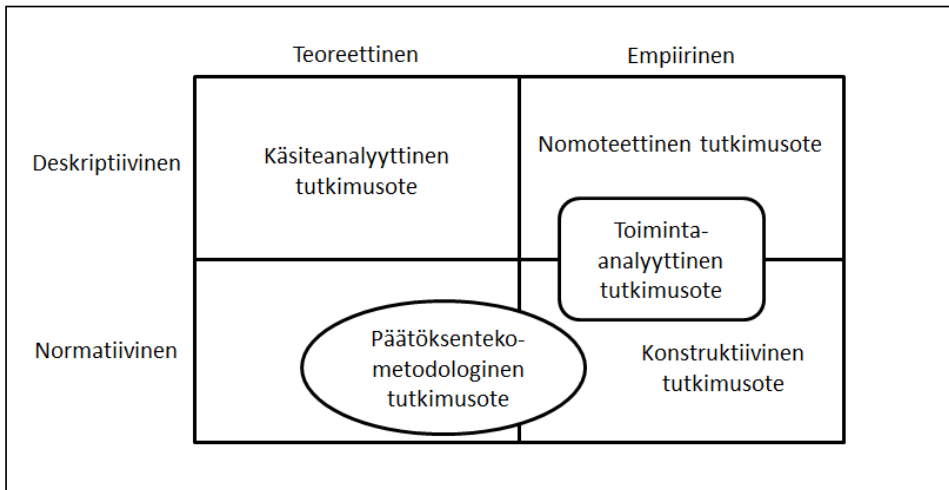
Tutkimuksessa on tavoiteltu tutkimuskohteen moninaisuuden esiin saamista. Tutkija tulkitsee aineistoa ja tällöin saattaa olla riskiä, että tutkijan asenteilla on tulkintaa ohjaavaa vaikutusta. Laadullisessa tutkimuksessa pyritään tutkimaan kohdetta kokonaisvaltaisesti. Tutkija ei voi täysin välttää arvolähtökohtia, sillä arvot muokkaavat tutkittavaa ilmiötä. Tässä tutkimuksessa on koko tutkimusprosessin ajan pyritty ja tutkijan mielestä onnistuttukin välttämään tutkijan asenteiden vaikutus tutkimustuloksiin. Tutkijan asenteen vaikutuksesta tutkimustuloksiin on jäljempänä keskustelua luvussa ”6.1 Tutkimuksen validiteetti, reliabiliteetti ja yleistäminen”. Tässä taustalla on vaikuttamassa tilintarkastajille tutut alan eettiset säännöt (vrt. IFAC 2010b 7–151).

Tutkittavan ongelman ja tutkittavan aiheen huomioiden tutkimusmenetelmäksi on kiteytynyt tulkinta (Takala–Lämsä 2001). Tulkinnalla tarkoitetaan sitä, että tutkija pohtii analyysin tuloksia ja tekee niistä omia johtopäätöksiä (Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004, 213). Tulkinta soveltuu tutkimuksen menetelmäksi, kun tutkitaan ihmisiä ja heidän todellisuuttaan. (Virtanen 2002, 30) Tässä tutkimuksessa tutkitaan tilintarkastajien työtä, joten haastattelut ja niihin perustuva tulkinta sopivat tutkimuksen toteuttamiseen. Tulkintatutkimuksessa on olennaista havainnoiva kanssakäyminen ja diagnoosi⁶¹. Pyritään dialektiseen induktioon (Burrell–Morgan 1988, 287) eli mielekkääseen aineiston tulkintaan ja vuoropuheluun. Dialektiikka tulee sanoista dia ja lektos, läpi ja keskustelu⁶² tai tarkemmin muodostettuna kreikan kielen verbistä dialegesthai. Antiikin aikaan totuuden saavuttamiseksi nähtiin keskustelut tarpeellisiksi (Virtanen 2002, 30).

Tutkimusote määrittynyt Suomessa liiketaloustieteissä esiintyvän tutkimusvaihtoehtojen kategoriajaon mukaan (Neilimo–Näsi 1980, 32–35) toiminta-analyyttiseksi (Kuvio 10). Tutkimusotteita voidaan luokitella niiden käyttötarkoituksen näkökulmasta. Käsiteanalyyttistä otetta käytetään käsitejärjestelmien konstruointiin. Nomoteettista tutkimusotetta sovelletaan asioiden ja ilmiöiden selittämiseen eli pyritään saamaan vastaukset miten on- ja miksi on -kysymyksiin. Toiminta-analyyttisen tutkimuksen päämääränä on tutkittavien asioiden esitleminen, niiden ymmärtäminen ja tulkitseminen. Päätöksenteko-metodologisessa tutkimusotteessa tavoitteena on ongelmanratkaisumetodien kehittäminen. Konstruktiivisella tutkimusotteella (Kasanen, Lukka ja Siitonen 1991, 315–316) pyritään ratkaisemaan reaali maailman ongelmia ja tällä tavoin tuottamaan kontribuutioita sille tieteenalalle, jossa sitä sovelletaan. Se edustaa case-tutkimusta (Kihn – Näsi 2011, 65–66).

⁶¹ Diagnoosi muodostuu sanoista dia, läpi ja gnosis, tieto. Tarkoittaa perinpohjaisen tiedon hankkimista.

⁶² Aristoteleelle dialektiikka tarkoitti menetelmää, jota voitiin hyödyntää väittelyn voittamiseen tai totuuden etsimiseen. Dialektiikka on filosofien käyttämä keskustelumuoto, jonka avulla pyrittiin etsimään totuutta, yhteisymmärrystä, kumoamaan ristiriitaisia näkemyksiä.

Kuvio 10 Liiketaloustieteelliset tutkimusotteet (Kasanen ym. 1993, 257)

Toiminta-analyttinen tutkimusote pohjautuu aristoteeliseen tiedekäsitykseen (Kihn 2011, 471). Tässä tutkimuksessa analysoidaan ja pyritään ymmärtämään hyvää tilintarkastustapaa (Mäkinen 1980, 46). Kyseisessä kontekstissa tässä tutkimuksessa lähdetään käsitteiden määrittelystä. Tulkinna pohditaan hiljaisen tiedon (sen kognitiivisen ulottuvuuden) merkitystä tapojen toteutumisessa ja tavoitellaan tulkintakuvioiden konstruointia. Tutkimusmenetelmä on ideografinen tulkinta eli tarkastellaan tapahtumien yksityiskohtaista rakennetta eikä niiden yleistä luonnetta (Reinikainen 1993). Analyysi tehdään haastatteluaineiston sisällönanalyysillä.

Käsillä olevassa tutkimuksessa toiminta-analyttisen otteen tukena on käytetty käsiteanalyttistä tutkimusotetta, joka on läsnä analyysin tulkinna ja päättelyssä (ks. Puusa 2008, 36–42). Kyseessä on haastatteluihin perustuva, empiirinen, tulkitseva tutkimus (Takala–Lämsä, 2001, 375). Tavoitteena on hyvän tilintarkastustavan käsitteellistäminen.

Tutkijan pyrkimys tarkastella asioita sisältä käsin kuuluu toiminta-analyttisen tutkimusotteen tunnusmerkkeihin. Tutkittava aihe on kulttuurisidonnaista ja sen johdosta toiminta-analyttinen tarkastelu on katsottu tarkoituksenmukaiseksi. Kun lähestymistapa on tieto-opiltaan (epistemologialtaan) fenomenologista, tarkemmin kuvattuna tulkinnaalista tutkimusta (Burrell–Morgan 1988, 238), voidaan tutkimusotetta nimittää paitsi toiminta-analyttiseksi myös ymmärryksen pyrkiväksi.

Haastateltavat näkevät maailman omasta näkökulmastaan. Tiedon intressi on hermeneuttinen (Burrell–Morgan 1988, 235–238). Hermeneuttisen filosofian mukaisessa toiminta-analyttisessä tutkimuksessa analysoidaan ja tulkitaan tutkittavia ilmiöitä toimijoiden kautta. Tämän mukaisesti tutkija on pyrkinyt olemaan läheisessä vuorovaikutuksessa haastateltavien toimijoiden kanssa. Lähestymistapa pyrkii tavoittamaan tutkittavan ilmiön mahdollisimman häiriöttömästi ilman asiaan liittymättömiä tekijöitä.

Tutkijalla oli mahdollisuus työpäivän mittaisella työskentelyjaksolla päästä huomattavan yksityiskohtaiseen ja luottamukselliseen vuorovaikutukseen tutkittavien kanssa.

Kaiken edellä esitetyn seurauksena tutkimustavaksi muotoutui subjektivistinen tutkimus. Tutkimus sopii käytännön tarpeista kehitellyn teorian viitekehykseen (Anttila 1998). Aikaisempiin suomalaisiin tutkimuksiin verrattuna tutkimusstrategiaa valittaessa on voitu hyödyntää runsaasti muutakin tilintarkastukseen liittyvää aineistoa kuin tilintarkastuskertomuksia (vrt. Näsi 2009, 28–29). Haastattelujen yhteydessä on voitu tarvittaessa tutustua kaikkiin tilintarkastusten yhteydessä syntyneisiin dokumentteihin. Haastateltavat ovat olleet velvollisia osoittamaan, miten he todellisuudessa ovat tehneet tilintarkastuksensa. Haastateltavien tuli pyydettyä esittää kaikki tarkastuksistaan arkistoimansa työpaperit.

3.2 Tutkimuksen toteuttamisen erityispiirteet

Tilintarkastajan toiminta on luottamuksellista, joten alan tutkijat eivät ole voineet käyttää tarkastusten sisältöjen osalta juuri muuta kuin pelkistettyä tilintarkastuskertomusta empiirisenä aineistonaan (Näsi 2009, 35; Torpo 2012, 235–236). Tämän tutkimuksen erikoispiirteenä on, että luottamuksellinen tieto on annettu tutkijan käyttöön⁶³. Luottamuksellisen aineiston keruu oli mahdollista, koska aineisto kerättiin tutkijan suorittamien laaduntarkastuskäyntien yhteydessä.

Tutkija on toiminut tilintarkastusalalla auktorisoituna KHT-tilintarkastajana vuodesta 1975 ja on vuosina 2017, 2018 ja 2019 ollut Suomen pitkäaikaisin yhtäjaksoisesti toiminut KHT-tilintarkastaja. Hänen tilintarkastusuransa koostuu lähes kokonaisuudessaan pienten yhteisöjen ja säätiöiden tarkastuksista, eikä tutkija ole ollut tilintarkastusyhteisöjen palveluksessa. Tutkija on viime vuosien aikana eli 2010-luvun loppupuolella tehnyt vuositilintarkastuksia vuosittain noin 120 kappaletta.

Aineiston keruu suoritettiin HTM-tilintarkastajat ry:n teettämien laaduntarkastusten yhteydessä vuosina 2000–2005, jolloin haastattelulupa suoritettuihin laadunvalvontaan kytkettyihin liitännäistehtäviin oli mahdollista saada yhdistykseltä. Tutkija toimi haastateltujen laadunvalvojana heidän tilintarkastustyöpapereitaan⁶⁴ tarkastamalla ja haastatteleamalla heitä. Tutkija toimi kaikkiaan ulkoisen laaduntarkastajan tehtävässä vuodesta

⁶³ Tutkija on saanut luvan näihin haastatteluihin sekä HTM-yhdistykseltä että haastateltavilta. Tutkimuksen haastatteluaineisto olisi teoriassa ollut mahdollista saada kerättyä ilman laadunvalvontakierroksia. Kuitenkaan tulokset eivät ehkä olisi olleet siinä tapauksessa yhtä luotettavia kuin tällä tavoin koottuna.

⁶⁴ *Tilintarkastajan työpapereilla* (audit documentation) tarkoitetaan kaikkia niitä asiapapereita, jotka tilintarkastaja laatii tai hankkii käyttöönsä. Tilintarkastajan tulisi dokumentoida koko tarkastuksensa ajan sellaisia seikkoja, jotka ovat tärkeitä tilintarkastuskertomuksen antamiseksi sekä sen toteamiseksi, että tilintarkastustyö on suoritettu hyvän tilintarkastustavan mukaisesti (Eklöv 1998, 34). Työpapereista tulee saada kokonaiskuva suoritettusta tilintarkastuksesta (KHT-yhdistys 2000, 52).

1998 vuoteen 2012. Tästä ajanjaksosta neljä viimeisintä vuotta Suomessa laaduntarkastus toteutettiin Keskuskauppakamarin toimesta, sitä aikaisemmin se kuului tilintarkastajien yhdistysten vastuulle. Nytemmin laatua arvioidaan Suomessa PRH:n tilintarkastusvalvonnan organisoiman laadunvalvontajärjestelmän toimesta. Tehdessään laaduntarkastustyötä tutkijalle muodostui yleiskuva, miten tilintarkastusammattilaiset suhtautuvat alan suosituksiin ja standardeihin.

Tutkija on suorittanut haastattelujen jälkeen Keskuskauppakamarin tilintarkastuslautakunnan ja kauppakamarien tilintarkastusvaliokuntien määräyksestä vastaavia laaduntarkastuksia sekä KHT- että HTM-tilintarkastajille. Tänä aikana tekemiensä tarkastusten perusteella tutkija vakuuttui, että HTM-tilintarkastajille kohdistetut haastattelut olivat oikea tapa kerätä tietoa pienyritysten tilintarkastuksesta.

Tilintarkastusalan standardeja laativa IFAC perustettiin vuonna 1977, kaksi vuotta tutkijan tilintarkastajaksi valmistumisen jälkeen, joten kansainvälistenkin standardien kehittymistä on uran aikana ollut mahdollista ja ammatin kannalta välttämätöntäkin pitkään havainnoida. Tutkija on seurannut sitä toimintaympäristöä, jossa nykyiset tilintarkastusalan standardit ovat syntyneet ja installoitu Suomeen.

Tutkijan tilintarkastusura on ollut tälle tutkimukselle ratkaiseva, sillä ilman sitä ei tämän tutkimuksen empiiriseen aineistoon olisi ollut pääsyä. Tutkijan käsityksen mukaan ilman tilintarkastajan kokemustaustaa tässä tutkimuksessa analysoituihin tilintarkastuksessa käytettäviin tietoihin on mahdotonta perehtyä riittävästi. Lisäksi tilintarkastuskokemuksesta on ollut apua haastattelukysymysten laadinnassa ja haastattelujen toteutuksessa. Jossain määrin tutkimuksen suunnittelussa heijastuu tutkijan ammatillinen toiminta, joskin tutkimustulosten tulkinnassa, pääluvussa 5, subjektiivisia käsityksiä ei ole esitetty. Niitä on esitelty vasta tutkimuksen loppupäätelmissä (alaluvuissa 6.2–6.3).

Haastatteluissa saatujen tietojen lisäksi haastattelijalla oli mahdollisuus tutustua haastateltavien asiakaskohtaisiin tarkastusdokumentteihin⁶⁵ ja siten ainakin jossain määrin mahdollisuus tarkistaa haastatteluissa annettujen tietojen oikeellisuutta aineistotriangulaatiolla⁶⁶. Aineistotriangulaatio toteutui, kun tutkimuksessa yhdistettiin kahdenlaista aineistoa – haastatteluja ja tilintarkastusaineistoa – keskenään⁶⁷. Tilintarkastuksen aineisto käsitti tilintarkastajan toimeksiantokohtaiset asiakirjat. Laaduntarkastusoperaatiot ovat yleisesti ottaen vahvan salassapidon suojelemia, joten niiden

⁶⁵ Asiakasdokumentit koskivat vain sitä ajanjaksoa, jota edeltävä laaduntarkastuskin eli käytännössä yhtä työvuotta. Tällä ei tutkittavan aiheen huomioon ottaen ollut merkitystä.

⁶⁶ Aineistotriangulaatio tarkoittaa, että samaa ongelmaa yritetään ratkaista erilaisia tutkimusaineistoja analysoimalla. Aineistotriangulaatiolla tutkija haluaa myös varmistua siitä, että tehdyt johtopäätökset ovat luotettavat ja oikeat. Tämä voi tapahtua mm tutkimukseen liittyvän muun aineiston analyysin avulla, eli varmistutaan siitä, että samoihin johtopäätöksiin päästään muullakin aineistolla.

⁶⁷ Tässä tutkimuksessa ei havainnointia käytetty erillisenä haastattelujen ulkopuolisena tutkimusmenetelmänä.

empiiriseen tutkimiseen on vain poikkeuksellisesti saatavissa lupa⁶⁸. Niinpä tämänkään tutkimuksen empiria ei yllä kyseisiin seikkoihin. Tutkimuksen empiria kattaa vain tutkijan laaduntarkastusten yhteydessä tuottaman materiaalin. Laaduntarkastuksen materiaalit ovat nykyään PRH:n tilintarkastusvalvonnan arkistoissa ja ulkopuolisille salaista tietoa.

3.3 Aineiston keruu ja käsittely tutkimuksessa

3.3.1 Tietoa haastatteluista

Tutkimuksen empiirinen aineisto kerättiin haastattelemalla pienyritysten tilintarkastuksia suorittavia HTM-tilintarkastajia. Tutkimuksen lähtökohtana oli hyvän tilintarkastuksen jäsentäminen, eikä uskottavaa kuvaa aiheesta voi saada ilman yksilöhaastatteluja. Tutkimusaiheen analysointiin nimenomaan haastatteludata on käyttökelpoinen materiaali kvantitatiivisen tiedon puuttuessa (Aisbitt 2001, 68).

Haastattelut suoritettiin laaduntarkastusten yhteydessä kahdessa vaiheessa. Ensimmäiseen vaiheeseen osallistui 18 haastateltavaa, toiseen 13 haastateltavaa. Toisen vaiheen haastateltavista 2 oli osallistunut jo ensimmäiseen vaiheeseen. Kaikki haastateltavat tarkastivat käytännössä pelkästään pieniä yhteisöjä⁶⁹. Haastateltujen tilintarkastuskohteissa yksittäisen poikkeustapauksen saattoi muodostaa seurakunta tai paikallispankki, mutta nämäkin olivat käytännössä niin sanottuja jaettuja toimeksiantoja⁷⁰.

Tutkimusolosuhteet muodostuivat tilintarkastuksen laadunvalvonnan puitteista. Ennen tarkastuskäyntiä haastateltava sai laaduntarkastusta varten kuusisivuisen kyselylomakkeen, jonka hän palautti tutkijalle täytettynä ennen haastattelua. Käynnin yhteydessä keskusteltiin ja kartoitettiin toimeksiantokohtaisten tarkastuslistojen avulla, miten tilintarkastaja varmistaa oman työnsä laadun, miten tilintarkastukseen ja asiakasyrityksen toimintaan liittyvät toimeksiantojen riskit analysoidaan, suunnitelmat laaditaan, käytännön tarkastustoimenpiteet tehdään, tarkastustyö dokumentoidaan ja raportit laaditaan. Laaduntarkastusosion päätteeksi laadittiin haastateltavista yhteenvetona laadunvarmistuksen tarkastusraportti, jossa arvioitiin haastateltavien tilintarkastussuunnittelua, dokumentointia ja raportointia sekä tämän prosessin johdonmukaisuutta. Tarkastusraportin laatimisen yhteydessä kommentoitiin ja arvioitiin suullisesti tarkastettavan työtä. Laaduntarkastus ja tutkimushaastattelu olivat selkeästi erillisiä tehtäviä. Tutkimushaastattelut suoritettiin laadunvarmistuksen tarkastusraportin laatimisen valmistuttua. Käytännössä haastatteluun oli

⁶⁸ Tutkija pääsi käsiksi vain tarkastamiensa henkilöiden aineistoon. Kokonaisuaineisto oli vain laaduntarkastusaineiston toimeenpano-organisaation hallussa.

⁶⁹ Yhteisö käsitteenä kattaa kaikki tilintarkastettavat kohteet säätiöitä lukuun ottamatta. Säätiöt eivät sisälly yhteisökäsitteeseen.

⁷⁰ Jaettu toimeksianto on kysymyksessä, kun tilintarkastaja antaa tilintarkastuskertomuksen yhdessä toisen tilintarkastajan kanssa.

useimmiten varattu laadunvarmistuksineen kokonainen päivä (ks. McKinnon 1988, 40). Eräät haastateltavat selviytyivät vastaamisesta kolmessa tunnissa. Ne, jotka halusivat haastattelijan kommentoivan työtään, käyttivät aikaa kahdeksan tuntia. Haastatteluihin käytetyt ajat on puolen tunnin tarkkuudella esitetty liitteissä 4 ja 5.

Haastattelupaikkana oli tyypillisesti haastateltavan työhuone/-tila tai neuvotteluhuone. Haastattelut suoritettiin haastateltavien luona heidän tilintarkastustyöpapieriarhistojensa läheisyydessä. Kun kyseessä oli laadunarviointitilaisuus, ympäristö oli rauhoitettu ulkopuolisilta häiriöiltä. Joissakin haastatteluissa haastattelijan mielestä haastattelu häiritsi laaduntarkastusta ja joissakin laaduntarkastus häiritsi haastattelua. Mahdollisesti edeltäviin laaduntarkastuksiin liittyvä haastateltavien jännittyneisyys saattoi vaikuttaa tutkimustuloksiin. Kukaan haastatteluun pyydetystä ei kieltäytynyt haastattelusta. Haastatteluihin käytetyksi ajaksi on laskettu koko haastattelutilassa vietetty nettoaika. Ajat on eritelty liitteissä 4 tai 5. Varsinainen haastattelun osuus kesti tyypillisesti 50 minuuttia. Muu osa ajasta oli laaduntarkastusta. Haastateltavilla oli haastattelun ajan käytössään kirjalliset haastattelulomakkeet (ks. liitteet 6 ja 7).

Tutkimus suoritettiin teemahaastatteluina. Teemahaastattelu sopii tilanteisiin silloin, kun tutkittavat asiat ovat arkaluontoisia, jollaisena voidaan pitää ammatillisen tiedon kartoitusta. Haastattelun luotettavuutta tutkimusmenetelmänä punnittaessa on pohdittava, mitkä seikat tutkimuksen eri haastattelukerroissa vaikuttivat luotettavuuteen. Haastattelun reliaaabelius (luotettavuus, satunnaisvirheettömyys) voi tarkoittaa myös sitä, saadaanko samanlainen tulos, jos käytetään jotain toista haastattelijaa tai jos sama haastattelijä toistaa haastattelun samoissa olosuhteissa. Teemahaastattelussa tilanne on ainutkertainen ja saman henkilön haastattelemisen toistamiseen⁷¹ muuttaisi sen keinotekoiseksi (Hirsjärvi–Hurme 1988, 129).

Haastattelulomakkeesta ilmeni käsiteltävän yrityksen koko. Luonnollisesti tämä kokoasia käytiin aina myös suullisesti läpi, joten haastateltavalla oli selvä tieto siitä, minkäkokoisista yrityksistä haastatteluissa oli kysymys. Tutkija-haastattelijä arvelee, että eräissä haastatteluissa haastateltava ei kaikissa haastatteluteemoissa keskittynyt kuitenkaan vastaamaan kysymyksiin nimenomaan kyseisen suuruusluokan yrityksen tilintarkastuksen näkökulmasta. Tutkijalla ei ollut mahdollisuutta kontrolloida syvällisesti, mitä haastateltava todellisuudessa mielsi niiden yritysten ko'osta, joista haastateltava antoi vastauksensa. Oletettavasti vastauksissa kosketeltiin välillä haastateltavan koko tilintarkastusasiakaskuntaa. Kun haastateltavien tyypilliset tarkastuskohteet olivat tutkijan arvion mukaan tämän tutkimuksen pienyritysmääritelmää pienempiä, vastaukset mahdollisesti annettiin sellaisen toimeksiantajan tarkastuksesta, joka oli kooltaan ajateltua pienempi. Vastausten suodattaminen niin, että ne olisivat kohdistuneet pelkästään lomakkeissa

⁷¹ Ensimmäisessä haastatteluvaiheessa haastateltiin kahta samaa henkilöä kuin toisessakin vaiheessa. Haastattelujen välissä oli vuosia ja haastatteluissa käytettiin eri haastattelurunkoja. Niiden sisältö poikkesi toisistaan (vertaa jäljempänä 3.3.2 Ensimmäinen haastatteluvaihe ja 3.3.3 Toinen haastatteluvaihe).

määriteltyihin yrityskokoihin, ei ollut käytännössä mahdollista. Tutkimustulokset kuitenkin antavat näkemyksen etenkin haastatteluajankohdan aikana vallinneesta pienyritys-tarkastajien näkökulmasta hyvään tilintarkastustapaan.

Haastateltavalla oli vapaus kertoa teemoista niin, ettei haastattelija näkemyksillään pyrkinyt ohjaamaan haastateltavan vastauksia tai yrittänyt esittää haastattelun aikana suosituimmuusehdotuksiaan. Haastattelija tavoitteli tutkimusta tehdessään ennen kaikkea kuuntelijan roolia (vrt. Yin 1988, 56). Haastateltavat vaikuttivat haastattelijan mielestä poikkeuksetta uskottavilta. Tämä perustuu siihen, että haastattelija oli oman käsityksensä mukaan haastateltaviin nähden tutorin asemassa⁷² ja ennen haastattelua päässyt perehtymään lähes työpäivän ajan haastateltavien tapaan tehdä työtään. Haastatteluvastaukset eivät olleet tutkijan havainnon mukaan ristiriidassa haastateltavien työtapaan verrattuna.

Tutkija suoritti itse kaikki haastattelut, joten ulkopuolisista haastatteliijoista johtuvia epätarkkuuksia ei esiintynyt. Haastattelut toteutettiin puolistrukturoidusti⁷³ (ks. Hirsjärvi 2000, 47; Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004, 197; Salkind 2006, 187) ennalta laadittua jäsentelyä apuna käyttäen (haastattelurunko liitteenä 6). Haastattelutilanne oli keskusteleva (Hirsjärvi 2000, 103) ja haastattelurunko käytiin aina yhtäjaksoisesti läpi, joskin kysymysten esittämisjärjestys oli vapaamuotoinen. Haastateltavat ja haastattelija olivat pääsääntöisesti lähtöisin samalta murrealueelta, joten kielelliset intonaatiot ja nyanssit eivät vaikuttaneet tutkimustuloksiin (vrt. Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004, 213; Virtanen 2002, 33).

Haastattelujen aikana oli voimassa nyttemmin kumottu tilintarkastuslaki (936/1994). Alan suositukset perustuivat ensisijaisesti kirjaan Tilintarkastusalan suositukset 2000 (KHT-yhdistys 2000), jota pienyrityspuolella täydensi IFAC:n tilintarkastuskomitean 1999 antama lausunto käytännön ohjeiksi ISA-standardien soveltamiseksi pienyritysten tilintarkastuksiin (KHT-yhdistys 2008, IAPS 1005) (International Auditing Practice Statement 1005). IFAC:n/KHT-yhdistyksen suositukset olivat haastattelujen aikoihin kehittelyn alaisina. Tuohon aikaan pienyritysten tilintarkastusmetodologiaa leimasi HTM-yhdistyksen jakama työkirjamaanuaali, jonka pohjalta useat tilintarkastajat olivat tavallisesti kehittäneet omia yksinkertaistettuja tarkistuslistoja, joita ammattikielessä kutsuttiin työsaluunoiksi. Erityisen painon metodologiassa sai HTM-yhdistyksen jäsenilleen laatima vähimmäisvaatimusluettelo kustakin tilintarkastusasiakkaasta arkistoitavista asiakirjoista (Kosonen 2005, 167).

⁷² Laaduntarkastajat olivat erityiskoulutettu laatutyön tukihenkilöiksi (Nurmi 2011, 101).

⁷³ Puolistrukturoidulla haastattelulla tarkoitetaan sitä, että haastattelija esittää kaikille haastateltaville samat kysymykset, mutta vastauksia täsmennetään pyytämällä esimerkiksi tarkennuksia, esimerkkejä ja perusteluita. Näin tehdessään tutkija pyrkii varmistamaan, että hän ymmärtää, mitä haastateltava tarkoittaa käyttämillään käsitteillä.

3.3.2 Ensimmäinen haastatteluvaihe

Ensimmäiseen vaiheeseen osallistuneet auktorisoidut tilintarkastajat on kerrottu liitteessä 4. Heistä 5 oli päätoimisia tilintarkastajia, 8 sivutoimisia tarkastajia, joilla päätoimenaan oli tilitoimistotehtävät, ja 5 muita sivutoimisia tarkastajia. Neljä ensimmäistä haastattelua suoritettiin haastateltavilta salaa niin, että tutkittavat eivät tienneet tutkimushaastattelusta, vaan käsittivät haastattelutilanteen olevan osan laadunvalvontarutiinia. Haastattelut olivat salaamisen osalta aluksi kokeilunomaisia, ja näissä testitarkoituksessa tehdyissä haastatteluissa kävi selväksi, että haastattelijan mielestä yhtä luotettaviin tuloksiin oli päästävässä paljastettaessa tutkijan aiomukset haastateltaville avoimesti. Käyttölupa näihin neljään haastatteluun saatiin haastateltavilta jälkikäteen suullisesti. Muille haastattelun sisältö ja käyttötarkoitus tehtiin ennen toteuttamista selväksi. Haastatteluaineistoa ei käytetty miltään osin mihinkään tarkoitukseen ennen kuin asianosaisilta oli saatu käyttölupa.

Haastattelut suoritettiin tarkoituksellisesti niitä nauhoittamatta, koska tiedot haluttiin nimenomaan luottamuksellisina ilman, että haastateltava alkaa vastata kontrolloidusti. Vastaukset kirjoitettiin muistiinpanoina paperille. Haastateltavien vapaalle puheelle haluttiin antaa sijaa (Eskola–Suoranta 2000, 86–87). Sen johdosta, että nauhoitusta ei käytetty, haastattelujen vivahteita ei saatu tallennettua. Tavoitteena oli haastateltavan avautuminen pitkän usein työpäivän kestäneen, laaduntarkastuksesta ja teemahaastattelusta koostuneen keskustelun kuluessa. Haastattelujen tavoitteena oli saada kokonaiskuva siitä, miten suomalainen pienyritystilintarkastus toteutetaan. Kuinka työ suunnitellaan ja otetaanko tarkastuksessa huomioon ulkopuolisten sidosryhmien odotuksia? Tavoitteena oli kartoittaa myös hyvään tilintarkastustapaan liittyviä toiminnan motiiveja.

Ensimmäisen haastattelukierroksen keskeisenä ajatuksena oli tarkastella, miten pienyritystilintarkastajat olivat alkaneet noudattaa tilintarkastusalan suosituksia (KHT-yhdistys 1998; KHT-yhdistys 2000). Tämä oli haastattelujen tavoitteena, kun haastattelurunkoa kierrokselle laadittiin (liite 6). Rungon suunnittelu ajoittui sellaiseen ajankohtaan, jolloin KHT-yhdistys oli käännättämässä suomeksi IFAC:n tilintarkastusta koskevia ISA-standardeja ja tutkija oli yhdistykseltä saanut käyttöönsä ensimmäisiä luonnoksia käänöksistä. Tutkija arvioi, että muutos alan aikaisempaan suomalaispohjaiseen suosituserinteeseen olisi suuri ja pienyritystilintarkastus olisi uusien merkittävien haasteiden edessä. Toisena lähtökohtana haastattelurungon suunnittelussa oli kysymys, kuinka pienyritystilintarkastus Suomessa käytännössä suoritetaan eli mikä on tarkastuksen toteuttamisen laadullinen taso. Tähän liittyvänä seikkana oli ongelma, soveltuvatko ISA-standardit suomalaiseen pienyritysmiljööseen.

Haastattelujen sisältö kehittyi jonkin verran yli kaksivuotisen haastatteluvaiheen aikana. Kronologisesti tarkasteltuna ensimmäiset haastattelut olivat sisällöltään pelkistetympiä kuin

tutkimusjakson lopussa läpiviedyt. Tämä ei tutkijan mielestä vaikuttanut tuloksiin. Haastattelujen rutinoituminen palveli tarkemman tutkimustiedon keräämistä. Rutinoitumisen vaikutus oli siinä mielessä positiivista, ilman että vertailukelpoisuus olisi kuitenkaan menetetty. Haastattelurunko oli sama kaikissa haastatteluissa, mutta tutkimusjakson loppuvaiheessa saavutettiin alkuvaihetta vapaampi keskusteluyhteys haastateltavien kanssa. Tutkimus ”ohjasi itse itseään” ymmärtämisen edistyttyä tutkittavista yksityiskohdista.

Ensimmäisen haastatteluvaiheen aineistosta kirjoitettiin raporttia jo aineistoa kerättyä (ks. Hirsjärvi–Hurme 2000, 192, Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004, 155 ja Yin 1988, 121–146). Kyseisistä haastatteluista on julkaistu artikkeli Tilisanomissa (Satopää 2001b) (vrt. Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004, 226).

3.3.3 Toinen haastatteluvaihe

Ensimmäinen haastatteluvaihe paljasti odottamattomia puutteita tilintarkastajan työn dokumentoinnissa. Kaikissa tapauksissa ei dokumentoinnin perusteella ollut mahdollista saada varmuutta siitä, että tilintarkastaja oli hankkinut riittävästi tilintarkastusevidenssiä raportointinsa tueksi. Tämän johdosta päädyttiin analysoimaan tilintarkastajien työtä yksityiskohtaisemmin toisessa haastatteluvaiheessa. Tällöin esitettyjä kysymyksiä leimasivat sanat ”mistä syystä” ja ”minkä katsot merkittäväksi”⁷⁴. Toinen haastatteluvaihe oli syventävä vaihe, jossa pyrittiin analysoimaan sitä ensimmäisen haastatteluvaiheen havaintoa, että tilintarkastussuosituksia ei noudatettu kovin tunnollisesti. Toisena lähtökohtana oli hiljaisen tiedon merkityksen arviointi tilintarkastajan työssä.

Aineiston keruun toisessa vaiheessa haastateltiin 13 tilintarkastajaa. Heistä 5 oli päätoimisia tilintarkastajia, 4 sivutoimisia tarkastajia, joilla päätoimenaan oli tilitoimistotehtävät, ja 4 muita sivutoimisia tarkastajia. Haastateltavat on lueteltu liitteessä 5. Kaksi haastateltavista oli osallistunut jo ensimmäisessä vaiheessa haastatteluun. Kaikki valvottavat, joilta haastattelua toivottiin, suostuivat olemaan mukana.

Haastattelukierroksen tarkoituksena oli kartoittaa tilintarkastukseen osallistuvien mielipiteitä tilintarkastustapahtumasta ja siinä käytettävää tietoa. Tutkija näki tarpeelliseksi terävöittää haastattelujen näkökulmaa saadakseen otteen siitä, millaiseen tietoon tilintarkastus perustuu sekä millainen on tilintarkastajan käsitys tilintarkastustavastaan. Tutkijan käsityksen mukaan haastattelujen näkökulmaa voitiin kohdistaa tilintarkastajan tiedon sisällön arviointiin ja tilintarkastajan motiivien pohdintaan. Selvitettiin myös aikaisempaa perusteellisemmin tarkastajan motiiveja asiakaspalvelussa.

⁷⁴ Haastattelija on sanallisesti pyytänyt haastateltavaa edellä esitetyillä sanoituksilla täsmentämään vastauksiaan, jotta vastauksista saataisiin syvällisempää tietoa.

Toisessa haastatteluvaiheessa tilintarkastajien laadunvarmistuksen dokumentointi oli muuttunut uudenaikaisemmaksi siten, että kun ensimmäisen vaiheen varsinainen laadunvalvontaosio dokumentoitiin paperilomakkeisiin manuaalisesti, tässä dokumentointi toteutettiin päätteeltä suoraan verkkopalvelimelle. Käytetty järjestelmä on kuvattu liitteessä 8.

Haastattelut nauhoitettiin, mille haastateltavat olivat antaneet luvan. Koska haastatteluissa syvennyttiin tilintarkastajan käsityksiin, oli tehokkuudenkin vuoksi järkevää nauhoittaa ne. Nauhoituksella saattoi silti olla vaikutusta annettuihin vastauksiin ja mielipiteisiin. Toisaalta haastatteluvastaukset tuntuivat luotettavuudeltaan tarkoituksenmukaisilta ja haastateltavat vaikuttivat haastattelijan havaintojen mukaan vapautuneilta. Haastateltavien annettiin puhua melko vapaasti. Haastattelun nauhoittaminen säilyttää keskustelusta olennaiset seikat kuten haastateltavan sanatarkan puheen ja äänenkäytön ja myös mahdollisen tunnelatauksen (Hirsjärvi–Hurme 2000, 92).

Haastattelurunkoon (liite 7) oli otettu kysymys hiljaisen tiedon merkittävydestä tilintarkastusprosessissa. Tämän vaikutusta tutkittiin hyvän tilintarkastustavan lähteenä. Termi hiljainen tieto ei kuulu tilintarkastusalan ammattisanastoon. Haastattelijalla oli valmistautunut suullisesti kuvaamaan käsitteen. Hiljaisen tiedon käsitteen käyttämiseen liittyi väärinymmärryksen riski, mutta kun se käytiin haastatteluissa aina erikseen läpi, on uskottavaa, että haastateltavat mielsivät tämän termin sellaisena kuin tutkija sen heille selosti. Termi selvitetiin tilintarkastajan ”ei-sanalliseksi eikä kirjoitetuksi tietämykseksi, joka on karttunut ammatillisen kokemuksen kautta”. Tutkija koki tärkeäksi, että haastateltavat ymmärtävät termin oikein. Tutkija tiedosti, että käsite oli haastatteluaikeisiin niin uusi, etteivät kaikki haastateltavat olleet sitä vielä sisäistäneet. Esimerkkinä pelättävissä olleesta väärinkäsityksestä voidaan ajatella merkitystä ”salainen juoru”.

Toisena olennaisena, aikaisempaan verrattuna uutena asiana, käsiteltäväksi aiheeksi otettiin mukaan tilintarkastajan etiikka. Eettinen ohjeistus toimi haastattelujen aikoihin kansallisten suositusten ja lainsäädännön pohjalta. Tutkijalla oli epäily, että toteuttamistasoon vaikutti tilintarkastajien tulkinta ammattietiikasta.

Ääninauhojen uudelleen kuuntelu toi esille sävyjä, joita haastattelijalla ei haastattelutilanteessa pannut merkille. Puheensävyn tulkinnasta oli tutkijan mielestä suurta apua haastattelusitaattien tulkintaan ”hiljaista tietoa” ja ”riskianalyysia” koskevien teemojen tulkintoja auki kirjoitettaessa. Kyseisten käsitteiden tulkinta oli osalle haastateltavista epäselvä. Mikäli osoittautui, ettei haastateltava ollut tunnistanut käsitteitä ”hiljainen tieto” tai ”riskianalyysi” vielä selostuksenkaan jälkeen, niin vastaukset siirrettiin sivuun datan jatkokäsittelystä. Eräille haastateltaville nämä käsitteet olivat vieraita: hiljainen tieto ymmärrettiin joskus käsitteeksi vihje; (tilintarkastuksen) riskianalyysin ymmärrettiin olevan yrityksen liikeriski. Olennaisia määriä näitä väärintulkintoja ei ollut eikä näiden vastausten väärinymmärrys vaikuttanut tutkimuksen kokonaistuloksiin.

Haastattelujen sujuvuuteen vaikutti se, että ensimmäinen haastatteluvaihe oli tuonut tutkijalle kokemusta ja rutiinia. Tavoitteena oli saada pienyritysten tilintarkastuksesta kattava aineisto tutkimusaiheen kartoittamiseksi. Haastattelut litteroitiin ja litterointia täydennettiin nauhoitetun puheen äänensävyyn tulkinalla haastattelujen paperille siirtämisvaiheessa.

Toisen vaiheen osalta on olemassa julkaisu Satopää (2007), jossa kerrotaan ammattisuuntautuneesti joitakin keskeisiä havaintoja haastattelujen annista⁷⁵.

3.4 Haastatteluista johtopäätöksiin

Tässä aluvuossa kuvataan tutkimusaineiston käsittelyä, analyysiprosesseja ja tutkimuksen etenemistä aineistosta johtopäätöksiin.

Haastatteluaineisto käsittää tilintarkastusprosessin kulun ja hiljaisen tiedon hyödyntämisen tilintarkastuksessa. Kyseisen materiaalin ja Suomessa aikaisemmin tehdyn pienyritysten tilintarkastusta koskevan tutkimuksen perusteella tutkija tunnisti kolme tutkimusaukkoa eli teemaa: hyvän tilintarkastustavan jäsentäminen, tilintarkastustiedon jaottelu ja yksilölliset erot tilintarkastustyössä. Ne on esitelty tarkemmin aluvuossa ”1.2 Tutkimuksen keskeiset teemat”. Teemoja ei ollut valittu haastattelurunkoja laadittaessa, vaan ne nousivat esiin haastatteluaineiston analysoinnissa. Tutkimusprosessi oli osin eksploraatiivinen.

Tutkimuksen teemat valittiin haastatteluaineiston yleisarvioinnin perusteella. Yleisarvioinnissa lähdettiin mahdollisuudesta käsitteellistää sitä tilintarkastustyötä, jonka kohteena ovat maamme lukuisat pienyritykset. Tutkija analysoi empiriaa siitä näkökulmasta, että irralliset tilintarkastajien vastaukset teemahaastattelutilanteessa olisivat koostettavissa hyvän tilintarkastustavan käsitteellistämistä selventävien viitekehysten muotoon. Tilintarkastajien ilmaisemien ajatusten sitaatit pyrittiin jäsentämään ja siirtämään luokitteluksi, jolla tavoitettaisiin pienyritystilintarkastuksen käytännön todellisuus.

”Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsennessmallit” -teemaa lähdettiin analysoimaan tilintarkastuskertomusmallin pohjalta. Lähtöoletus oli se, että hyvä tilintarkastustapa on pyritty kuvaamaan tilintarkastuskertomuksessa. Tutkijalle oli muodostunut käsitys, että tilintarkastuskertomusmallin perusteella syntynyt jäsentely oli syvennettävissä kuvaukseksi tilintarkastusilmiöstä. Toisaalta hyvää tilintarkastustapaa ei ollut käsitteellistetty aikaisemmin. Kerätty empirinen substanssi kannusti kehittämään aiempaa Hyvän tilintarkastustavan jäsennessmallin (taulukko 4, sivu 70) tapaulottuvuutta täsmentäviä

⁷⁵ Haastatteluaineistoa on käytetty Torpon väitöskirjatutkimuksessa 2012.

johtopäätöksiä. Ne tehtiin haastatteludataa lajittelemalla ja analysoimalla. Haastatteludata kirjoitettiin ensin ääninauhalta tekstiksi, jonka jälkeen sen sisältöä alettiin luokitella ensin taulukon 4 mukaisesti ja sen jälkeen tapauttuvuutta selvittäviksi johtopäätöksiksi.

Toisen haastatteluvaiheen aikana kerätyn aineiston avulla syvennettiin hyvän tilintarkastustavan kokonaiskuvaa jäsentämällä tilintarkastuksessa käytettävää tietoa tilintarkastus-suositusten kattaman alueen ulkopuolelle. Jo haastattelukysymyksiin oli otettu mukaan hiljaisen tiedon käsite. Tilintarkastajan tiedosta näytti rakentuvan tilintarkastuksen tietoulettavuus. Tietoulettavuuden osalta tähtäimenä oli jaotella tilintarkastajan osaamis pohja alaryhmiin ja -käsitteisiin, jotka käsitteellistävät koko tiedon kirjon. Pyrkimys oli jäsenellä se tieto, jota ammatissa käytetään. Hiljaisen tiedon jaottelu laadittiin porautumalla rinnakkain hiljaista tietoa ja mentaalisia malleja sivuaviin tutkimuksiin ja haastatteluvastauksiin. ”Tilintarkastustiedon jaottelu” -teeman edelleen kehittäminen ja johtopäätökset syntyivät muiltakin osin edellä mainitulla periaatteella haastatteludataa analysoimalla.

Aineiston perusteella tuli ilmi, että tilintarkastajien työprosesseissa oli melkoisia eroja. Tilintarkastajat asennoituvat varmennuspalvelujen laatuun ja laajuuteen, eettisten elementtien soveltamiseen ja tilintarkastusevidenssin riittävyteen yksilöllisesti. Näiden havaintojen perusteella muodostui ”Hyvän tilintarkastustavan yksilölliset toteuttamistavat” -teema, jossa käsitteellistettiin ja jäsennettiin havaittuja eroja. Teema oli löydös, joka haastattelurunkoja laadittaessa ei vielä ollut esillä. Haastatteluista tehtyjä äänitteitä kuuntelemalla tutkija huomasi, että tämä on syytä nostaa tutkimuksen teemaksi.

Edellä kuvatulla tavalla käsitellä aineistoa oli tavoitteena rakentaa pienyrittäjien tilintarkastustavalle viitekehys tarkastelunäkökulmittain (vrt. Mautz–Sharaf 1985, 240–248; Majala 1987, 25–28; Satopää 2003, 53). Käsitejärjestelmää täydennettiin vielä laatimalla yhteenveto tutkimuksen kontribuutioista. Niihin yhdistettiin hyvyyden liikkumarajat, jolloin saatiin kokonaisvaltainen hyvän tilintarkastustavan viitekehys.

4 EMPIIRINEN ANALYYSI

Tämä empiriaa koskeva luku käsittää neljä alalukua, joiden sisältö on tiivistetysti seuraavanlainen:

1. luku ”4.1 Auktorisoitujen tilintarkastajien suorittama tilintarkastus pienyrityksessä” käsittää teemahaastattelujen ensimmäisen vaiheen olennaimmat tulokset.
2. luku ”4.2 Tilintarkastuksen jäsenysmalli” käsittää teemahaastattelujen toisen vaiheen tulokset ja sitaatit siltä osin kuin ne koskettelevat alaluvun ”1.2 Tutkimuksen keskeiset teemat” teemaa ”1: Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenysmallit”.
3. luku ”4.3 Tietolähteet ja tiedon käyttö hyvässä tilintarkastustavassa” jaottelee toisaalta käsitteellisen tiedon alaryhmittelytasoina ja toisaalta hiljaisen tiedon alaryhmittelytasoina. Luvussa käsitellään tilintarkastajien osaamisalueita haastattelusitaattien valossa. Sitaatit liittyvät alaluvun ”1.2 Tutkimuksen keskeiset teemat” teemaan ”2: Tilintarkastustiedon jaottelu”.
4. luku ”4.4 Käytännön tilintarkastuksen vaiheet ja suuntautuminen” tarkastelee tilintarkastustyön vaiheita alkutoimista aina evidenssin arviointiin ja tilintarkastuksen loppupalaverissa esitettyyn raportointiin asti.

Alaluku 4.1 käsittää ensimmäisen haastatteluvaiheen empirian. Muiden alalukujen empiria koostuu ensisijaisesti toisesta haastatteluvaiheesta.

Teemaa ”3: Hyvän tilintarkastustavan yksilölliset toteuttamistavat” koskeva haastatteluaineisto on esitetty toisaalta luvussa ”4.2 Tilintarkastuksen jäsenysmalli” ja toisaalta luvussa ”4.3 Tietolähteet ja tiedon käyttö hyvässä tilintarkastustavassa”. Niiden perusteella tehdään käytännön tason johtopäätökset hyvän tilintarkastustavan eroista pienyritystilintarkastuksessa jäljempänä luvussa 5.

4.1 Auktorisoitujen tilintarkastajien suorittama tilintarkastus pienyrityksessä

Ensimmäisen haastatteluvaiheen aineiston analysointi aloitetaan tilintarkastajan suhtautumisesta suosituksiin. Tämä on ensimmäisen haastatteluvaiheen keskeisin tulos.

4.1.1 Haastateltujen suhtautuminen suosituksiin

Tilintarkastajien normeiksi tarkoitettujen suositusten (Suositukset hyväksi tilintarkastustavaksi, KHT-yhdistyksen sovellus IFAC:n ISA-standardeista [International Standard of Auditing]) huomiointi tilintarkastustyössä osoittautui haastattelujen valossa varsin kevyeksi. Haastateltavat eivät olleet tiedostaneet, että suosituksista muodostuisi sellainen säädös, jota tulisi tilintarkastustyössä ryhtyä noudattamaan. Koska suosituskirja oli jaettu veloitusetta yhdistyksen jäsenetuna kaikille haastatelluille, se oli tiedossa miltei kaikille heille. Sitä oli selailtu jonkin verran, mutta haastateltavat olivat suhtautuneet kirjaan melko välinpitämättömästi. Haastattelijan käsitykseksi jäi, että neljä oli siirtänyt kirjan suoraan hyllylle sitä lukematta ja vain muutama oli perehtynyt kirjaan. Haastattelijan käsityksen mukaan suositukset olivat mahdollisesti uudistaneet vain noin kolmasosan haastateltavista tilintarkastuskäytäntöä. Vain tämä ryhmä oli muuttanut työtapaansa aikaisempaan verrattuna kansainvälisempään muotoon. Suositusten noudattamisen koettiin muuttavan tilintarkastuksen aikaisempaa kaavamaisemmaksi ja raskassoutuisemmaksi. Työn laatua ei siihen aikaan arvioitu sen mukaan, kuinka siinä näkyi tilintarkastussuosituksien kirjain.

Suosituksien omaksumisen kehitysasteet olivat olleet vuosina 2000–2002 vähintäänkin hitaita, koska suositukset eivät juuri välittömästi vaikuttaneet tilintarkastajien käyttäytymiseen. Suositusten vaikutukset saattoivat näkyä välillisesti alan kehittymisen kautta, esimerkiksi suosituksista laadunvalvontaan siirtyneiden vaatimusten aiheuttamina paineina. Toisaalta suositukset olivat materiaalia, jota kauppakamariorganisaatio (ja nyttemmin tilintarkastusvalvonta) hyödynsi tilintarkastajien ammattitutkintotehtäviä järjestäessään. Onkin oletettavaa, että uudet tilintarkastajat omaksuivat suosituksia, koska heidän oli osattava ne ainakin pääpiirteissään läpäistäkseen HT-tutkinnon.

Suosituskirjojen vuosittain uudistuvia painoksia ei oltu halukkaita seuraamaan. Yksittäistapauksessa niitä hankittiin hyllylle, mutta uusittu, painoksittain laajentunut teos ei haastateltujen enemmistön mielestä ylittänyt edes selailukynnystä. Toisaalta suositusten merkitystä alan kehittymisen edistäjänä ei kiistettykään. Kuitenkin suositusten käyttöönoton edellytyksenä pidettiin niiden kääntämistä omalle kielelle. Kukaan ei kertonut perehtyvänsä internetissä IFAC:n tilintarkastussäännöstöön, jonka suosituksia tilintarkastajan tuli kuitenkin noudattaa ammatillisen yhdistyksensä jäsenyyden velvoittamana. Suositusten osalta tilintarkastajien mielenkiinnon ehdoton edellytys oli niiden vaivaton saatavuus.

Yleisesti ottaen tutkija sai sellaisen käsityksen, että suositukseen suhtauduttiin huolettomasti eikä suositusten käyttämää käsitteistöä tunnettu. Esimerkiksi tilintarkastusriski-käsite ymmärrettiin usealla eri tavalla, kuten tarkastuskohteen liikeriskinä tai tilintarkastajaa uhkaavana vahingonkorvausvelvollisuutena. Useat tilintarkastajat mielsivät tilintarkastusriskin tilintarkastajan yritysriskiksi (business risk) (ks. Arens–Loebbecke 2000, 273). Olennaisia asioita haastateltujen vastauksissa olivat tarkastettavaan yhtiöön liittyvät, markkinoihin liittyvät ja verotukselliset riskit. Jotkut haastateltavista kertoivat, että riskejä käsitellään yrittäjän kanssa tarkastuksen alkukeskusteluissa, mutta dokumentointia keskustelusta ei tehdä.

Kolme haastateltua oli laatinut kirjallisen riskianalyysin⁷⁶ edes joistakin asiakkaistaan, mitä voidaan pitää alhaisena määränä. Kuten taulukosta 5 ilmenee, 10 haastateltavaa esitti arvioivansa toisinaan tilintarkastustehtävissään riskikysymyksiä.

Taulukko 5 Riskianalyysin soveltaminen ensimmäisen vaiheen haastateltujen mukaan (n=18)

Riskianalyysi	Yhteensä		Päätoiminen	Sivutoiminen päätoimi; tilitoimisto.	Sivutoiminen päätoimi; muu
	kpl	%			
Ei koskaan	5	28		3	2
Arvioi riskejä	10	55	3	5	2
Kirjallinen riskianalyysi	3	17	2		1
Yhteensä	18	100	5	8	5

Nimenomaan pienyrityksen riskianalyysiä pidetään suositusten mukaan tärkeänä tilintarkastuksen suunnitteluvaiheen tehtävänä. Sekä pienissä että suurissa tarkastuskohteissa on suositusten mukaan saavutettava sama varmuustaso, jotta tilinpäätöksestä voidaan antaa puhdas tilintarkastuskertomus (KHT-yhdistys 2000, 105). Eräs haastateltava (haastateltu r) kertoi hankkivansa kaikista asiakkaistaan luottotiedot, ja tämän muodostavan pääosan hänen soveltamastaan riskianalyysistä. Tulokset näyttävät siltä, ettei riskilähtöiseen tilintarkastussuunnitteluun ollut haastateltujen aikoihin vielä edellytyksiä (vrt. Blummé 2008, 95–96). Tutkijan käsityksen mukaan riskianalyysi suoritettiin ilmeisesti tilintarkastajan hiljaiseen tietoon tukeutumalla. Riskianalyysin dokumentoinnin vajavaisuus kuvaa sitä paitsi tilintarkastussuunnittelun kehittymättömyyttä.

⁷⁶ Tarkastuksessa sovellettavat menettelyt, joilla esitetään kohteeseen liittyvät riskit tarkastussuunnittelussa huomioonottamista varten.

Päätoimiset tilintarkastajat huomioivat riskianalyysin jossain määrin sivutoimisia useammin. Sivutoimisista tilintarkastajista vain yksi oli laatinut huolellisesti perustellun riskianalyysin kirjallisesti. Päätoimiset tilintarkastajat olivat ottaneet kantaa riskeihin arvioimalla niitä. Riskien määrittely ja niiden merkittävyyden arviointi oli kuitenkin nousemassa nimenomaan uuden standardin (ISA 330) myötä merkittäväksi tilintarkastuksen kehityskohteeksi myös pienyritysympäristössä. Tämä näkyi haastatteluaineistosta. Riskien arviointitoimenpiteinä voi käyttää havainnointia ja analyttisiä aineistotarkastustoimenpiteitä (tilinpäätöksen täsmäyttäminen sen perustana olevaan kirjanpitoaineistoon ja tilinpäätöksen laatimisen yhteydessä tehtyjen olennaisten pääkirjanpitoventtien ja muiden oikaisujen tutkiminen).

Kirjallisen tilintarkastussuunnitelman teki vain harva haastatelluista, vaikka tilintarkastussuunnittelua pidetään alan suosituksissa ja opetuksessa välttämättömänä työvaiheena (KHT-yhdistys 2000, 78–84). Sitä ei ollut katsottu tarpeelliseksi pienen yrityksen tilintarkastusprosessissa. Viidellä kahdeksastatoista haastatellusta ei ollut minkäänlaista dokumentoitua tilintarkastussuunnittelumenettelyä käytössä. Riskiperusteisesta tilintarkastuksen suunnittelusta ei ollut saatavissa evidenssiä. Ilmeisesti tarkastuksia suunniteltiin ”tilanteen mukaan” kokemukseen – osittain intuitioon (intuitive understanding) – perustuen. Muut olivat jossain määrin ainakin joskus suunnitelleet kirjallisesti tilintarkastustyötään. Suunnitelmissa oli kuitenkin paljon heterogeenisyyttä. Haastateltavista vain muutamat tarjosivat haastattelijalle avoimesti kopioita tilintarkastussuunnittelussa käyttämistään työkaavioista. Näiden suunnitelmamallien perusteella oli vaikea määritellä tarkastustapaa – työkaavioiden yhteneväisyys oli epäolennaisen vähäistä siitä huolimatta, että ehkä puolet henkilöistä oli osallistunut samoihin tilintarkastustekniikkaa koskeviin koulutustilaisuuksiin. Sellaista työkaavio- tai työkirjatyyppeä, joka olisi saanut yhteistä hyväksyntää, ei ollut vielä kehitetty. Moni haastatelluista kertoi käyttävänsä jonkinlaista vakiotilintarkastussuunnitelmaa. Näitä ei useinkaan löytynyt asiakaskohtaisten dokumenttien arkistosta. Ilmeisesti sellaista ei kirjallisena siis ollutkaan. Kaiken kaikkiaan pienyritysten tilintarkastussuunnittelun ohjenuora vaikutti vielä puutteelliselta.

4.1.2 Hallinnon tarkastaminen ja yleisluonteinen tarkastus

Hallinnon tarkastus on herättänyt keskusteluja tilintarkastajapiireissä pitkään, koska siihen on toivottu selkeää suositusta⁷⁷. Asiaa lähestyttiin haastatteluissa pyrkimyksenä analysoida, mitä pienyritystilintarkastajat sen käsittivät olevan. Haastateltujen vastaukset hallinnon tarkastuksen keskeisistä kohteista olivat: 1) kaupparekisteriote, 2) yhtiöjärjestys/yhteisön säännöt ja 3) pöytäkirjat, joista tarkastettiin, että päätökset oli tehty säädösten mukaisesti. Muistiinpanot pöytäkirjoista ja pöytäkirjojen osittainen kopiointi tiedostettiin hallinnon

⁷⁷ Suomeen sellainen on tulossa vuoden 2019 aikana. Hallinnon tarkastuksen vaatimus julkisuudessa on ollut varsinkin ns. vanhan liiton (tarkemmin tätä ryhmää identifioimatta) tilintarkastajien keskuudessa niin vahva, että Suomen Tilintarkastajat ry on ryhtynyt asiassa toimenpiteisiin.

tarkastukseksi. Muutama haastateltava olisi vaatinut hallitukselta pöytäkirjattuja päätöksiä sellaisista tilikauden aikaisista päätöksistä, joita laki ei edellyttänyt. Myös vakuutukset tuotiin eräissä haastatteluisa esiin hallinnon tarkastuksen kohteena. Yksittäistapauksessa kerrottiin verratun sopimuksia ja vakuutuksia kokouspöytäkirjoihin. Jossain määrin tuotiin esiin sisäisen tarkastuksen ja sisäisen valvonnan tulosten yhteys hallinnon tarkastamiseen (vrt. Kokkonen 1990, 71).

Hallinnon tarkastuksen asema ei ainakaan korostunut annetuissa vastauksissa. Toisaalta hallinnon tarkastuksen kirjalliset suositukset olivat haastattelujen aikoihin juuri poistuneet suosituskirjasta. Hallinnon tarkastusta toteutetaan merkittävästi siten, että tarkastaja ei tiedosta tekevänsä hallinnon tarkastusta. Lähipiirilainojen tarkastus on luokiteltavissa hallinnon tarkastukseksi, mutta useat kokevat tekevänsä tilinpäätöksen tarkastusta kartoittaessaan, tuleeko tilintarkastuskertomusta mukauttaa lähipiirilainojen johdosta. Hallinnon tarkastus -käsite ei ollut yksiselitteinen haastateltujen keskuudessa. Sen sisältö eri yhteisömuodoissa oli jäänyt epäselväksi. Toisaalta hallinnon tarkastuskäsite ei ole ammattilaisille yksiselitteinen. Hallinnon tarkastuksesta ei ole erillistä suositusta tilintarkastuksessa. Se on kuitenkin lakisäateistä. Hallinnon tarkastus suoritetaan lakisäateisenä tilintarkastuskohteena lähivaltioissamme maamme lisäksi tiettävästi vain Ruotsissa ja Norjassa. Kansainvälisesti keskustellaan Corporate Governance -periaatteista, jotka nekin ovat tapanormeja (Immonen–Nuolima 2012, 68).

Yleisluonteisia tarkastuksia (review) (Arens–Loebbecke 2000, 760; Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 32) oli tehnyt vain neljä haastatelluista. Koko menettelytapa oli suurimmalle osalle haastateltavista outo. Yleisluonteinen tarkastus oli Suomessa vielä uusi asia aineiston keruun ajankohtana. Se on tullut 1990-luvun loppupuolella suositusten kautta suomalaisen tilintarkastukseen (ks. KHT-yhdistys 2008, 673–674).

4.1.3 Odotuskuilu tilintarkastajan työssä

Odotuskuilu voi johtua tarkastuksen puutteellisuudesta siihen verrattuna, mitä hyvä tilintarkastustapa edellyttää tai siihen verrattuna, mitä sidosryhmät kaiken kaikkiaan odottavat tilintarkastukselta (Viitanen 1995; Mattila 2005, 43). Niemen (2000) tekemän kyselytutkimuksen mukaan tilintarkastajilta odotetaan monenlaisia varmuuksia.

Teemahaastatteluisa kartoitettiin tilintarkastajien käsityksiä työssään ilmenevästä odotuskuilusta. Pääosa haastateltavista kertoi, ettei odotuskuilu kiinnosta heitä lainkaan tilintarkastustyötä suorittaessaan. Haastateltavat kertoivat, että he kokevat olevansa ensisijaisesti yrityksen omistajien edustajia. Kahdeksastatoista haastatellusta ainoastaan viisi esitti varovaisesti huomioivansa muitakin odotuksia kuin toimeksiantajansa odotukset.

Haastateltavat kertoivat, että kaikki huomio kohdistuu laissa tarkoitetun tilintarkastustyön läpiviemiseen. Vain poikkeustapauksessa tilintarkastajat kiinnittivät huomiota muiden kuin

omistajien odotuksiin ja silloinkin ilmeisen valikoivasti. Yksittäisessä tapauksessa haastateltava ilmaisi rahoittajilta tulevien odotusten olevan tärkeimmässä asemassa heidän vaatiessa tarkasteltavalta tilinpäätökseltä oikeita ja riittäviä tietoja. Kahdessa muussakin tapauksessa haastateltava mainitsi, että rahoittajien odotukset pyritään huomioimaan tilinpäätöstä tarkastettaessa. Lisäksi näistä haastateltavista toinen mainitsi verottajan rahoittajaan verrattavana sidosryhmänä, jonka vaatimukset tilinpäätöksen muodon tulisi täyttää. Sidoryhmäodotukset eivät muiden haastateltavien mukaan vaikuttaneet tilintarkastuksen sisältöön lainkaan. Toisaalta eräs haastateltava kertoi, että odotusten huomioon ottaminen johtaisi poliisin apulaisen otteisiin, jollaiseen rooliin omistajan luottohenkilö ei voi muuntua.

Haastatellut kokivat itsensä odotuskuiluasiassa ulkopuolisiksi: he uskoivat tietävänsä, miten heidän kuuluu toimia ja miten toimeksiantaja haluaa heidän toimivan. He mielestään menettivät tällä tavalla, eivätkä uhranneet ajatuksia sille, mitä mahdollisesti muut kirjanpidon sidoryhmät tai yhteiskunta asiasta ajattelivat. Jonkin verran odotuskuilu ymmärrettiin tilintarkastusta arvioivien sidosryhmien mielikuvan ja lainsäädännön väliseksi ristiriidaksi. Tilintarkastajat eivät halunneet paikata toimillaan otaksuttavasti puutteellista lainsäädäntöä. Useat haastatelluista pyrkivät nimenomaan suorittamaan lakisäätteistä tilintarkastusta eivätkä ulottamaan työnkuvaansa sitä laajemmalle. Näidenkään osalta muilla odotuksilla ei ollut juuri merkitystä tilintarkastuksen läpiviennissä. Tämän tutkimuksen tulokset ovat Niemen selvityksestä selvästi poikkeavat (ks. Niemi 2000).

4.2 Tilintarkastuksen jäsenysmalli

Tämän alaluvun lainauksilla pyritään löytämään tietoa ”Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenysmallit” -teemaan. Aineistolla haetaan vahvistusta sille, että tilintarkastuskertomuksen sisältö antaa pohjan hyvän tilintarkastustavan käsitteelliselle jäsentämiselle. Tämä alaluku perustuu haastattelujen toisessa vaiheessa kerättyyn aineistoon.

4.2.1 Varmennuspalveluelementit

Tilintarkastuksen keskeinen tehtävä on varmistaa, että tilinpäätös vastaa lakisäätteisiä vaatimuksia ja antaa luotettavan kuvan yhteisön tai säätiön taloudellisesta tilanteesta. Tilintarkastus on yksi varmennuspalvelun muoto (Blummé 2008, 69–70). Varmennuspalvelun tavoitteet ovat 1) yhteiskunnallinen hyödyllisyys, 2) hallinnollisen taakan⁷⁸ kohtuullisuus ja 3) tilintarkastusalan säädösten noudattaminen (vrt. Flint 1992, 21–23).

⁷⁸ Hallinnollisella taakalla tarkoitetaan yritykselle aiheutuvia sellaisia kustannuksia, jotka johtuvat lainsäädännön tai viranomaisten edellyttämistä yrityksen liiketoimintaan kuulumattomista toimenpiteistä. Joissakin tapauksissa yrittäjät kokevat tilintarkastuksen sellaiseksi taakaksi.

4.2.1.1 Yhteiskunnallinen hyödyllisyys

Tilintarkastuksesta on hyötyä yksilöille, yhteisöille sekä yhteiskunnalle ja se tekee siitä yhteiskunnallisesti merkittävän. Yhteiskunnalliset instituutiot perustuvat ensisijaisesti kansallisiin säädöksiin (Riistama 2006, 8). Yleinen etu tarvitsee tilintarkastusta varmistamaan yrityksistä saatavan informaation luotettavuutta. Muulla tavoin kuin tilintarkastuksella tietojen luotettavuuden varmistaminen on käytännössä usein jopa mahdotonta. Suomi on pienyrittäjävaltainen maa, ja tilintarkastus on omistajayrittäjakeskeistä. Kuitenkin haastateltava N:n mielestä hän ensisijaisesti tekee työn omistajalle, jolloin yhteiskunnan tarpeet jäävät toissijaiseksi:

”Olen tilintarkastuksessa ensisijaisesti omistajan edustajana, mutta lakien ja säännösten puitteissa, tulee omistajan yrityksessään toimia. Hieman ehkä koen olevani yhteiskunnankin edustajana, mutta ei niin vahvasti.”; ”Kun vakiomuotoinen tilintarkastuskertomus on annettu, se on sellainen paperi, että siinä yhteiskunnan asiatkin on tullut mietittyä, vaikkakaan ehkä ei siinä mielessä kuin joku verotarkastaja voisi tehtävässään toimia.” (Haastateltava N)

Haastateltava E ei mieltänyt toimivansa muiden sidosryhmien kuin valitsijansa toimeksiannosta. Kuitenkin myös muut tarkastettavan yhteisön sidosryhmät ja yhteiskunta voivat käyttää hyväkseen tilintarkastajan työn tuloksia. Yhteiskunta on säätänyt tilintarkastusalalle lainsäädännön, joka tuo julkisen vallan intressit tilintarkastustyöhön. Tilintarkastuksesta on toimeksiantajan (omistajan) saaman hyödyn lisäksi myös yhteiskunnallista hyötyä. Haastateltava E ei huomioi sitä, että tilintarkastajan tulee varmistaa informaation oikeellisuus niille sidosryhmille, jotka eivät pysty varmistamaan tiedon oikeellisuudesta.

”Tilintarkastaja tekee työn omistajille. Eihän tilintarkastaja tee sitä rahoittajalle eikä verottajalle; yhtiökokoukselle hän antaa lausunnon.” (Haastateltava E)

Julkinen valta on tärkeä tilintarkastusta hyödyntävä sidosryhmä (Riistama 1999, 24). Puhuttaessa tilintarkastuksesta ja tilintarkastuksen etutahoista pelkän yhden yrityksen näkökulman korostaminen ei ole riittävää. Yritysnäkökulman lisäksi tulee huomioida myös muut näkökulmat, joista keskeisin on yleinen etu. Pienyrittäjä ei ole yleisen edun kannalta yksittäisenä yhtiönä niin tärkeä kuin suuryrittäjä. Merkittäviksi pienyrittäjät tulevat yleisenkin edun kannalta, jos tarkastellaan niiden merkitystä maan koko talouselämälle. Yleiseen etuun sisältyy myös verottajan vaatimukset, joita tilintarkastaja E työssään huomioi. Verotarkastus kohdistuu vain häviävän pieneen osaan yhteisöistä.

”Minulla on tapana myös katsoa verottajan kannalta asioita.”; ”Minun tulee olla objektiivinen.” (Haastateltava E)

Haastateltava U pohti luotonantajien ja verottajan näkökulmaa tilintarkastukseen. Kummatkin ovat yhteiskunnassa sellaisia tahoja, joille tilintarkastuskertomus pääsääntöisesti toimitetaan. Verotus on yhteiskunnan näkökulmasta tärkeimpiä toimintoja. Haastateltava U tulkitsi, että osakeyhtiöiden verottajalle toimittamat tilintarkastuskertomukset eivät ole verottajalle tarpeellisia. 1990-luvulla verohallinto vaati, että

tilintarkastuskertomus tuli liittää veroilmoitukseen. Silloisella tilintarkastuskertomuksella nähtiin olleen verohallinnolle olennaista merkitystä. Nyt haastateltava U oli havainnut, että verottajan vaatimukset olivat muuttuneet.

”Olen pohtinut luotonantajien ja verottajan suhdetta.”; ”Verottaja ei tilintarkastusta huomioi. Verottajalle tilintarkastus on menettänyt merkittävyytensä.” (Haastateltava U)

4.2.1.2 Hallinnollisen taakan kohtuullisuus

Pienyrityksessä tilintarkastuskustannus muodostuu kahdesta osatekijästä 1) tilintarkastajan veloituksesta ja 2) tilintarkastajan avustamiseen käytetystä ajasta (Työ- ja elinkeinoministeriö 2010, 71). Muutaman hengen yrityksissä tilintarkastuksen kustannukset haastattelujen perusteella olivat 2010-luvun kustannustason mukaan 1000 euroa tilintarkastuspalkkiona ja noin 4 tunnin avustusajasta aiheutuneena 200 euron kustannuksena. Hallinnollinen taakka tarkastuspaketista jäi verraten kohtuulliseksi eli 1200 euroksi vuositasona.

Suomalaisessa tilintarkastuksessa tilintarkastuksen ja varmennuksen ohella toiminta on ollut erityisesti pienissä ja keskisuurissa yhtiöissä myös ”neuvovaa ja ennalta ehkäisevää”.⁷⁹ (Saarinen 2003, 5) Haastateltava O kertoi pyrkivänsä asiakaskeskeisesti varoittamaan yritystä, jos näkee yrityksessä liikeriskejä. Lakisääteisen tilintarkastuksen lisäksi yritykset tarvitsevat ja käyttävät tilintarkastajansa palveluksia monissa muissa tilanteissa, jolloin tilintarkastuksen kokonaiskustannuksilla yritys saa laajan palvelupaketin⁸⁰. Tilintarkastuksesta muodostuu pelkkä kustannuserä, mikäli tilintarkastaja ei anna yritykselle hyödyllisiä neuvoja (Torpo 2012, 234). Haastateltava O näyttää pohtivan tarkastuskohteittensa tuloksia ja niiden taustoja. Haastateltava O pyrkii siihen, että hänen palkkiollaan olisi vaikutusta yrityksen menestykseen:

”Minulle tilintarkastuskokemus on kehittänyt varovaisuutta yrityksen menestyksen arviointiin. Mietin kokemukseni pohjalta, onko yrityksellä alkanut mennä liian lujaa ja pyrin varoittamaan siitä yrittäjää.” (Haastateltava O)

Yhtiön kontrollielementit ovat kirjanpito, tilintarkastaja ja omistajajohtaja. Yhteisön ja omistajajohtajan suhteita kontrolloi käytännössä tilintarkastaja. Hän varmistaa, että tarkastuskohteen johto on noudattanut velkojan suojaksi säädettyjä lainsäännöksiä (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 150). Tilintarkastuksen tarpeellisuus on omistajien taholta kyseenalaistettu. Poistamalla tilintarkastusvelvollisuus perheen johtamilta yrityksiltä hallinnollinen taakka luonnollisesti kevenisi. Sisäisen tarkkailun valvonta tällaisessa yrityksessä ei haastateltava V:n mielestä kaikilta osin ole relevanttia. Hänestä kaikki on hyvin, jos perhe hoitaa keskenään asioita. Toisaalta osakkeenomistaja ja yhteisö

⁷⁹ Neuvonta on tilintarkastajien työn keskeinen osa (Kosonen 2005, 23).

⁸⁰ Tilintarkastus käsittää konsultointia verotuksen, laskentatoimen ja hallinnon alueilla. Usein tämä työ velotetaan yhdellä nimikkeellä vuositilintarkastus.

muodostavat eri varallisuuspiirin. Yrittäjä ehkä arvioi, että tilintarkastus ja siihen liittyvä käsityksen muodostaminen sisäisestä valvonnasta on pelkkä kustannustekijä.

”Niissä yhtiöissä, joissa puoliset ovat ainoat työntekijät, sisäisen tarkkailun ongelmia ei ole. Kun ei ole perheen ulkopuolisia henkilöitä, sisäiselle valvonnalle ei ole tarvetta.” (Haastateltava V)

Haastateltava G:n mielipiteen mukaan tilintarkastusalan suositusten tavoitteena ei olekaan pyrkimys hyvään tilintarkastukseen vaan ihanne raskassoutuisesta hyvästä tilintarkastustavasta, jonka tuloksilla ei toteuteta sidosryhmien odotuksia. G arveli, että tulee se hetki, jolloin valtio näkee tilintarkastuksen kustannukset sellaiseksi hallinnolliseksi taakaksi, että yritysten tilintarkastusvelvollisuutta pitää lieventää (vrt. FAR 2013, 48). Haastateltava G:lle tärkeätä oli olennaisuuden käsittely tarkastuksen tuloksia analysoidessaan. Tilintarkastajilla on maalaisjärjen (common sense) avulla pyrkimys saavuttaa työssään tehokkuutta eli tilintarkastusmenetelmien on oltava tarkoituksenmukaisia (vrt. Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 121). Haastateltava G:llä oli oma tilintarkastustapansa, joka rakentui tilintarkastusta koskevasta hiljaisesta tiedosta ja hyvän tilintarkastustavan kirjallisista lähteistä omaksutusta opista. Hän kertoi pyrkivänsä työssään asiakaskeskeiseen otteeseen. Kuitenkin hän pyrki laadullisesti hyväksyttävään tilintarkastustyöhön. Haastateltava G uskoi, etteivät muutkaan tilintarkastajat noudata jotain yhtä suosituksissa kuvattua tilintarkastustapaa.

”Assistenttina olen aloittanut ja siitä hyvä tilintarkastustapani on kehittynyt. Siihen sisältyy rutiinomaisuus siitä, että kaikki avainasiat tulee läpikäytyä ja keskittyä olennaisuuksiin.”; ”Suositukset vaikuttavat tilintarkastustapaani.”; ”Koko työskentely pitäisi olla systemaattista.”; ”Suositukset ovat mielestäni vähän teoreettiset.”; ”Suosituksista on pieniä yritysten kohdalla osa sellaisia, joita ei voi toteuttaa. Jos me mentäisiin suositusten mukaan yritys systemaattisesti läpi, niin meillä menisi kuivaharjoitteluun niin paljon aikaa, ettei kukaan haluaisi enää ostaa palvelujamme. Meidän pitäisi nopeammin päästä varsinaiseen työhön.” (Haastateltava G)

4.2.1.3 Tilintarkastusalan säädösten noudattaminen

Tilintarkastuksen säätely toteutuu lainsäädännön, suositusten (standardien ja ohjeistusten) asettamisen ja viranomaisohjeiden avulla. Lainsäädäntö tapahtuu kansallisen lainsäädännön puitteissa, minkä lisäksi EU:lla on rajattua toimivaltaa asetusten ja direktiivien keinoin. Säätelyä toteutetaan lisäksi tilintarkastusyhdistyksen suositusten ja tilintarkastusta valvovan viranomaisen PRH:n (aikaisemmin VALAn) ohjeiden pohjalta.

Tilintarkastajien toiminta on siis monelta taholta säädeltyä ja tarkastajat joutunevat pohtimaan, mikä tässä säätelyssä on olennaisinta.

”Jos on selkeästi lainvastaisuuksia, niin niistä tulee merkintä tilintarkastuskertomukseen eli tulee mukautettu tilintarkastuskertomus. Usein yrittäjä toivoo, että tuon raporteissa esille, jos näen kehittämiskohteita tai muita.”; ”Suullista raportointia tulee annettua, mutta siitä ei jää itselle mitään faktoja ja välttämättä tilintarkastaja eikä yrittäjäkään muista, mitä on puhuttu.” ”Pari, kolme kohtaa on muistiossa ja usein se osoitetaan hallitukselle, tai toimitusjohtajalle, useimmiten hallitukselle.” (Haastateltava Ä)

Suosittelusten mukaan tilintarkastajan tulee laatia tilintarkastusdokumentaatio siten, että kokenut tilintarkastaja, joka ei ole aikaisemmin ollut tekemisissä kyseisen tilintarkastuksen kanssa, pystyy saamaan kokonaiskuvan suoritettusta tilintarkastuksesta (KHT-yhdistys 2008, 245). Haastateltava F kertoi dokumentoinnin olevan keskeisin muutos suositusten mukaisessa tilintarkastuksessa verrattuna aiempaan tilintarkastukseen. Hän oli tottunut asiakaskeskeiseen tilintarkastukseen, jossa työn fokus on asiakkaan auttaminen.

”Työtapa ei ole ainakaan viimeisen kirjan [2005] jälkeen muuttunut, kun en ole sitä lukenut. Kyllä työtapa varmaan on jonkin verran muuttunut, että kyllä tänä päivänä siihen dokumentointiin ja siihen liittyvään joutuu kiinnittämään huomiota. Mutta kyllä nämä tavat on omaksuttu sieltä 90-luvulta hyvin pitkältä ajalta taaksepäin jo; niin ettei ne työtavat ole hirveän paljon suosituskirjan johdosta ole voineet muuttua.” (Haastateltava F)

Pienyrityksiä silmällä pitäen on laadittu myös omia suosituksia. Haastattelujen tekemisen aikoihin oli käytössä IAPS 1005 -ohjeistus. Käytännössä ”ISA-standardien soveltaminen pk-yhteisöjen tilintarkastuksessa” -opas korvasi IAPS 1005 -ohjeistuksen vuonna 2009. Nämä sitaattit koskevat siis IAPS 1005:tä:

”En ole vielä perehtynyt (pienyrityssuositukseseen).” (Haastateltava T)

”Pienyritysten ohjeistus sisältää asioiden ja sanojen pyörittystä. Tulisi ja olisi ja niin edelleen.” (Haastateltava E)

”Ei paljon muut kohteet kuin pienyritysten ohjeistus suosituksissa kiinnostanutkaan. Ei siitäkään jäänyt mitään erityistä mieleen, vaan niistä oli omalle menettelylle vahvistusta.” (Haastateltava O)

Pienyritysohjeistuksen käyttö (sekä IAPS 1005 että edellä mainittu uudempi opas) edellyttää varsinaisten ISA-tilintarkastusstandardien ja suositusten hallintaa. Suosituksiin perehtyminen, kuten edellä on havaittu, ei tilintarkastajia kiinnostanut. Ilmeisesti sen vuoksi ohje ei saanut valtaosankaan haastateltavista (esimerkkinä tarkastaja F) huomiota osakseen:

”En ole siihen perehtynyt.” (Haastateltava F)

Haastateltava V:n sitaatista voidaan arvioida, ettei pienyritysnormi ollut ohjannut sen paremmin kuin kehittänytkään pienyritystilintarkastuksen käytäntöjä. Haastateltava U kertoi, ettei ollut kunnolla lukenut pienyritysohjeistoa ja suhtautui siihen vähättelevästi.

”Pienyritysohjeistukseen on jonkin verran alleviivauksia tullut tehtyä. Erityisesti omistajan vilpittömyydestä ja vastaavista asioista.” ”Jäsenmaksuun kirjan voi ottaa vastaan, mutta yritän välttää ammatista aiheutuvia kustannuksia.” (Haastateltava V); ”En ole pienyritysohjeistusta oikeastaan lukenut.” (Haastateltava U)

IAPS 1005 oli pituudeltaan 12 sivua eli monelle tilintarkastajalle siltä osin kohtuullinen opas. Niinpä Haastateltava L oli lukenut sen useammankin kerran läpi. Haastateltava L on kiinnostunut ammattiinsa liittyvistä ohjeistuksista, jos ne ovat operatiivisia ja lyhyitä. Satojen sivujen ohjeistukset eivät liene hänen mielestään tehokkaita. Kun sitä paitsi pitkissä ohjeissa on tarkasteltu sellaisten yhteisöjen tilannetta, joissa on laaja taloushallinto-organisaatio.

”Pienyrityksen tilinpäätös ohjeistuksen olen lukenut useampaan kertaankin, mutta tätä laajempaa tilintarkastussuosituksikirjaa en ole.” (Haastateltava L)

IAPS 1005 ei sallinut tilintarkastuksen suorittamista ISA-standardeista poikkeavalla tavalla. Pienyrytysohjeistuksen tarkoituksena oli täydentää niitä erityispiirteitä, joita noudatetaan tilintarkastussuosituksia sovellettaessa (KHT-yhdistys 2008, 597). Ohje ei ollut saanut tilintarkastajien R ja Ä kannatusta:

”Nyt minun täytyy tunnustaa, etten ole pienyrytysohjeeseen käynyt tutustumassa. En halua ottaa kantaa siihen.” (Haastateltava R)

”En ole pienyrytysohjeeseen tutustunut, mutta se on seuraava kirja, jonka aion lukea.” (Haastateltava Ä)

4.2.2 Eettiset elementit

Tilintarkastukseen liittyy eettisiä odotuksia. Eettiset normit (lait, tavat) liittyvät tarkastajan toimintaan ja alan kilpailukeinoihin. Näistä odotuksista on luotu normeja, jotka ovat erotettavissa työn teknisestä suorittamisesta. Haastateltavien vastausten perusteella tarkastajat käyttävät aikansa ensisijaisesti tilintarkastukseen. Lisäksi he varmistavat sen, että tilintarkastuksen eettiset periaatteet on huomioitu. Normit muodostavat tilintarkastustavan eettisen tason.

Haastatteludataa analysoimalla päädyttiin seuraavanlaisiin eettisiin elementteihin (suluissa sen alaluvun numero, jossa aihetta käsitellään tarkemmin):

- Riippumattomuus (4.2.2.1)
- Rehellisyys (4.2.2.2)
- Objektiivisuus (4.2.2.3)
- Ammatillinen pätevyys ja huolellisuus (4.2.2.4)
- Salassapitovelvollisuus (4.2.2.5)
- Omatunto ja moraalinen vaisto (4.2.2.6).

Riippumattomuuselementti merkitsee sitä, ettei tilintarkastuksen lopputulos saa vaikuttaa tilintarkastuksen suoritukseen eikä tarkastajan raportointiin (Riistama 1999, 31). Rehellisyys-elementti edellyttää tilintarkastajalta totuudessa pysymistä. Tilintarkastaja ei voi rakentaa tarkastusstrategiaansa valheiden varaan. Objektiivisuuselementin tulee johtaa tasapuolisuuteen tilintarkastajan harkitessa havaitsemiensa eturistiriitojen vaikutusta lausunnoissa. Ammatillinen pätevyys- ja huolellisuuselementti edellyttää, että tilintarkastaja pitää ammatilliset tiedot ja taidot sillä tasolla, että asiakkaat saavat pätevää palvelua. Salassapitovelvollisuuselementti edellyttää, että tilintarkastaja säilyttää työssään samaansa luottamuksellista tietoa niin huolellisesti, ettei se siirry ulkopuolisen tahon tietoon ja käyttöön. Omatunto ja moraalinen vaisto muodostavat tilintarkastustyölle eettisen taustaelementin. Ne ovat toisilleen läheisiä käsitteitä⁸¹. Toisinaan tilintarkastaja on tilanteessa, jossa hän turvautuu moraaliseen vaistoonsa. Ammatinharjoittajan omaatuntoa on vaikea yleispätevästi määritellä, mutta se ei tutkijan mielestä ole hiljaisen tiedon osa.

⁸¹ Moraalinen vaisto kertoo monipuolisella tavalla sen, mihin omatunto meitä ohjaa (Adam Smith 1759). Omatunto on ihmisten toimintaa ohjaava elävä tietoisuus siitä, mikä on eettisesti oikein ja väärin.

Omatuntoa voidaan pitää vaistona, ja siksi se pitää erottaa opitusta tiedosta. Tilintarkastajalle on omatunto kehittynyt ennen hänen työssä käyttämänsä hiljaista tietoa. Omantunnon toiminnassa järjellä ei ole merkitystä. ”Omatunto voidaan myös luonnehtia kiitokseksi tai moitteeksi, jonka ihminen esittää itselleen aikomansa teon johdosta.” (Russell 1955, 98).

Tilintarkastajan etiikka ei rajoitu tilintarkastusalan teoksissa luettaviin periaatteisiin. Liike-elämän etiikan on toisinaan todettu sivuavan kristillisen etiikan peruspilareita (Virtanen 1955, 14). Haastateltavat ovat kokeneet noudattavansa eräitä Raamatussa määriteltyjä periaatteita, esimerkiksi niin sanottua kultaista sääntöä, joka esiintyy kylläkin erilaisissa muodoissa muissakin uskonnoissa (Raamattu 1992, 751; Lydman 2015): ”Kaikki, mitä tahdotte ihmisten tekevän teille, tehkää te heille.” (Matt. 7:12) Toinen tämän vertainen etiikan peruspilari on ”Rakasta lähimmäistäsi niin kuin itseäsi.” (Matt.22:39).

4.2.2.1 Riippumattomuus

Pienyritystarkastuksissa eettisistä kysymyksistä tärkein on riippumattomuus (Riistama 2000, 60). Tilintarkastajan riippumattomuus voidaan tulkita asenteeksi, joka rakentuu rehellisyyden ja objektiivisuuden noudattamiseen kaikessa tilintarkastukseen liittyvässä toiminnassa. Tilintarkastajan ja omistajajohtajan välinen suhde on erilainen kuin muiden sidosryhmien suhde tilintarkastajaan. Omistajajohtaja on tilintarkastuksen kohteena ja samalla hän seuraa tutkijan kokemusten mukaan usein tilintarkastajan työtä läheltä. Omistajajohtaja valitsee tilintarkastajan ja tilintarkastustoimeksianto käytännössä päättyy, jos omistajajohtaja niin haluaa. Tilintarkastajan riippumattomuus omistajajohtajasta on altis vaarantumaan. Useat omistajatahot edellyttävät tilintarkastajaltaan kuitenkin oikeamielisyyttä (Satopää 1980, 133).

Riippumattomuus-postulaatti on tilintarkastustyön ehkä keskeisin teorianrakentamisen kulmakivi (Flint 1992, 59). Sen kelpoisuus on testattu monessa tilintarkastuksen teorianmuodostuksen yrityksessä päättelyn avulla (Riistama 1999, 25). Tilintarkastajien ja tilintarkastuksen riippumattomuus on kirjattu Mautzin ja Sharafin seitsemänteen ja kahdeksanteen postulaattiin ja Flintin kolmanteen postulaattiin (Flint 1992, 29). Tilintarkastajan riippumattomuutta on Suomessakin tutkittu (vrt. Saarikivi 2000). Haastateltava L oli pohtinut riippumattomuuttaan uuden toimeksiannon yhteydessä. Tilintarkastuslain tarkoittamaa tilintarkastustehtävää suorittaessaan tarkastajan on järjestettävä toimintansa riippumattomalla tavalla. Tilintarkastusdirektiivin (2006/43/EY; 2014/56/EU) mukaan keskeistä riippumattomuudelle on se, ettei osallistu tarkastettavan yrityksen päätöksentekoon.

”Kyllä riippumattomuus on ehdoton edellytys; ei saa olla minkäänlaisessa riippuvaisuussuhteessa toimeksiantajaan.”; ”Voisi tulla uuden toimeksiannon kyseessä ollen tilanne, että vaatisin selvityksen, miksi tarkastaja on vaihdettu. Edellyttäisikö minulta jotain, että minä en puuttuisi asiaan, johon toinen on

puuttunut? Voisi tulla ajatus, suostuisinko tarkastajaksi toisen jälkeen.”; ”Voisin suostua tilintarkastajaksi asunto-osaakeyhtiölle, jonka osakkeen omistan.” (Haastateltava L)

Suomessa tilintarkastustoimeksiannon vastaanottava tilintarkastaja harvoin ottaa yhteyttä aikaisemmin yhtiötä tarkastaneeseen tarkastajaan toimeksiantoa hyväksyessään (Riistama 1999, 76). Tällainen on kuitenkin kansainvälinen käytäntö ja se on nähty Suomessakin suositeltavana (Riistama 1999, 77; vrt. Carmichael–Willingham–Schaller 1996, 130–131). Luonnollisesti tässä on otettava huomioon tilintarkastajan etiikassa ja tilintarkastuslaissa edellytetyt salassapitonormit. Hyvään tilintarkastustapaan sisältyy, että uusi tilintarkastaja keskustelee aikaisemman tilintarkastajan kanssa tämän suorittamasta työstä ja tehdyistä johtopäätöksistä. (Aho–Vänskä 1996, 83)

Haastateltavat V ja Ä kokevat riippumattomuutensa määräytyvän ulkopuolisten arvioinneissa. He kokevat, että ulkopuoliset arvioivat heidän toimintaansa ja he arvioivat omaa toimintaansa ikään kuin ulkopuolisten suhtautumisena itseensä.

”Riippumattomuus on sellainen, että en aseta itseäni alttiiksi sille, että joku tulee sanomaan, että sinä teit tällaisen ja tällaisen kertomuksen tai suhtauduit asioihin tällä tavalla.” (Haastateltava V)

”Riippumattomuus ja luotettavuus tulee pysyä ulkopuolisten silmissä hyvällä tasolla ja kyllä tähän sellainenkin liittyy, ettei rahanpesuja⁸² ja muita törkeitä lainrikkomuksia jätetä esille ottamatta.” (Haastateltava Ä)

Haastateltava K mielsi, ettei tilintarkastukseen pidä liittää muita tehtäviä, mikäli haluaa säilyttää riippumattomuutensa. Konsultointi on riippumattomuutta uhkaava tekijä. Pienyritystilintarkastuksessa se on hyväksytty tosiasia kuitenkin riippumattomuusvarauksin. Uhkana on tällöin oman työn tarkastus (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 171). Mikäli yhteiskunta sen selkeästi tuomitsisi, lakiin olisi mahdollista lisätä tilintarkastajalle selkeä konsultointikielto.

”Riippumattomuus on itsestään selvää. Minulla ei tämä asia liene ongelma, koska toimin nykyään vain tilintarkastajana.” (Haastateltava K)

Yritysjohto voi useinkin seurata tilintarkastuksen etenemistä lähietäisyydeltä (Kärkkäinen 1998, 67). Riippumattomuutta ei voi tällöin pitää absoluuttisena (vrt. Saarikivi 2000, 436). Tilintarkastajalla on henkilökohtainen kontakti johtajaan ja näissä olosuhteissa toisinaan edutkin muodostuvat yhteisiksi (Kärkkäinen 1998, 67). Tilintarkastus johtaa usein tilinpäätöksen korjausesityksiin. Tilintarkastuslain mukaan eroamisessa aktiivinen osapuoli on velvollinen perustelevaan käsityksensä tilintarkastuksen valvontaorganisaatiolle.

”Tiedän, millaisia odotuksia kullakin yrittäjällä on kertomuksen suhteen. Olen jossain tapauksessa kirjoittanut ehdotukseni tilintarkastuskertomukseksi valmiiksi, ennen kuin olen kirjoittanut nimeäni alle, olen

⁸² Rahanpesulla tarkoitetaan toimintaa, jossa rikollisin keinoin hankittua rahaa pestään siten, että se näyttää laillisesti hankitulta. Pestävät rahat on tyypillisesti hankittu talousrikoksilla. Rahanpesijä pyrkii asettamaan rahat taloudelliseen kiertoon siten, että näyttäisi siltä, että ne siirtyisivät laillisesta lähteestä. Rahanpesijä ei välttämättä ole alkurikoksen tekijä, vaan hänen roolinsa voi rajoittua pelkkään pesemiseen. Tilintarkastajat ovat ilmoitusvelvollisia havaitsemistaan rahanpesuista rahanpesun selvittelykeskukselle.

todennut, että tällainen on kertomus, jos korjauksia ei tehdä. Jos yrittäjä ei ole korjannut tilinpäätöstä ja todennut, ettei antamani kertomus hänelle kelpaa, hän on lopettanut toimeksiannon. Sitten yrittäjä on vaihtanut tilintarkastajaa. En muuta kertomusta kuin siinä tapauksessa, että vaatimani asia on tilinpäätöksessä toteutettu.” (Haastateltava N)

Tilintarkastustehtävää suorittaessaan tilintarkastajan tulee toimia yksinomaan tilintarkastajana.” (Riistama 1999, 63) Se ei estä toimimasta samalla asiakasyhteisön edut huomioon ottaen. Tähän liittyvä konsultointi ei saa rajoittaa tilintarkastajan riippumattomuutta (ks. Flint 1992, 84). Tilintarkastaja varoo olemasta tilejä tarkastaessaan konsultti.

”Minä lähdän siitä, että olen riippumaton; en ole konsultti, vaan tilintarkastaja.” (Haastateltava R)

Riippumattomuuskysymys ”non-audit”-palveluja tarjottaessa on osoittautunut pulmalliseksi. Yksin toimivat tilintarkastajat, pienet tilintarkastustoimistot ja suuret tilintarkastustoimistot ovat tässä asiassa erilaisessa asemassa (Gwilliam 1987, 105). Kovin tiukka riippumattomuussääntely on nähty pienyritystilintarkastuksessa tarkoituksettomaksi. Toisaalta riippumattomuus on edellytys sille, että tilintarkastusta hyödyntävät voivat luottaa tilintarkastuskertomukseen sisältyviin tietoihin ja lausumiin. Riippumattomuus on tilintarkastuksen kulmakivi, jota tilintarkastajan on arvioitava sekä tehtävää vastaanottaessaan että kertomusta luovuttaessaan. Riippumattomuutta koskevien normien noudattaminen on välttämätön perusta tilintarkastajan luottamukselle. Tilintarkastajan on tiukasti pohdittava esteellisyyttään ja tarvittaessa kieltäydyttävä tarjotusta toimeksiannosta. Haastattelujen aikoihin yksin toimivan tilintarkastajan ei vielä ollut tarpeen dokumentoida omaa riippumattomuuttaan työpapereihinsa. Tilintarkastusvalvonnan muututtua viranomaisvetoiseksi 2009 tilintarkastajan tulee dokumentoida näkemyksensä omasta riippumattomuudestaan valvontaviranomaista varten.

”Meiltä löytyvät riippumattomuussäännöt selvästi tuolta lakitekstistä ja niitä tietysti henkilökohtaisesti noudatan. Ennen kuin toimeksiannon otan vastaan, mietin asiaa riippumattomuuden näkökulmasta.”; ”Itse asiassa jos minä olen asunto-osakeyhtiön osakas, voin periaatteessa olla yhtiössä tilintarkastajana. Kuitenkin nykyään pitäisi siitäkin kieltäytyä.” (Haastateltava R)

Eettiset ohjeet eivät ole tilintarkastajalle kovin pragmaattisia. Ne ovat luonteeltaan yleisluonteisia ja usein esimerkinomaisia (KHT-yhdistys 2008, 57) ja kuvaavat sitä arvomaailmaa, jossa tilintarkastajan odotetaan toimivan. Tilintarkastajille ne ovat hiljaisen tiedon perusteella niin selviä, ettei heille normien harmaita alueita koskevia kysymyksiä tule usein pohdittaviksi. Haastateltava N kertoi, etteivät hänen päivittäisessä ajankäytössään eettiset normit näyttele merkittävää osaa. Hän uskoo kuitenkin hallitsevansa aina tarvittaessa eettisten ohjeiden ajatukset ongelmitta.

”En ole tietoisesti eettisiä normeja paljoa miettinyt. Omassa arvomaailmassa eettiset asiat ovat hyvin korkealla sijalla, ja ne tulee olla hyvin määritelty.” (Haastateltava N)

Suomessa tilintarkastaja on voinut antaa myös veroneuvoja (Kosonen 2005, 193) kuitenkin tilintarkastajan roolinsa huomioiden. Myös verotusneuvoissa saatetaan koetella tilintarkastajan riippumattomuuden rajoja. Pienyrityksissä tilintarkastajat ovat perinteisesti jäljempänä siteeratun haastateltava T:n tavoin toimineet kykyjensä mukaan verokonsultteina (Heikkonen–Kupiainen 1977, 170–171; Vento 1970, 154). Haastateltava T on pyrkinyt verotuksen analysointiin jopa toimintotasolla. Hän piti luonnollisena, että hän voi riippumattomuuttaan menettämättä keskustella tarkastuskohteensa verotuskysymyksistä. Suomalainen pienyritystilintarkastus veroneuvonnan osalta on toteutunut ilman yksityiskohtaisia kansainvälisiä eettisiä ohjeita. Ne on käännetty suomeksi vasta tällä vuosituhannella ja voidaan olettaa, että tätä tutkimusta varten haastatellut tilintarkastajat eivät olleet niihin vielä lainkaan tutustuneet.

”Verotuspuoli tulee tietysti esiin, että mikä vaikutus eri toiminnoilla ja tapahtumilla on verotukseen.” (Haastateltava T)

4.2.2.2 Rehellisyys

Rehelliisyyttä pidetään keskeisenä tilintarkastuksen periaatteena (Kosonen 2005, 88). ”Rehelliisyyden periaate velvoittaa kaikkia tilintarkastajia olemaan suoria ja vilpittömiä ammattiin ja muuhun työhön liittyvissä suhteissaan. Rehelliisyys edellyttää myös tasapuolisuutta ja totuudenmukaisuutta.” (KHT-yhdistys 2008, 25). Tasapuolisuus tarkoittaa oikeudenmukaisuutta tilintarkastajan kaikessa työskentelyssä. Haastateltava O muistutti tilintarkastuksen keskeisestä tavoitteesta – tilinpäätöksen oikeellisuuden tarkastamisesta. Tilintarkastaja ei saa hyväksyä tilinpäätöksissä virheellistä tietoa eikä harhaanjohtavia puutteita tilinpäätöstiedoissa.

”Rehelliisyys, riippumattomuus tarkoittaa sitä, että tilintarkastuksessa pyrin varmistamaan, että tiedot ovat oikeita.” (Haastateltava O)

Ristiintarkastaminen käsitteenä tarkoittaa sitä, että henkilöt tekevät tilintarkastuksia vastavuoroisesti, eli kirjanpitäjä ohjaa tilintarkastukset tuttavalleen, minkä jälkeen vastapalveluksena kyseinen tilintarkastaja, jolla on myös kirjanpitoja hoidettavanaan, pyrkii vaikuttamaan, että jotkin hänen hoitamansa kirjanpidot tulisivat ensiksi mainitun kirjanpitäjän tarkastettaviksi⁸³. Tällöin rehelliisyys vaarantuu, koska riippumattomuutta koskevaa eettistä osatekijää ”näkyvää riippumattomuutta” on loukattu. Näkyvä riippumattomuus tarkoittaa sitä, miltä asia näyttää kolmannen osapuolen arvioissa. Ristiintarkastamisessa on uhka siitä, ettei tilintarkastuksia suoriteta asiallisesti. Tilintarkastaja saattaa uskoa, että hänen ”kaverinsa” johdolla laadittu tilinpäätös on kunnollisesti tehty ja sillä perusteella antaa puhtaan kertomuksen. Tilintarkastajan työhön liittyy tältä osin vilpillisyyttä ja epärehelliisyyttä. Ristiintarkastamisen riski on tilintarkastuslainsäädännön uudistusten jälkeenkin olemassa. Rehelliisyyden periaate velvoittaa tilintarkastajaa vilpittömyyteen ammattiin ja muuhun työhön liittyvissä suhteissa. Haastateltava N oli kuullut ristiintarkastamiseen liittyvistä epärehelliisyyksistä.

⁸³ Haastattelujen aikoihin oli yleistä, että tilitoimiston omistajat hoitivat rinnakkaistyönään tilintarkastuksia.

”Jos on saman tilitoimiston laatimia tilinpäätöksiä monta vuotta tarkastanut, alkaa olla ystäväystynyt tilitoimistoyrittäjän kanssa.”; ”Sitten kun on HTM-tilintarkastajain porukassa kuullut, että kun minä tarkastan sinun toimistosi laatimat tilit – niin minä annan minun toimistoni laatimat tilit sinulle tarkastettaviksi, en ole tuntenut huonoa omaatuntoa.” (Haastateltava N)

4.2.2.3 Objektiivisuus

”Objektiivisuuden periaate velvoittaa kaikki tilintarkastusammattilaiset siihen, ettei ammattiin tai liiketoimintaan liittyvä harkinta saa vaarantua tarkoitushakuisen suhtautumisen, intressiristiriitojen tai toisen osapuolen epäasianmukaisen vaikutuksen seurauksena.” (IFAC 2010b, 18) ”Objektiivisuus on yksi tilintarkastajan työn keskeisempiä tavoitteita.” (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 134) Objektiivisuuden vaatimus merkitsee ehdotonta pitäytymistä tosiasioissa. Pienyrityksen tilintarkastaja näyttää joskus joutuvan asettamaan vastatusten omistajayrittäjän ja veroviranomaisen etuja. Tilintarkastajan on pohdittava objektiivisesti yrittäjän tulon määrän kohtuullisuutta verrattuna verottajan säädösten kohtuullisuuteen. Tilintarkastajan moraali joutuu eri tarkastustoimeksiantojen yhteydessä ja niiden eri prosessivaiheissa koeteltavaksi. Tästä esimerkkinä haastatteludatasta:

”Itse asiassa en ajattele suurta yleisöä. Ensimmäisenä ajatuksissani on toimeksiantaja, mutta seuraavaksi tulevat velkojat. Velkojat kuuluvat muihin sidosryhmiin.”; ”Melkein viimeisenä tulee verottaja.” (Haastateltava R)

Haastateltava F ajattelee, että yrittäjä esittää tilintarkastuskertomuksen luotonantajalle varmistamaan tilinpäätöstietoja. Luotonantajat edellyttävät, että tilinpäätös perustuu todellisiin liiketapahtumiin.

”Toisinaan törmää siihen, että luotottajat esimerkiksi pankit ja sitten nämä TE-keskukset ja muutkin luotottajat odottavat tietoja tarkastettavista yrityksistä ja kyselevät joskus sitten myös yritysten kirjanpitoon kuuluvista asioista.” (Haastateltava F)

Tilintarkastajan moraalissa on kombinaatiota von Wrightin tarkoittamista ”hyvän yleisteoriasta” ja ”normien yleisteoriasta” (Wright 2001, 250). Hyvä tilintarkastustapa on kombinaatio välineellisestä ja utilitaarisesta hyvästä ja ohjeesta tilintarkastajan toiminnalle (Wright 2001, 251). Tilintarkastajan velvollisuuksiin eivät päivittäisessä toiminnassa kuulu moraalisesti pahat teot, kuten ilmianto verottajalle. Haastateltava S on inhimillinen toimija. Hänenkin käyttäytymisensä saattaa muuttua poikkeuksellisesti jonkin inhimillisen – tässä verottajaan – suuntautuneen aikaisemman kokemuksen johdosta. Haastateltava S on esimerkki siitä, että tarkastuksissa on yksilöllisiä eroja. Toiminnan objektiivisuus jää toissijaiseksi.

”Minä en ole nyt niin hirveästi tilintarkastuksen sidosryhmien ristiriitaa sinänsä havainnut. Mutta tässä yhteydessä tulee helpolla inhimillisistä syistä mieleen se, että verottajan ollessa kysymyksessä oma sympatia kääntyy yrittäjän puolelle.”; ”Sellaisessa tilanteessa yrittää olla hyödyksi sen yrittäjän toiminnalle, eikä pyri olemaan verottajaan päin ilmiantaja tai menettelemään jotenkin sen suuntaisesti.” (Haastateltava S)

”Tilintarkastajan ei pitäisi antaa ennakkokäsityksille, intressiriidoille tai toisten osapuolten liialliselle vaikutukselle valtaa ammattiin tai muuhun työhön liittyvässä harkinnassa.” (KHT-yhdistys 2008, 20). Objektiivisuus tarkoittaa henkilökohtaisesta näkemyksestä tai asenteesta puolueetonta, tasapuolista, yleispätevää. Tilintarkastajan työhön asenteet eivät saa vaikuttaa. Haastateltava O kertoi pyrkivänsä objektiiviseen työskentelyyn:

”Objektiivisuus hyvän tilintarkastustavan keskeisenä piirteenä on sitä, että pyrkii arvioimaan puolueettomasti tilanteita eikä asettaudu kenenkään puolelle.” (Haastateltava O)

Haastateltava U saattaa arvioinnissaan pohtia omaa asennoitumistaan yritykseen, ja pienyritystilintarkastuksessa erityisesti omistaja-toimitusjohtajaan. Matkalaskujen muodollisuuksista ei ilmeisesti aina välitetä mainitussa ympäristössä. Haastateltava U:n käyttäytymistä ei voida pitää objektiivisena.

”Minulla on helposti taipumus asettautua yrittäjän ja samalla osakkeenomistajan puolelle. Nehän ovat hyvin lähellä toisiaan. Minä olen aina yrittäjän edustaja.”; ”Asiattomat kulut eivät mene läpi, mutta puutteelliset matkalaskut saattavat jäää kirjanpidon tositteiksi.” (Haastateltava U)

Tilintarkastajan objektiivisuudella tarkoitetaan sitä, että ilmaistessaan kantansa hänen on tarkastettava asiaa ulkopuolisen silmin. Tällaista pohdintaa haastateltava K olikin käynyt. Vaikka tilintarkastajan on valinnut jokin yrityksen intressiryhmistä, tehtävä on suoritettava puolueettomasti. Valitsijoiden etu ei saa olla tilintarkastajan yksipuolinen linja. Tilintarkastajan rooliin kuuluu toiminnan objektiivinen arvostelu (Heikkonen–Kupiainen 1977, 166).

”Kyllä melkein jokaisessa tilintarkastuksessa pohtii objektiivisuutta. Rahoittajien ja lainsäätäjien intressit ovat ajatuksissani tasavertaisina.”; ”Ehkä verottajan myös näkökulmia siinä mielessä, että tuleeko siellä yllätyksiä. Periaatteessa tilintarkastajan ei tarvitse ehkä ryhtyä ilmiantajaksi, mutta on edullista, että toimitaan verolakien mukaan ja tästä voi olla etua jopa yrittäjällekin.” (Haastateltava K)

”Tilintarkastajan on oltava puolueeton kaikissa niissä asioissa, jotka tulevat esiin tarkastustyössä. Tilintarkastajan on oltava tasapuolinen kaikkia sidosryhmiään kohtaan.” (Kärkkäinen 1998, 61–62) Pienyrityksen tilintarkastuksen tilaa viime kädessä tyypillisesti yrityksen omistaja johtaja. Pienyrityksissä ei yleensä ole tilintekovelvollisuutta omistajan ja johdon välillä. Tilintarkastajien F, Ä ja T käsityksiin ei liity odottamatonta. Pienyritysten tilintarkastajat eivät tunnu olevan täysin objektiivisia. Tilintarkastajat ovat tilintarkastuslain (1141/2015 8. luku) nojalla velvollisia antamaan tietoja sekä valvontaa varten että muulle lain mukaan tiedonsaantiin oikeutetulle viranomaiselle⁸⁴

”Koen olevani sekä osakkeenomistajien ja yrityksen edunvalvoja.” (Haastateltava F)

⁸⁴ Laki verotusmenettelystä (520/2010) 19 § **Sivullisen erityinen tiedonantovelvollisuus:** ”Jokaisen on annettava Verohallinnon kehotuksesta nimen, pankkitilin numeron, tilitapahtuman tai muun vastaavan yksilöinnin perusteella tietoja, jotka saattavat olla tarpeen muun verovelvollisen verotusta tai muutoksenhakua koskevan asian käsittelyä varten ja jotka selviävät hänen hallussaan olevista asiakirjoista tai muutoin ovat hänen tiedossaan, jollei hänellä lain mukaan ole oikeutta kieltäytyä todistamasta asiasta. Verotukseen vaikuttavia, taloudellista asemaa koskevia tietoja ei kuitenkaan saa kieltäytyä antamasta.”

”Osakkeenomistajien asialla olen ihan ensisijaisesti ja lähtökohtana myös se, että muutkin intressipiirit kuten rahoittaja ja – keitä nyt niitä onkin – voivat luottaa siihen aineistoon, mitä julkaistaan; mutta ensisijaisesti osakkeenomistajan asialla.” ”Kyllä rahoittajallakin on oikeus luottaa tilinpäätösaineiston oikeellisuuteen tilintarkastuksen jälkeen.” (Haastateltava Ä)

”Pienyrityksissä on yrittäjä toimeksiantaja. Mitään varsinaista kontaktia ei minulla ole ollut luotonantajaan, eikä verottajaan.” (Haastateltava T)

Jotta tilintarkastaja voi antaa puhtaan tilintarkastuskertomuksen, hänen on vaadittava oikeita ja riittäviä tietoja tilinpäätöksessä. Wrightin teknisen normin logiikka toimii (Wright 2001, 254). Puhtaan kertomuksen edellytyksenä on haastateltavan L lainauksen mukaan se, että yrityksen johto noudattaa tilintarkastajan esittämiä vaatimuksia. Ei ole kuitenkaan mitenkään harvinaista sekään vaihtoehto, että tilinpäätöstä ei korjata ja sen seurauksena ei puhdasta kertomusta anneta. Haastateltava L arvioi, ettei kyseessä ole siinä tapauksessa toimeksiantajan etu.

”Toimeksiantajan etu häviää, jos tilinpäätökseen ei tehdä edellyttämiäni korjauksia.” (Haastateltava L)

4.2.2.4 Ammatillinen pätevyys ja huolellisuus

Ammatillisen pätevyyden ja huolellisuuden periaatteesta seuraa kaikille tilintarkastusammattilaisille seuraavia velvoitteita: a) pitää ammatilliset tiedot ja taidot vaadittavalla tasolla sen varmistamiseksi, että asiakkaat tai työnantajat saavat pätevää asiantuntijapalvelua; ja b) toimia asiantuntijapalveluja suorittaessaan tunnollisesti noudattaen sovellettavia teknisiä ja ammatillisia standardeja. (IFAC 2010b, 19) Ammatillisen pätevyyden ja huolellisuuden periaate pyrkii turvaamaan tilintarkastuspalvelun tason hyvänä. Tilintarkastajan pitää ylläpitää vuodesta toiseen tietoaan ja teknistä osaamistaan, ja lisäksi vielä noudattaa huolellisesti ja tunnollisesti niitä säädöksiä, jotka kulloinkin ovat voimassa. Periaate turvaa tilintarkastuspalvelun hyväksikäyttäjälle hyvän tilintarkastustavan mukaisen työn kulloisessakin toimintaympäristössä.

Osa ammattietikasta on direktiiveissä ja kansallisessa lainsäädännössä määriteltyä. Pienyritystilintarkastajan operatiivisessa toiminnassa on kuitenkin usein vapaaehtoisten eettisten sääösten soveltamisessa harkintaa vaativia kysymyksiä, joissa suorittaja turvautuu hiljaiseen tietoonsa tilintarkastuksen tilannekohtaisten tavoitteiden saavuttamiseksi. Kun tilintarkastaja ei varmista täydellisesti tarkastamiaan lukuja, kaikkien eettisten ohjeiden täydellinen noudattaminen ei ole aina tarpeen, kun se ei onnistu edes niiden laatijoillekaan. Niinpä ammatillinen käyttäytyminen on sellainen periaate, jonka sisältö on epämääräinen ja se on jätetty tilintarkastuslaista pois (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 131). Eettiset normit koetaan toissijaiseksi asiassa. Käytännössä kuitenkin niillä on tilintarkastustyön suorittamisessa vahva taustarooli. Eettiset normit ovat ilmeisesti hiljaisena tietona haastateltava F:n työskentelyssä:

”Enpä näihin eettisiin normeihin normaalissa tilintarkastustyössä varsinaisesti törmää. En niitä varsinaisesti mieti. Tietenkin pohdin ja ajattelen sillä tavalla, että pyrin tekemään minulle uskotun tilintarkastustyön niin hyvin ja oikein, kun vaan pystyn tekemään.” (Haastateltava F)

Keskeinen toiminta-alue tilintarkastuksessa on kuitenkin tilintarkastustekniikka ja tilintarkastajan etiikka. Pätevyys on tilintarkastajan eettisten ohjeiden pääperiaatteita (KHT-yhdistys 2008, 27). Tilintarkastajan on ylläpidettävä tietojaan säädösten muuttuessa. Haastateltava E pohtii ammattitaitoaan ainakin silloin, kun tarjotaan sellaista tehtävää, jollaista hän ei ole viime aikoina suorittanut. Tilintarkastajan tulee kieltäytyä hänen ammattitiedolleen vieraista tehtävistä.

”Tilintarkastajalla tulee olla sellaiset tiedot ja taidot, jotka vaaditaan sen tilintarkastuksen suorittamiseksi.” (Haastateltava E)

”En ole kompetentti tekemään vakuutusyhtiön tilintarkastusta, en ottaisi tehtävää vastaan.” (Haastateltava E)

Yhtiön johdon tehtävä on tulosten aikaansaaminen. Tilintarkastajan tehtäväkenttä on haastateltava O:n mukaan varmistaa oikea ja riittävä kuva yhtiön tuloksesta ja taloudellisesta asemasta tilinpäätöksen lukijalle. Tilintarkastajan keskeinen pätevyys pitää olla kirjanpidon osaamisessa, toteaa haastateltava O. Tilintarkastajan ja johdon intressien välillä ei ole ristiriitaa (Mautz–Sharaf 1985, 44–46).

”En varsinaisesti tilintarkastuksessa ole kenenkään edustaja. Tehtäväni on todeta, antaako tilinpäätös oikean ja riittävän kuvan. Se on pätehtävä.” (Haastateltava O)

Haastateltava F:n suhde tilintarkastuskohteeseen on yhteistyökumppanin suhde. Tilintarkastajan rooli näissä olosuhteissa on lisäarvontuottajan rooli (ks. Svanström 2004, 128–130). Tämä tilintarkastaja toimii asiakaskeskeisesti. Tilintarkastaja ei rajoitu toiminnassaan pelkästään tilinpidon oikeellisuuden varmistamiseen. Hän on valmis tarjoamaan asiakkaalleen tarvittaessa myös muita lisäarvoja. Toisaalta tilintarkastajan yksilölliset ominaisuudet vaikuttavat hänen suhteeseensa tarkastuskohteeseen.

”Ei minua tilintarkastajana ole johonkin ratkaisuun painostettu. Kyllä tilintarkastajan rooli riippuu siitä vähän, kun olen tilitoimistoalan yritys ollut. Niin kyllähän se on hirveän konsultoiva rooli ja määrättyllä tavalla neuvova.” (Haastateltava F)

4.2.2.5 Salassapitovelvollisuus

Tilintarkastaja saa haltuunsa informaatiota, joka on tarkoitettu vain tilintarkastustehtävää varten (Flint 1992, 93; Arens–Loebbecke 2000, 84). Tilintarkastaja ei saa raportoida missään tilanteessa tarkastustyöstään ulkopuolisille (IFAC 2010b, 20). Tilintarkastajan asiakirjat, muistiinpanot ja muukin arkisto tulee säilyttää niin, ettei se joudu asiaankuulumattomien tietoon. Salassapitovelvollisuus joutuu tilintarkastajan uran varrella ainakin toisinaan koeteltavaksi. Tilintarkastuksesta esitetään esimerkiksi odottamattomassa tilanteessa – kuten F:lle on käynyt – kysymys, johon tilintarkastaja ei saa antaa vastausta.

Rotaatiosäädökset⁸⁵ vähentäisivät tilintarkastajan ystävystymistä yhteisön henkilökuntaan ja siitä seuraavia riskejä (Vento 1970, 153; Strandberg 2012, 28). Ystävystyminen tilintarkastuskohteen johdon kanssa saattaa vaarantaa tilintarkastajan salassapitosääntöä. Käytäntö lienee osoittanut muillekin kuin tutkijalle, että salassapitovelvollisuus rikkoutuu herkimmin juuri ystäväysten kesken. Esimerkkinä on, että tilintarkastaja raottaa ystäväpankinjohtajalle tietoja omasta tilintarkastusasiakkaastaan. Haastateltava F oli jättänyt pois vapaaehtoisesti sellaiset tilintarkastustoimeksiannot, missä hän oli kokenut liiallista ystävyyttä tarkastettavan kanssa.

”Salassapitovelvollisuus on juuri se, mitä äsken kerroin; kun pankinjohtajat ja luotonantajat ovat joskus niitä, jotka pyrkivät kysymään suoraan tilintarkastajilta ja tämä riippumattomuus on sellainen, että jos olen tilintarkastajana tullut liian hyväksi ystäväksi asiakkaan kanssa, niin olen jättänyt sellaiset toimeksiannot mielellään pois.” (Haastateltava F)

Salassapitovelvollisuus on tuttu tema tilintarkastuksen kanssa tekemisissä oleville henkilöille. Tilintarkastajilta saatetaan pyytää esimerkiksi luottolaitoksien taholta tarkastuksen kohdetta koskevia arvioita. Tilintarkastajille itselleen on selvää, ettei sellaista tule antaa. Salassapitovelvollisuuden rikkominen on sanktioitu useissa kohdin Suomen lainsäädännössä. Kuitenkin käytännössä tilintarkastajat ovat normistossaan tulkinneet salassapitovelvollisuuden lakia ankarammin ja käyttävät asiasta rinnakkaista termiä vaitiolovelvollisuus (KHT-yhdistys 2000, 273). Vaitiolovelvollisuus estää tilintarkastajia osallistumasta tarkastamiaan yrityksiä koskevaan julkiseen keskusteluun (Kärkkäinen 1993, 50). Pienyritysten osalta rotaatiojärjestelmästä ei juurikaan käydä tilintarkastusinstituution piirissä keskustelua. Salassapitovelvollisuus on ajallisesti rajoittamaton (Heikkonen–Kupiainen 1977, 168).

4.2.2.6 Omatunto ja moraalinen vaisto

Tilintarkastaja pyrkii toimimaan moraalisten ja eettisten normien pohjalta. Tämä johtaa oman käyttäytymisen itsearviointiin. Hän yrittää tehdä työnsä vastuullisesti omantuntonsa mukaisesti eikä pyri kapinoimaan omaa sisäistä tajuuaan vastaan. Omatunto ja moraalinen vaisto paljastavat, että hänen eettinen asenteensa on sopusoinnussa hänen arvioidessaan sitä, mikä on oikein ja mikä on väärin (Virtanen 1959, 23).

Lähipiirilainatilanteet ovat yleisesti esiintyvä syy tilintarkastuskertomuksessa tehtyyn huomautukseen. Niissä on arvioitava tilanteen lainvastaisuus ja riski yritykselle mahdollisesti koituvasta haitasta (KHT-yhdistys 2011, 163–164). Huomautuksen antamatta jättäminen olisi saattanut johtaa tilintarkastaja F:n taloudelliseen vastuuseen. Haastateltava F:llä oli ollut jaettu toimeksianto, josta hän oli keskustellut toisen tilintarkastuskertomuksen allekirjoittajan kanssa.

⁸⁵ Rotaatiosäädöksillä olisi mahdollista määrätä tilintarkastajaa vaihdettavaksi tietyin aikaväleihin. Pienyrityksissä sellaisia ei ole olemassa.

”Ristiriitaa on omistajan kanssa ollut yhdessä tilanteessa, joka koski lähipiirilainoja. Tilintarkastuskertomuksesta niitä ei jätetty pois, koska me katsoimme, että ne pitää sinne kirjata. Kyllä me mietimme pitkään, onko siitä minkälaista haittaa ja kenelle, mutta meidän omatuntomme määräsi seikan kertomusasiaksi. Siinä tilintarkastuksen toimeksiantaja päätyi konkurssiin.” (Haastateltava F)

Haastateltava O:n moraali oli joutunut koetukselle hänen miettiessään, onko mahdollista myötäillä toimeksiantajan etuja. Haastateltava O:n omatunto oli ollut ristiriidassa sen suhteen, millaisen ohjeen hän oli yrittäjälle antanut. Omatunto oli ”joutanut” yrittäjän eduksi verotuskysymyksessä. Haastateltava O on kuitenkin pyrkinyt esittämään oman ammatilliseen harkintaansa perustuvan mielipiteensä verotusriskeistä. Tarkastaja tiedostaa kuitenkin, ettei joustolla päädytä lainvastaisiin ratkaisuihin.

”Olen verotuksen asiantuntija ja pyrin olemaan yrittäjän puolella verotuskysymyksissä. Pyrin varoittamaan yrittäjää verotukseen liittyvistä asioista. Samalla tavalla olen reagoinut, jos yrittäjä on laiminlyönyt eläketurvan.” (Haastateltava O)

Haastateltava S:n eettisenä velvollisuutena oli ollut huomauttaa kertomuksessa tilintarkastajan moraalinormiston edellyttämällä tavalla tilintarkastushavainnostaan. Tilintarkastajana toimimisen edellytys on kirjata huomioita asioista hyvän tilintarkastustavan edellyttämällä tavalla. Voidaan ajatella, että vasta normiston noudattaminen oikeuttaa käyttämään nimikettä tilintarkastaja. Käytännössä tilintarkastajalla on velvollisuus kohteliaaseen sävyyn selvittää asiakkaalleen, kun hän antaa vakio muodosta poikkeavan kertomuksen. Haastateltava S:n kohdalla hänen eettisiin ratkaisuihinsa vaikutti moraalinen vaisto, joka neuvoi häntä vaikuttamaan asiakkaaseensa hienotunteisesti.

”En ole sitä johdon painostusta kyllä kokenut. Pienyrityksen kanssa tulee edetä tilintarkastusasioissa varovaisesti ja käydä niitä lävitse kohtalaisen perusteellisesti. Mutta kyllä siinä joka tapauksessa tulee vastaan se, että jos jokin merkintä tai huomautus tulee antaa, niin se tulee antaa. Tarkastajan tulee antaa huomautuksensa erittäin ystävällisessä ja ohjaavassa hengessä.” (Haastateltava S)

Vaikka omatunto ja moraalinen vaisto eivät esiinny tilintarkastajan (tilintarkastusammattilaisen) eettisten peruseriaatteiden luettelossa (Ks. IFAC 2010b, 12), nämä tekijät ovat pienyritystilintarkastuksessa pohdinnoissa pinnalla. Tilintarkastaja on työstään vastuussa myös itselleen ja työtään hän usein aktiivisesti pohdiskelee hyvän ja pahan näkökulmasta. Hänen omatuntonsa antaa melko usein vastauksen siihen, mitä seurauksia on hänen tekemisistään ja tekemättä jättämisistään. Tämä kävi keskusteluissa haastateltavien kanssa ilmi.

4.2.3 Hyväksyttävyyselementit

Hyväksyttävyyselementit sisältävät tilintarkastajan työn laadun arvioinnin häntä valvottaessa sekä eettisten että varmennuspalveluelementtien osalta⁸⁶. Tämä tulee käytännössä tarkasteltavaksi ulkoisten laaduntarkastustoimenpiteiden yhteydessä.

⁸⁶ Tilintarkastajaa koskevat myös rikosoikeudellinen vastuu ja vahingonkorvausvastuu, jotka jäävät tämän tarkastelun ulkopuolelle.

Olenaisuus liittyy sanktorajan määrittelyyn hyvää tilintarkastustapaa arvioitaessa siten, että sanktorajan alapuolella olevat asiat eivät ole hyvää tilintarkastustapaa. Torpon väitöskirjan mukaan⁸⁷ hyvää tilintarkastustapaa tulkittaessa tilintarkastustavalla on juridinen vähimmäismitta, minkä tilintarkastustavan tulee ylittää. Se on samalla tilintarkastuksen sanktoraja, jonka alittamisesta tilintarkastajalle voidaan määrätä sanktio. Sanktoraja on raja nimenomaan olenaisuuden määrän sopivalle määrittelylle. Olenaisuutta katsottaessa tarkastellaan nimenomaan sanktorajaa, ja sanktorajaa mietittäessä tullaan miettineeksi nimenomaan olenaisuutta. Koska tässä tutkimuksessa ei ollut mahdollista tarkastella suoraan sanktorajaa, on sanktorajaa sen vuoksi lähestytty olenaisuuden kautta.

Tilintarkastaja ottaa kantaa työnsä laajuuteen, painopisteisiin ja tuloksiin ammatillista harkintaa käyttämällä. Ammatillinen harkinta tulee käytettäväksi tilintarkastusmenetelmääkin valittaessa. Harkinnan tavoitteena on, että tilintarkastaja saa riittävästi tarkoitukseen soveltuvaa tilintarkastusevidenssiä. Olenaisuutta pohditaan sekä kirjanpidossa että tilintarkastuksessa. Kummassakin työssä asia on melko samanlainen ja määrittelyt olenaisuudelle on rakennettavissa toisistaan lähekkäistä aineksista. Tilintarkastuksessa käytetään olenaisuuden pohdinnassa ammatillista harkintaa ja oletuksia tilinpäätöksen käyttäjien taloudellisen informaation tarpeista. Tilintarkastaja arvioi olenaisuutta yleisesti työskentelytoimenpiteitään suorittaessaan. Toisaalta hänen tulee arvioida olenaisuutta tilinpäätökselle kokonaisuutena (Blummé 2008, 66). Siten olenaisuus ja ammatillinen harkinta liittyvät myös tiiviisti yhteen. Siksi käsillä olevassa tutkimuksessa on ammatillista harkintaa käsitelty tässä yhteydessä tilintarkastustapaa tulkittaessa nimenomaan olenaisuutta tutkimalla.

Tässä kappaleessa siis keskitytään ammatilliseen harkintaan vain siltä osin kuin se liittyy olenaisuuteen. Muilta osin ammatillista harkintaa käsitellään tietoulostuvuuden yhteydessä (ks. luku 5.2.1).

Tässä tutkimuksessa olenaisuuden käsitettä on tarkasteltu edellä tutkimuksen teoriapääluvussa 2 alaluvussa ”2.3.2 Olenaisuus tilintarkastuksessa”. Olenaisuuskäsite puhuttelee käytännön tilintarkastajaa yleisesti ja apuna käytetään toisinaan myös suosituksia ja standardien ohjeita. Haastateltava Ä oli ottanut tukea Tilintarkastusalan suosituskirjasta. Hän on havainnut, että tilintarkastuslaki ei tunne olenaisuuskäsitettä. Kansainvälisissä suosituksissa (ISA 320) tätä tilintarkastajalle tärkeätä käsitettä on kuitenkin tarkasteltu yksityiskohtaisesti.

”Tilintarkastusalan suositukset -kirjaa olen viimeksi lukenut eilen ja tänään. Siellä on ollut kiinnostuksen kohteena olenaisuuden merkityksen määrittely.” (Haastateltava Ä)

⁸⁷ Sanktoraja hyvälle tilintarkastustavalle on sellainen tilintarkastuksen suoritusaste, jonka alapuolelle jäänyt suoritus aiheuttaa Tilintarkastusvalvonnan määräämän sanktion (Torpo 2012, 48).

Haastateltava K oli tehnyt pitkään taloushallinnon tehtäviä ennen tarkastustehtäviään. Kaikilla tilintarkastajilla ei ole määrällisesti yhtä paljon hiljaista tietoa kuin hänellä kolmenkymmenenviiden vuoden kuluessa omaksuttuna. Haastateltava K kertoi käyttävänsä ammatillista harkintaa olennaisuuden rajoja pohtiessaan.

”Hiljaista tietoa on tullut entisestä hommasta.”; ”On sormituntuma, mitä on lukujen takana ja niitten lukujen suhteet. Se auttaa sitten paljon olennaisuuden hahmottamisessa.” (Haastateltava K)

Haastateltava F keskittyy olennaiseen tietoon tilinpäätöstä tarkastellessaan. Tilikauden jälkeisiä tapahtumia tilintarkastaja kertoi selvittävänsä kahdesta syystä: 1) saadakseen lisäevidenssiä tilinpäätöksen oikeellisuuteen ja 2) harkitessaan onko tilinpäätöshetken jälkeisellä ajalla merkitystä tilinpäätökseen tai tilintarkastuskertomukseen (KHT-yhdistys 2008, 510).

”Tuloslaskelma ei ole minun mielestäni ihan niin tärkeä paperi tilintarkastajalle kuin tase. Mutta jos tuloslaskelmassa on poikkeavuuksia, niin pakko on selvittää, mistä ne johtuvat. Ja tärkeää on selvittää myös alkanutta kautta. Haen tuloslaskelmasta ja taseesta olennaisen tiedon, sen jälkeen kun olen kaikki muut asiat tarkastanut.” (Haastateltava F)

Käytännössä tilintarkastusvalvonta on antanut melko vähän sanktioita siihen verrattuna, että Suomessa tehdään 130 000 vuositilintarkastusta. Sanktioita on annettu vuosittain usein vain alle kymmenen.

4.3 Tietolähteet ja tiedon käyttö hyvässä tilintarkastustavassa

Tässä aluvussa 4.3 käsitellään sellaisia haastatteluissa esiin tulleita tietoja, jotka liittyvät tutkimusteemaan ”Tilintarkastustiedon jaottelu”. Tutkimuksen alkuperäinen lähtökohta oli hiljaisen tiedon merkitys tilintarkastuksessa. Tämä lähtökohta heijastuu käsillä olevan aluvun sitaateissa.

4.3.1 Virallistietolähteet

Yhden tilintarkastusten tietolähteen muodostavat virallistietolähteet. Niihin kuuluvat seuraavat tietolähteet (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 142):

- lait ja asetukset (4.3.1.1)
- standardit ja suositukset (esimerkiksi tilintarkastusyhdistyksen käännättämät tilintarkastusalan standardit ja tilintarkastusyhdistyksen antamat suositukset) (4.3.1.2).

4.3.1.1 Lait ja asetukset

Tilintarkastajat käyttävät työssään muun kirjallisen tietoaineiston rinnalla lakeja ja asetuksia. Haastateltava Ä haluaa kunnioittaa lakia. Tilintarkastuslaki ja muu kirjanpitoon

liittyvä kirjallinen aineisto on tilintarkastajalle merkittävästi tärkeämpi ohje kuin suositukset. Suositukset eivät haastateltava Ä:lle ollut työn ohjeena. Niiden tarkoitus oli usein jäänyt hänelle tuntemattomaksi.

”Tilintarkastus-lehti on vuosien varrella käsitellyt useaan otteeseen hyvää tilintarkastustapaa. Siinä eri asiantuntijat tarkastelevat hyvää tilintarkastustapaa eri näkökulmista”; ”Varmaan tilintarkastukseeni vaikuttaa lakikin, joka on yksi merkittävä ohje.” (Haastateltava Ä)

Pitkällä tähtäimellä pienyrityksen tilintarkastus toteutuu omistajaohjohtajan/toimeksiantajan tavoitteiden mukaisesti (Torpo 2012, 220). Niinpä haastateltava F halusi toimia yrittäjän parhaaksi. Lakisääteisen tilintarkastuksen suorittaminen kuitenkin johtaa siihen, että muutkin kuin osakkeenomistajat saavat tilintarkastuksen ansiosta varmennettua tietoa käyttöönsä (Jägerhorn 1965, 57–76). Tilintarkastaja voi hankkimallaan tiedolla avustaa asiakastaan.

”Tutkin ja tarkastan yhtiön tilaa ja selvittelen sitä moneltakin kannalta. Etenkin yrittäjien ja osakkeenomistajien näkökulmasta tilaa on analysoitava; mutta myöskin lainsäädännön kannalta. Hyvään tilintarkastustapaan sisältyy se, että yrityksessä on toimittu kirjanpitolainsäädännön ja verolainsäädännön mukaan.” (Haastateltava F)

Laki takaa, että kirjanpito ja verotus toteutetaan siten, että yhteisöstä on riittävät tiedot saatavilla. Haastateltava V pitää luotonantajien palvelua oikeutuksena tilintarkastuksen toimeenpanoon. Luotonantajat ovatkin julkisestikin esittäneet tilintarkastajille tilinpäätöstietojen varmistustarpeen, joten tilintarkastajan näkemys vastaa tältä osin luotonantajien odotuksia. Verottaja arvioi tilintarkastuskertomuksen pohjalta, voiko tilinpäätökseen luottaa, kun kirjanpito otetaan verotuksen perustaksi. Kuitenkin veroviranomaisella on mahdollisuus suorittaa verotarkastus esimerkiksi silloin, mikäli tilintarkastuskertomuksessa on huomautuksia, jotka antavat siihen aiheita.

”Silloin kun yhtiössä on vierasta pääomaa, on tärkeää, että luotonantaja saa oikeat tiedot.” ”Jos yhtiö on kiikunkaakun-tilanteessa ja mahdollisia verotarkastuksia on odotettavissa, niin ne veroviranomaiset lukevat tilintarkastuskertomusta. Vieraan pääoman rahoittaja on kuitenkin tilintarkastuksessa veroviranomaisiakin tärkeämpi.” (Haastateltava V)

Tilintarkastuslain (1141/2015 3:4, 5 ja 7) mukaiset raportointimuodot ovat tilintarkastuskertomus, pöytäkirja ja tilinpäätösmerkintä. Suullinen raportointi on pienyritystilintarkastuksessa keskustelua toimitusjohtajan ja/tai kirjanpitäjän kanssa. Yhtiökokoukseen pienyrityksen tilintarkastaja osallistuu vain poikkeuksellisesti. Mikäli osakkeenomistaja ei ole toimitusjohtaja tai muuten yhtiön päivittäiseen toimintaan osallistuva, tilintarkastajan kommunikointi omistajalle on yksinomaan kirjallista (Gwilliam 1987, 107; Carmichael–Willingham–Schaller 1996, 560–561). Haastateltava E käyttää sekä kirjallista että suullista raportointia.

”Tilintarkastajan lausuntoja ovat tietysti tilintarkastuskertomus ja tilinpäätöksessä tilintarkastusmerkintä. Muistioita kirjoitan tarpeen mukaan; joskus jossain yhtiössä olen joutunut antamaan tilintarkastuspöytäkirjan.” ”Jokaiseen tilintarkastukseen liittyy kyllä asioiden suullinen läpikäynti toimeksiantajan kanssa.” (Haastateltava E)

4.3.1.2 Standardit ja suositukset

Haastateltava F ei ollut kovin vakavasti perehtynyt kansainvälisiin tilintarkastussuosituksiin. Niihin suhtauduttiin toisinaan ainakin pienyritysten kontekstissa jopa kielteisesti:

”Kyllä tämä alan suosituskirja ihan tuttu kirja. Kirja tuolla on hyllyssä, mutta on sanottava, etten varmasti tähän viimeiseen [2005] kirjaan ole ainakaan tutustunut. Mutta luulen, että sitä 2000 kirjaa olen katsonut enemmänkin. Tämä 2005 kirja on jäänyt vähemmälle. Sitä 2000 olen selvittänyt pikaisena läpilukuna: tarkemmin ajatellen huonona läpilukuna.” (Haastateltava F)

Haastateltava O ei kokenut tilintarkastusalan suosituksia itselleen tärkeäksi tietolähteeksi. Hän koki ammattitaidon lisääntyvän kollegojen kanssa käymiensä keskustelujen kautta. Hän kertoi kokemustiedon siirtyvän eri yhteyksissä kollegoita ja taloushallinnon ammattilaisia tavattaessa.

”Minulle tärkeä hyvän tilintarkastustavan lähde on laatu-koulutus ja siellä keskustelu kollegoiden kanssa. Muita ovat osakeyhtiölaki ja sen kommentaariteos sekä Aho-Vänskän kirja. Jätän tahallani mainitsematta tilintarkastusalan suosituksia. Lainsäädäntö sen määrittää.” (Haastateltava O)

Suosituksia on kehitetty ”tiukentamaan” hyvää tilintarkastustapaa. Haastateltava G koki suositusten yhteyden työhönsä löyhänä. Lähes joka vuosi uudistettavan suomenkielisen Kansainväliset tilintarkastusalan standardit -kirjan eräänä puutteena on pidetty epäselvää ilmaisua. Vuosittain sivumäärältään paisuneen teoksen jokavuotinen läpikäynti ei tilintarkastajien mielestä tuntunut tarpeelliselta. Perusongelmana pidettiin sen huonoa soveltuvuutta suomalaiseen pienyritystilintarkastukseen.

”Sen edellisen painoksen Tilintarkastusalan suosituksista luin kannesta kanteen. Nykyversiota olen katsonut vain muutoksia tarkastaen ja yksittäisiä asioita poimien. Tuskin luen enää sitä kannesta kanteen.” (Haastateltava G)

Tilintarkastusongelmien yksityiskohtien ratkaisuiden uskottiin löytyvän suosituksista. Näin on tulkittavissa alla olevat haastateltavien S:n ja L:n lausumat. Varsinkin tilintarkastusyhdistysten jäsenten lienee hyväksyttävä suositusten sisältö yhdistysten kuuluessa IFAC:iin. Lainsäädännössä ei kuitenkaan ole palattu siihen aikaan, jolloin yhdistysten jäsenyys oli edellytyksenä tilintarkastajana toimimiselle. Tilintarkastusta voidaan harjoittaa mihinkään yhdistykseen kuulumatta. Haastateltava S ei ollut kokonaisuuksena lukenut Tilintarkastusalan suosituskirjaa. Voidaan päätellä, että hänen perehtyneisyytensä kirjaan oli jäänyt pintapuoliseksi. Haastateltava L:n suhtautuminen kirjaan ei olennaisesti poikennut haastateltava S:n kokemuksista. Kummatkin olivat hankkineet ammattitietonsa suositusten ulkopuolisista lähteistä.

”Viime syksynä [2002] käydessäni ammattikorkeakoulun kirjastossa selailin Tilintarkastusalan suosituksia. Jotain asiaa katselin, mutta en ole kirjaa koskaan lukenut lävitse.” (Haastateltava S)

”Tilintarkastusalan suosituksia 2005 en ole lukenut varmaan kovinkaan paljon; se on tänä vuonna tullut. Kyllä täytyy sanoa, että aikaa on, kun viimeksi olen suosituksia lueskellut; en viimeisen vuoden aikana ainakaan. Kyllä se on sitä ollut, että olen hakenut sieltä jotain asiaa turvatakseni omia kannanottojani.” (Haastateltava L)

Haastateltava R:n käsityksen mukaan perinteinen hyvä tilintarkastustapa on riittävä normi tilintarkastuslakiin kirjoitettuna. Hän ei ole valmis siihen, että aikaisemmin noudatetut tapaoikeuden (case law) -periaatteet korvattaisiin lainsäädäntöön liitettävillä standardeilla (codified law), jollainen kehitys näyttää tapahtuvan Euroopan unionin jäsenyyden myötä Suomessakin (Riistama 2006, 8). Tilintarkastuslaki pelkistetyssä muodossa riittää tilintarkastaja R:lle työtä ohjaavaksi säädökseksi. Hänelle oli laki olennaisin työtä ohjaava säädös.

”En ole Tilintarkastusalan suositusten 2000 painosta selaillut ainakaan puoleen vuoteen. Ehkä viimeksi keväällä 2003.” (Haastateltava R syksyllä 2004)

Suorittamieni haastattelujen tuloksena totean, ettei pienyritystilintarkastaja arkityössään koe satojen sivujen mittaisia suosituksia von Wrightin määrittämiksi teknisiksi normeiksi (ks. Wright 2001). Teknisii normeja ne tuntuvat tilintarkastajan arvion mukaan olevan vain alalle pääsyä valmisteltaessa tai varmistettaessa. Haastateltava E edustaa uutta ammattikuntaa, joka oli opetellut suosituksia selviytyäkseen tentistä.

”Yritin opetella suosituksia lähes ulkoa valmistautuessani KHT-tenttiin. Sen jälkeen olen lueskellut joskus satunnaisesti, mutta ei ole kovin paljoa käyttöä ollut.” (Haastateltava E)

Haastateltava V:n ajatuksista voidaan puolestaan havaita, että suositukset näyttävät koskevan vain isoja yrityksiä. Suosituksissa ei ole juurikaan huomioitu pienten yritysten näkökulmaa. Sitaatista ei selviä, jäikö suosituksista mikroyrityksen tilintarkastaja V:lle mitään luettavaa sisällysluettelon jälkeen.

”Tilintarkastusalan suositukset aloitan sisällysluettelosta, sitten katson sieltä seuraavat isot otsikot etsien, missä kohdassa ne koskevat mikroyhtiöitä, joita minä tarkastan. Kun tarkastuskohteissani ei ole sisäisiä tarkastajia, ei ole ammattijohtoa, ei ole väliportaita. Muutenkin hyvin vähän työntekijöitä.” (Haastateltava V)

Haastateltava N piti kansainvälisiä tilintarkastussuosituksia ongelmien ratkaisuisa kelvollisina. Pienyritystilintarkastaja varmistaa vain harvoin ratkaisujaan suosituskirjasta. Globaalilla tasolla toteutetut tilintarkastuksen normitukset ovat herättäneet pienyritystilintarkastuksissa hämmennystä. Oma kansallinen tilintarkastuskulttuuri sen mahdollisesta epäyhtenäisyydestä huolimatta on koettu käytännön työssä onnistuneemmaksi. Haastateltava N:n osaltakin voidaan todeta, että kansainvälisiin suosituksiin perehtyminen ei ollut tarpeellista kelvollisen tilintarkastustyön suorittamiseksi. Ammattia voi harjoittaa, vaikka teksteihin ei olisi perehtynyt. Pienyritystilintarkastus ei ollut aineiston keruun aikaan vuonna 2005 Suomessa käytännössä sitä tarkastusta, josta kansainvälisissä suosituksissa kirjoitettiin.

”Olen selaillut silloin kun tuli uusi painos, mutta käytetty aika oli siihen ainoastaan minuutteja.” ”Silloin kun opinnäytetyöni kolme–neljä vuotta sitten oli ahkerammassa vaiheessa, minulla oli päivä, jolloin mittariin tuli tuntien perehtyminen suosituksiin. Se onkin eläissani ainoa päivä, jolloin olen käyttänyt kirjaa muulla tavoin kuin yhtä asiaa etsien sieltä.” (Haastateltava N)

Kansainväliset tilintarkastussuositukset olivat tilintarkastajien käsitysten mukaan vain suosituksia, joiden painoarvo tuntui olevan marginaalinen. Lukukokemuksena niitä ei arvostettu. Syynä siihen, ettei kansainvälisiin standardeihin oltu halukkaita perehtymään, oli standardien pituus (yli 1000 sivua). Standardit sisälsivät vain tilinpäätöksen tarkastusohjeet. Niistä puuttuivat kirjanpidon ja hallinnon tarkastusohjeet, jotka olivat olleet olennaisessa asemassa Suomessa ja myös suomalaisessa oikeuskäytännössä.

”En ole suosituksista uusinta painosta vielä lukenut.” (Haastateltava K)

”En ole tätä suosituskirjaa lainkaan lukenut kannesta kanteen.” (Haastateltava R)

Aikanaan vuoden 1992 KHT-yhdistyksen suosituksetkin olivat tavoitteelliset (Satopää 1993, 63). Ne olivat luonteeltaan kansallisia suosituksia, vaikkakin kansainvälisiä vaikutteita niissäkin oli. Kansainvälisiin – vuoden 2000 – suosituksiin verrattuna ne kuitenkin tuntuivat haastateltava R:n nykykäsityksissä elämänläheisiltä.

”Olen lukenut vuoden suositusten 1992 painosta aikanaan.”; ”Se oli jotensakin elämänläheisempi kirja. Se oli lähempänä sitä työskentelytapaa, mitä olen tottunut tekemään. Näissä vuoden 2000 suosituksissa on tällainen yleiseurooppalainen, kansainvälinen ote. Tätä kirjaa voisi luonnehtia yleismaailmalliseksi.” (Haastateltava R)

Haastateltavat V ja K pitivät tärkeänä, ettei kurssitusta laiminlyödä. Tutkija on tilintarkastajapiireissä havainnut toisinaan käytettävän kriittisiä puheenvuoroja niitä kollegoja kohtaan, joita ei ole nähty ammatillisissa koulutustilaisuuksissa. Valtaosa pienyritystilintarkastajista on suhteellisen kiinnostuneita kurssien osallistujia; varsinkin päätoimiset tilintarkastajat haluavat täyttää koulutusvelvoitteensa.

”Ei ole työtapa suosituskirjan johdosta kovinkaan paljon muuttunut, enemmän se on laatukoulutuksen luentojen perusteella. Sieltäpäin minun muutokseni ovat.”; ”Työtavan muutos on ollut hidasta. Se ei etene hyppäyksittäin.” (Haastateltava V)

”En voi sanoa, että käytännössä työtapa olisi parantunut Suosituskirjan vaikutuksesta. Kyllä kai sitä on ohjannut enemmän yleinen muu laatukoulutus, jota tähän tilintarkastukseen on kehitetty. Se kirja on yksi pieni osa sitä ainoastaan. Yleisesti ottaen työtapa on muuttunut viime aikoina.” (Haastateltava K)

Yhtiön johdon velvollisuus on luoda yhtiölle sisäisen valvonnan järjestelyt (KHT-yhdistys 2000, 95) tilintarkastussuosituksien mukaan. Sisäinen valvonta kattaa tietojärjestelmät, kontrollitoiminnot ja yhteisön riskienarviointiprosessin (KHT-yhdistys 2008, 307). Haastateltava F otti kantaa organisaation tarkastuksessa sisäisen valvonnan toimivuuteen. Olennainen rutiini pienyrityksissä on kassavarojen ja pankkitilien hoito. Haastateltava R puolestaan kiinnitti huomiota laskujen hyväksyntään. Näitä asioita käsiteltäessä tilintarkastajan kokemuksella on merkitystä. Haastateltavat F ja R ovat pitkäaikaisia tilitoimistoyrittäjiä ja heidän työkokemuksensa ovat tilitoimistomaailmasta. Sisäisen tarkkailun valvonta ei ollut painopistealue. Tarkastettava yritys vaikuttaa siihen, millä tarkkuudella siihen perehdytään.

”Kun on sellainen yritys, missä on omistajayrittäjä yksi ja sama, niin silloin laskujen maksajat myös hyväksyvät laskut. Toisaalta käteiskassojen tarkastukset ovat nykyään melkein historiaa. Ei niitä tarvitse

nykyään enää laskea, kuten niitä on ennen laskettu tuolla pankeissa ja muissa yhtiöissä. Onpa käyty kassoja laskemassa kesken vuottakin.” (Haastateltava F)

”Oikeastaan minun tarkastusasiakkaillani sisäinen tarkkailu on periaatteessa suhteellisen heikkoa. Esimerkiksi laskujen hyväksyntä, laskujen kierto ja tämän tyyppiset asiat, jotka ovat kunnossa. Se on sitä sisäistä tarkkailua, joka syntyy siellä normaalissa yritystoiminnassa.” (Haastateltava R)

Tilintarkastajalla on velvollisuus tilintarkastussuosituksen mukaan osallistua vaihto-omaisuuden inventointiin, jos sen merkitys tilinpäätöksen oikeellisuudelle on suuri. Haastateltava Ä ilmeisesti haluaa asiakkaikseen yrityksiä, joilla tarkastettavan tilinpäätöksen jälkeinenkin tilikausi on turvattu. Hän huomioi vaihto-omaisuuden määrän ratkaisevan merkityksen tilinpäätöksessä. Toisinaan vaihto-omaisuuden määrä saattaa olla puolet taseen loppusummasta.

”Kun erä erältä on käyty läpi taseen varat ja velatkin ja lisäksi tuloksenmuodostuskin. Kyllä sen kokonaisuuden silloin täytyy antaa oikea kuva, jos ne yksittäistiedot sieltä oikeaksi todetaan.”; ”Olen pyrkinyt tarkastusurani alusta lähtien olemaan tae sille, että yrityksestä löytyy vähintään se, mitä sen tase näyttää.”; ”En ole hirveän innokas näihin suuren vaihto-omaisuuden omaaviin yrityksiin, koska pienelläkin virheellä vaihto-omaisuuden arvostuksessa on valtavan suuri vaikutus tulokseen ja kannattavuuteen.” (Haastateltava Ä)

Kansainvälisten suosituksien laajuus on johtanut siihen, että suosituskirjaa (siihen aikaan KHT-yhdistys 2000) käytettiin hakuteoksena, eikä sitä pyritty omaksumaan kokonaisuutena. Tilintarkastustavan kehittämistä standardia käyttämällä rajoittaa tilintarkastajien oppimisprosessi. Mitään standardia ei ole yhtäkkisellä mahtikäskyllä toteutettavissa (Satopää 1993, 64). Kehittyminen tapahtuu vuosien mittaan. Kehittämiseen lähdetessä onkin ajateltava pitkän tähtäimen ajanjaksoa. Suositusten sanamuodon muuttuminen ja kehittyminen vuosien varrella heikentää motivaatiota niiden huolelliseen läpikäyntiin. Mikäli tilintarkastusalan standardit saataisiin kehitetyiksi muuttumattomiksi edes kymmenen vuoden ajaksi, olisi ilmeistä, että niiden arvostus kohentuu. Mikään ei kuitenkaan osoita, että standardit ovat tulossa ”valmiiksi”. Toisaalta perusongelma on se, ettei standardeihin saada sisällytettyä tarkastettavien yritysten kansallisia erityispiirteitä. Standardien implementointi käytännön työrutiineihin saattaa olla mahdollista toteuttaa tilintarkastajien työkirjoja kehittämällä. Työkirjoista on Suomessa tehty erilaisia malleja. Työkirjoilla on merkitystä työprosesseissa, joten ujuttamalla suositusten osasia työkirjoihin, saattaa olla mahdollista saada suosituksia myös käytännön työhön.

Kansainvälisten standardien soveltamisen pelätään johtavan sellaiseen tarkastukseen, jota tarkastaja tekee vain laaduntarkastajan tapaamista varten. Laaduntarkastus on viime vuosina (2009–2019) johtanut tilintarkastusstandardien merkityksen korostamiseen tilintarkastusdokumentoinnissa. Samalla pitkän tilintarkastuskokemuksen hankkineet ammattilaiset ovat pohtineet tällaisen työn tehottomuutta. He eivät ole havainneet, että standardien kahlaamisesta on millekään osapuolelle hyötyä, mutta eivät kiistä niistä olevan apua jonkin

yksittäisasian ratkaisemisessa (Lydman 2014b, TILAn jäsen ja laaduntarkastaja; Vahtera 2014).

4.3.2 Muu kirjallinen aineisto

Tässä aluvussa tarkastellaan tilintarkastajan suhdetta alan kirjalliseen ammattiaineistoon. Luvussa pohditaan myös, millaisista tietolähteistä tarkastaja hakee tietoa työtänsä varten.

On yleensä katsottu, että hyvän tilintarkastustavan keskeisiä tietolähteitä ovat (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 142) alan ammattikirjallisuus, tilintarkastusaiheiset ammattilehdet ja kirjat, TILAn ja VALAn, tuomioistuinten ja viranomaisten päätökset ja kannanotot sekä KHT-yhdistyksen tilintarkastusalan suositukset. Tässä tutkimuksessa hyvän tilintarkastustavan tietolähteiksi on vakiintuneiden tietolähteiden listaan lisätty tilintarkastajien työpaperit. Tässä aluvussa käsitellään erityisesti ammattikirjallisuutta ja työpapereita.

Tilintarkastajat ovat ammattikuntana tottuneet käyttämään keskenään samoja tiettyjä, yhteneviä kirjallisia lähteitä työssään. Tässä aluvussa tarkastellaan haastateltavien sitaatteja, jotka liittyvät tilintarkastajien toimintatapaan kirjallisuuden, ammattilehtien ja työkirjojen oppeja sovellettaessa. Tilintarkastuksen valvontaelimien ja tuomioistuinten kollegiaalisia ratkaisuja ei tämän tutkimuksen haastatteluaineisto käsittänyt.

PRH:n tilintarkastusvalvonta hyväksyy tilintarkastajien ammattitaidon ylläpitoa seuratessaan selvityksen siitä, että tilintarkastaja on lukenut ammattiartikkeleita ja muuta ammattikirjallisuutta. Oppikirjat ovat pienyritystilintarkastajille olleet merkittävässä asemassa alalle siirryttäessä. Ammattikirjallisuus osoittautui haastatteluissa olevan keskeinen tilintarkastajan tiedon lähde:

”Aikaa myöten tilintarkastustaito on itselle tullut, ja tietenkin sitä hyvää tilintarkastustapaa on aikaa myöten kirjoista luettu ja yritetty myös opiskella. Se on sellainen käsite, että sitä on vaikea sanoa ja etenkin lähtien siitä, että tulee aika kovasti painotettua, että tilinpäätös antaa oikeat riittävät tiedot siitä yrityksestä. Hyvää tilintarkastustapaa on opiskeltu varmaan ja luettu oppikirjoista, mutta kyllähän se on käytännöstä tullut – tilitoimistokokemuksen myötä. Kyllähän se on sieltä tullut. Minä luulen, että hyvä tilintarkastustapa on varmaan jokaisella tilintarkastajalla pikkuisen erilainen.” (Haastateltava F)

Ammattilehdistä ja -kirjallisuudesta voi saada tietoa siitä, mikä on ammattihenkilön tapa toimia tietyssä tilanteessa (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 142). Ammattikirjallisuuden sitovuus on kuitenkin kyseenalainen. Ammattikirjallisuuteen saattaa tulla mielipiteitä, jotka eivät vastaa vielä ammatinharjoittajien yleistä tapaa. Haastateltava T kertoi seuraavansa alan auktoriteettien (Veijo Riistama, Pasi Horsmanheimo, Yrjö Tuokko) näkemyksiä lehdistä alan säädösten muuttuessa. Lisäksi ammattilehtien seuranta on olennaista tilintarkastajan osaamisen ylläpidossa ja laajentamisessa (Blummé 2008, 85).

”Hyvä tilintarkastustapa on kirkastunut ammattilehdistä. Tilintarkastukseen liittyvä kirjallisuus on ollut apuna hyvän tilintarkastustavan sisäistämisessä.” (Haastateltava T)

Tilintarkastusalan suositukset eivät ole haastateltava V:n keskeisenä ajatuksena hänen arvioidessaan hyvän tilintarkastustavan lähteitä. Muu alan kirjallisuus ja lehdet ovat hänelle läheisempiä. Tilintarkastustekniikka on omaksuttu kuitenkin yleensä kirjallisista lähteistä. Tilintarkastusalan säädökset olivat muuttuneet haastateltujen tilintarkastajien työurien aikana useasti. Kehityksessä mukana pysyminen oli edellyttänyt myös uusien säädösten omaksumista, ja nekin omaksuttiin mielellään kommentaariteoksia hyödyntäen.

”Hyvästä tilintarkastustavasta olen lukenut väriltään vihreästä *Ekonomia*-sarjan kirjasta, Tuokon vai kenen kirjoittama se on, missä on vastaavanlaisia asioita. Olisikohan se oppikirja?”;

”Suosituksille en osaa paljoa painoa antaa.” (Haastateltava V)

Haastateltavat S ja U viittasivat työkirjojen perusongelmaan: Ne eivät sellaisenaan tunnu sopivan tilintarkastusten pohjaksi. Yritykset ovat erikokoisia, niissä on erilainen yritysmuoto ja toimiala, erilainen omistusperusta, kehityshistoria sekä erilainen tuloslaskelma- ja taserakenne sekä kannattavuus ja rahoitusilanne. Erilaisille yhteisömuodoille tulisi saada omat kirjansa. Jos työkirjat halutaan pitää jokaiseen erilaiseen yritykseen soveltuvana yhdenmukaisena sabluunana, ne paisuvat niin laajoiksi, että niiden julkaiseminen näyttäisi ennen pitkää loppuvan. Näin kävi esim. Tilintarkastus-lehden sinänsä hyvälle muistilistalle, jota julkaistiin vuosittain ajantasaistettuna. Se käsitti vuonna 2007 jo yhteensä 48 sivua (Paloniemi–Terho 2007, 27–74). Jos taas työkirjoja supistetaan, kuten toisinaan on tehty, ne eivät enää taivu kaikkiin tarkastuskohteisiin, ja hyväkin sabluuna saattaa unohtaa keskeisiä tarkastuskohteita. Näin on usein käynyt kantelun alaisissa tarkastuksissa. Silloin voidaan kysyä, onko tilintarkastus suoritettu hyvän tilintarkastustavan mukaan, kun laaduntarkastuksessa tai oikeudessa todetaan noudatetun tilintarkastusyhdistyksen laatimaa työkirjaa, mutta tilintarkastus ei ole kohdistunut kaikkiin kyseisen yrityksen olennaisiin asioihin.

”Olen käyttänyt HTM-laaturyökirjaa sellaisenaan eräissä toimeksiantoissa ja käyttänyt sen kohtia ainakin pääpiirteittäin muutenkin omassa tilintarkastusprosessissani.” (Haastateltava S)

”Työkirjani on oma mukaelma; se ei ole puhdasoppinen. Eli minulla on tiettyjä asioita tilintarkastusprosessissani, joita katson. Kyllä ihmettelen sitä, kun tiedän, minkälainen HTM-työkirjassa (Tilintarkastajan työpaketti 2004) on tarkastussuunnitelma. Ja ihmettelen, miksi sieltä puuttuu tiettyjä asioita, mitä minulla on. Kuitenkin noudatan sitä HTM-sabluunaa (Tilintarkastajan työpaketti 2004), minkä olen lukenut, suurin piirtein.” ”Osa siitä on kuitenkin mielestäni turhaa.” (Haastateltava U)

Haastateltava T pyrkii välttämään tarpeettomien huomautusten kirjaamista kertomukseen. Huomautuksilla on vaikutusta tarkastettavan luottotietoihin eivätkä rahalaitosten edustajatkään tiedä, miten huomautuksiin tulisi suhtautua.

”Jos tilinpäätöksessä on lähipiirilainauksia tai muita isompia seikkoja, niin ne olen kertomukseen laittanut. Jos pienempiä huomioita, niin on tämä tilintarkastuspöytäkirja. Johdolle luovutetulla muistiolla on esitetty lievempiä juttuja ja parannusehdotuksia. Muistiota tulee enemmän annettua kuin tilintarkastuspöytäkirjoja, koska ne ovat ohjeita kirjanpitoon ja huomautuksia siitä, että pöytäkirjojen allekirjoituksia puuttuu. Kaikkia huomautuksia en ole esittänyt kirjallisesti.” (Haastateltava T)

Haastateltava L:n esittämä käytäntö tilinpäätöksen korjaamisesta ennen tilintarkastuskertomuksen kirjoittamista edustaa alalla vallitsevaa käytäntöä.

”Monta kertaa riittää suullinen raporttikin. Jos tilinpäätöksessä on jotain erikoista, niin pöytäkirjakin kirjoitetaan. Pöytäkirja edellyttää sellaista rikettä, jota käsitellään hallituksessa, joten sen lähettämiseksi olen varovainen. Täytyy miettiä, onko rike sellainen, että voi antaa pöytäkirjankin. Kirjallinen muistiota käytän yleisemmin kuin tilintarkastuspöytäkirjaa.” ”Tilintarkastuskertomukseen kirjaan vain muutamaan poikkeukselliseen tapaukseen, ettei vastuuvapautta voi myöntää. Olen saanut tilinpäätökset korjautettua muilta osin, jolloin kertomukseen ei tule huomautusta.” (Haastateltava L)

Pienyritystilintarkastaja voi toisinaan saada kutsun tilintarkastukseen yhteisöön, johon on valittu aivan toinen tarkastaja. Haastateltavat F ja V kertoivat, että olivat saapuneet tarkastamaan sellaisia yhteisöjä, jossa he eivät olleet tilintarkastajina. Kutsuja oli toiminut jonkin muistikuvan perusteella, eikä ollut viitsinyt asiakirjoista selvittää sitä, kuka oli viimeksi valittu tilintarkastajaksi. Tilintarkastajalla on velvollisuus varmistaa pöytäkirjasta ennen tilintarkastusten suorittamista, että hänet todella on valittu tilintarkastajaksi. Oppi pöytäkirjojen hyödyntämiseen oli seljennyt ammattilehdistä.

”Ensimmäisenä haluaisin katsoa tilintarkastuksessa hallinnon tarkastuksen eli selvittelen kaupparekisteriasiat ja hallitusten ja yhtiökokousten pöytäkirjat. Tulee tarkastettua sekin, että olen oikeassa paikassa tarkastamassa ja oikeana henkilönä. Ja lähinnä haluan katsoa ne hallitusten pöytäkirjat ja niissä tehdyt päätökset ensimmäisenä.” (Haastateltava F)

”Perehdyn ensimmäiseksi yhtiökokouksen pöytäkirjoihin. Niistä tarkistan, että minut on valittu tarkastajaksi; oikealle vuodelle ja oikeaan aikaan. On toisinaan käytännössä sattunut, että minut on kutsuttu paikalle turhaan. Kun olen saanut pöytäkirjan ja yhtiöjärjestyksen eteeni, niin huomaan etten olekaan yhtiön tarkastaja sille vuodelle, jota pyydettiin tarkastamaan. Ensimmäisenä hoidan hallinnon tarkastusta.” (Haastateltava V)

Työpapereiden arkistointia voidaan pitää tilintarkastukseen liittyvänä von Wrightin tarkoittamana luonnollisena välttämättömyytenä (2001, 252). Voidaankin todeta, että jos haluat harjoittaa ammattimaista tilintarkastusta, sinulla tulee olla kohtuullisen ajan käyttämäsi työpaperit arkistoituina.

Työpapereiden arkistointi voidaan hoitaa pysyväistietoarkistona ja tilikaudentietoarkistona. Arkistointiin voidaan soveltaa mikrofilmausta, pilvipalvelua, muistitikkuja, cd-levyä tai paperia. Tilintarkastajalla on valinnanvapaus, miten hän teknisen norminsa toteuttaa. Työpapereiden arkistointi on vastaavalla tavalla eri tilintarkastajien kohdalla hoidettavissa tarkoituksenmukaisesti toimijan olosuhteet harkiten.

”Arkistoni ei jakaudu tilikauden tietoihin ja pysyväistietoihin. Minulla asiakaskohtaisessa arkistomapisissa on kaikki aineisto. Ne ovat kaikki siinä samassa.” (Haastateltava N)

Suomessa tilintarkastajan on säilytettävä vuositulintarkastuksiaan koskevat työpaperit vähintään kuusi vuotta (Tilintarkastuslaki 1141/2015 4:4). Jako tilintarkastajien työpapereiden säilyttämiseksi pysyväistietoina esitetään aikaisemmissa kansallisissa tilintarkastussuosituksissa 1998 (KHT-yhdistys 1998, 63–64). Pysyväistietoina esitetään

jäljennökset yhtiöjärjestyksestä ja kaupparekisteriotteesta, tilintarkastusohjelmat, tilintarkastuskertomukset sekä muu raportointi. Mikäli työpapereita tulee käytettäväksi oikeudenkäynneissä, työpapereiden säilytysaikaa on syytä pidentää. Mikäli asiat mutkistuvat, asioiden käsittelyaika saattaa ylittää edellä mainitut kuusi vuotta ja säilytysaika sen mukana venyä. Sen sijaan tilintarkastajien vastuuta eikä valvontaakaan uloteta tämän pitemmälle ajalle (Keskuskaupakamari 2013). Turvallisuussyistä kuitenkin kymmenen vuoden arkistointiaikaa olennaisille tilintarkastajan työpapereille on pidetty tarpeellisena (Riistama 1999, 314). Haastateltava F:n asiakaskuntaan ovat kuuluneet pienyritysten lisäksi osuuspankki ja jopa julkisyhteisöihin luettava seurakunta.

”Minulla ei ole arkistoinnissa jakoa tilikauden tietoihin ja asiakastietoihin. Pysyväistietoina minulla on kaupparekisteriotteita ja yhtiöjärjestyksiä sekä osakasrekisteri, josta ilmenee, ketkä yhtiössä ovat osakkaina. Monessa pienyrityksessä osakkeista on 50 % vaimolla ja 50 % miehellä, eikä useinkaan muutoksia. Minulla on jokaisesta firmasta tasekirja ja tase-erittelyt paitsi, jos kyse on seurakunnasta tai osuuspankista, jollainen minulla oli aikoinaan asiakkaana. Mutta kun puhutaan pienyhtiöistä, niin aina minulla on tase-erittely liittyen tilinpäätös-tilintarkastusasiakirjoihin.” (Haastateltava F)

Pysyväistiedot muodostavat taustan tilintarkastustyön suunnittelulle, kun vuositulintarkastus seuraavan kerran toteutetaan. Pysyväistietojen esiin ottaminen ja niiden muistiin palauttaminen lyhentää tilintarkastuksen suunnitteluajaa. Tilintarkastajien R ja E pysyväistietoarkistot ovat tutkijankin käsityksen mukaan melko tyypillisiä.

”Kaupparekisteriote ja yhtiöjärjestys ovat perusasioita pysyväistiedoissa. Jos on isosta organisaatiosta kysymys, niin organisaatiokaavio.” ”Arkistossa saattaa olla pitkäaikaisia vuokrasopimuksia.” (Haastateltava R)

”Pysyväistietoina arkistossani ovat yhtiöjärjestys ja tieto siitä, kuka on toimitusjohtajana. Lisäksi tietoa on osakkeiden jakaumasta ja toimialasta. Työpaperit saattavat olla puutteellisia välillä niistä asioista.” (Haastateltava E)

Pysyväistietojen käsitettä tilintarkastajien keskuudessa voidaan tulkita melko yhteneväiseksi, kuten seuraavat sitaattit kuvaavat:

”Yleensä arkistoin sillä tavalla, että minulla on vuosittain koko paperit yhdessä ja poimin sitten edellisestä kaudesta jotkut pysyväistiedoiksi siihen seuraavaan. Pysyväistietoina ovat yhtiöjärjestys ja kaupparekisteriote sekä osakeluettelo.” (Haastateltava K)

”Minulla on pysyväistiedoissa yhtiöjärjestys, joku sopimus ja jossain tapauksessa kaupparekisteriote.” (Haastateltava O)

”Tarvittaessa otan arkistooni pysyväistietoihin kopiot yhtiöjärjestyksestä ja kaupparekisteristä.” ”Tilikauden tietoina ovat tilinpäätösasetti hallituksen allekirjoituksiin asti. Sen jälkeisestä tilinpäätösaineistosta arkistoni on vähän vaihteleva.” (Haastateltava T)

Jakoa pysyväistietoihin ja tilikauden tietoihin arkistoinnissa tilintarkastajan on mahdollisuus harkita omista lähtökohdistaan. Siihen saattaa vaikuttaa tilintarkastajan asiakaskunnan rakenne ja riskienhallintatarpeet. Laadunvarmistuksella näyttää olevan selkeä vaikutus työpapereihin. Tilintarkastajat tiedostavat laaduntarkastusta toimeenpantaessa, että työpapereita tarvitaan tilintarkastustyön selvittämisessä.

Ammattilaisella ei voi olla riittävää muistikuvaa viiden vuoden aikana suorittamistaan jopa tuhannesta tilintarkastuksesta ilman työpaperiarkistoa. Käytännössä työpapereiden arkistointia ohjaa yksittäisen tilintarkastajan oman työn riskienhallinta. Haastateltava U oli ottanut tämän vuoksi kesämökkikiinteistönsäkin käyttöön. Pienyritysten tilintarkastajien arkistointikäytännössä on haastattelujen valossa heterogeenisyyttä. Dokumenttien arkistoinnin täydellistä laiminlyöntiä ei ollut kenenkään tilintarkastajan kohdalla edes toiminnassa olevien pöytälaatikkoyhtiöiden tilintarkastuksien osalta havaittavissa. Työpapereiden sähköisiä arkistointijärjestelmiä ei havaittu vielä kenelläkään haastatellulla. ”Minulla on arkisto tietokoneella. Kaikkein tärkeimmistä dokumenteista on kahdet varmistukset.” ”Sitten minulla on riippukansiossa tilinpäätöksiä. Pienistä asiakkaista on pienet riippukansiot.” ”Minulla on paljon mökillä arkistoa.” (Haastateltava U)

4.3.3 Jäsentyneet mentaaliset mallit

Tässä alaluvussa esitellään aineistoa tilintarkastajan hiljaisen tiedon osalta. Alaryhmittelynä tässä tutkimuksessa tätä tietoa luokitellaan jäsentyneiksi mentaaliseksi malleiksi. Näiden mallien sovelluksia ovat 1) mielikuvat, 2) intuitiot ja 3) skeemarakenteet.

Mentaalinen malli on tilintarkastajan ammatissa työn suorittamista koskeva mentaalinen representaatio (mielikuva, uudelleenesitys), joka mahdollistaa tarkasteltavan kohteen toiminnan ymmärtämisen tai selittämisen. Mentaaliset mallit kytkeytyvät tilintarkastajan käsitykseen hyvästä tilintarkastustavasta.

Mielikuvalla tarkoitetaan mielen esittämää kuvausta, joka edustaa mielen ulkopuolista todellisuutta. Mielikuvaan ei liity mitään ulkoista ärsykettä, joka olisi havainnon kohteena. Tilintarkastajan intuitiot perustuvat hänen alitajuisen ajattelunsa hyödyntämiseen (Virtanen 2002, 130–131). Tilintarkastuksen skeemat liittyvät tyypillisesti tarkastusprosessin etenemiseen (Salakari 2004, 75).

4.3.3.1 Mielikuvat

Mielikuvat ovat usein piilossa, eivätkä ne välttämättä ole tiedostetusti esillä arkipäiväisessä ajattelussa. Tilintarkastajille ne saattavat olla asiayhteyksiä. Tietyin tilintarkastushavainnon jälkeen tilintarkastajan mielikuvan mukaan on odotettavissa jokin olennainen tapahtuma.

Puhdas tilintarkastuskertomus luo käsityksen, että yrityksen hallinto on asiallisesti hoidettu ja kirjanpito ja tilinpäätös oikein tehty. Haastateltava T on valmis antamaan mielikuvansa perusteella puhtaan kertomuksen.

”Kun minulla alkaa olla mielikuva, ettei mitään huomautettavaa ole, olen valmis antamaan tilintarkastuskertomuksen.” (Haastateltava T)

Haastateltava U uskoi ja odotti, että puutteellista kassakontrollia seuraa kavallus. Haastateltava U osoitti holistisen ihmiskäsityksen kehollisia reaktioita eli ”tuuletti” onnistumiselleen (Pihlanto 2011, 186). Hänellä oli ollut mielikuva kavalluksesta ja se oli osoittautunut oikeaksi.

”Minun toimeksiantoni lopetettiin yhdestä tilintarkastuksesta, kun ennustin kavalluksen.”; ”Minä sanoin, et kassakontrolli on ihan puutteellinen.”; ”Sitten kun minä seuraavana vuonna tarkastin sen, niin ihmettelin, että mikä tällainen 27 000 markkaa nyt on. Kyseessä oli naishenkilön suorittama kavallus.”; ”Mutta sen jälkeen loppuivat minun tarkastukseni siinä yhtiössä.”; ”Liikkeenjohto ei tykännyt siitä, että minä olin oikeassa. Ehkä minä vähän tuulettelinkin, että minä olin oikeassa.”; ”Siitä minä en pidä, että henkilökunta varastaa.” (Haastateltava U)

Haastateltavien N ja V tilintarkastussuunnittelu perustui ensisijaisesti hiljaiseen tietoon. Suunnittelumallit perustuivat kokemustietoon. Haastattelujen edellä suoritettua laatutarkastuksen yhteydessä jouduttiin usein toteamaan, että tilintarkastus on tehty vähäisellä kirjallisella suunnittelulla. Tilintarkastaja noudatti muistinvaraista mentaalista mielikuvaa tilintarkastusohjelmasta. Laaduntarkastuksessa oli tarkoituksena päätellä, mitä on tehty ja milloin, jotta voidaan tehdä tiettyjä johtopäätöksiä ja päätyä esitetyn kaltaiseen tilintarkastuskertomukseen.

”Kirjallinen suunnitelmani on ollut niukka.”; ”Asia vaatii kehittymistä.” (Haastateltava N)

”Ei minulla suunnitelmaa ole kirjallisena. Se on aivoissani muotoutunut nykyiseksi.” (Haastateltava V)

Haastateltava U oli kehittänyt koulutuksen pohjalta itselleen menetelmiä: persoonallisia työkalumalleja. Ammattitietoa päivittävä koulutus yhdistetään tilintarkastajien mielikuvissa hyvään tilintarkastustapaan. Tilintarkastustavan haastateltava U koki mielenensisäisenä tietoesityksenä, joka mahdollistaa monimutkaista toimintaa koskevien päätelmien tekemisen – siis mentaalisenä mallina. Yhdistyksen tarjoama työkirja/dokumentointiohjelma saattaa olla ristiriidassa tilintarkastajan hiljaisenkin tiedon kanssa. Haastateltava U:n hiljainen tieto lienee peräisin vuosikymmenien työkokemuksesta ja ammattikursseista. Myös tässä sitaatissa näkyy aiemmin mainittu työkirjaongelma eli sen soveltumattomuus kaikkiin tarkastustapauksiin. Kun mukaan tulee kokeneen tilintarkastajan oma hiljainen tieto, se täydentää, jopa korjaa työkirjasabluunaa, mutta myös ohittaa tarpeettomia työkirjakohtia.

”Vaikea sanoa hyvän tilintarkastustavan kirjallisista lähteistä. Ne ovat koulutustilanteet ne, joiden kautta olen omaksunut hyvää tilintarkastustapaa. Hyvä tilintarkastustapa ei ole pelkkää kirjatieta. Ylimpänä on se taito, jossa mennään yksityiskohtiin tietyissä asioissa, miten pitäisi tarkastaa.” (Haastateltava U)

Haastateltava L viittasi HTM-yhdistyksen Tilintarkastajan työpaketti 2004 -dokumentointiohjelmaan, joka oli hänellä käyttöönottovaliessa. Muilta osin hänen tilintarkastustapansa oli voittopuolisesti hiljaista tietoa. L:n tilintarkastussuunnittelu oli hänen osaamiseensa perustuva toiminnallinen malli tilintarkastuksen etenemisestä.

”Tällä hetkellä kaikki yritykset ovat niin pieniä, etten kirjallista suunnitelmaa ole tehnyt ennen kuin vasta viimeisempien tarkastusten aikana nyt kun sain tämän ohjelman käyttööni.” (Haastateltava L)

Tilintarkastus tehdään siten, että se vastaa tarkastajan mielikuvaa tilintarkastuksesta. Käytännössä virheet ja väärinkäytökset havaitaan hänen henkilökohtaisen osaamisensa ja ihmistuntemuksensa perusteella (Virtanen 2002, 129–130). Yrittäjän edustustilityksien ja yksityiskäytön rikkeet eivät paljastu välttämättä tilintarkastussuunnitelman noudattamisen perusteella. Systemaattisessa tarkastuksessa väärinkäytös saattaa jäädä huomaamatta. Haastateltava O voi havaita kuitenkin tositteita selatessaan johtolankoja mahdollisesta väärinkäytöksestä, jotka hän ammattitiedollaan kykenee varmistamaan.

”Joskus katson tilintarkastussuunnitelmaani sisällyttömänä tavallista suurempia edustustilityksiä ja yksityiskäyttöä. Onko luontoisedut kirjattu asiallisesti?” (Haastateltava O)

”Tilintarkastajan tulee ajatella asioita pahimman vaihtoehdon mukaan. Lisäksi mietittävä, olisiko tarpeellista varoittaa yrittäjää tulevista uhista.” (Haastateltava O)

Tilintarkastaja ei sinänsä tiedosta sitä, mikä osa hänen tiedostaan on hiljaista. Aivan kuten pilkkijäkään ei tiedosta, perustuuko hänen taitonsa piilevään eli hiljaiseen tietoon. Hiljainen tieto syntyy kokemuksen kautta, eikä siihen useinkaan ole löydettävissä oikotietä. Haastateltava N koki hiljaisen tiedon merkityksen työssään tilintarkastuksessa olennaiseksi.

”Siis tietoisesti hiljaisen tiedon merkitystä tilintarkastuksessa ei ole tullut mietittyä. Mutta nyt kun sitä miettii, oma mielikuva on, että se on erittäin tärkeä. Toisinaan sitä on olemassa ja toisinaan ei. Niin merkittäväksi sen koen.” (Haastateltava N)

4.3.3.2 Intuitiot

Intuitio on kognitiivinen kyky, joka käyttää hyväksi aivokapasiteettia kokonaisvaltaisesti. Se on eräs mentaalisen mallin alalaji. Tilintarkastajan tilintarkastussuunnitelma voi kokonaisuudessaan olla intuition pohjalta kehitetty mentaalinen malli. Intuitio merkitsee tietämistä tai ymmärtämistä, jossa tieto saavutetaan sen kohteesta suoraan. Se on tietoisien analysoivan ajatteluprosessin tuloksena saavutettavan tiedon vastakohta. Tilintarkastukseen kytkeytyy tietoa, tunnetta ja intuitiota (Virtanen 2002, 130–131). Eklöv (1998, 54) pitää intuitiota yhtenä laadun näkökohtana. Esimerkkinä intuition käytöstä voi olla tilintarkastajan arvio sellaisen tilanteen tuntomerkeistä, jonka perusteella yritystä voidaan pitää tuhoutuneena. Tällaisessa monipuolista kokonaisarviointia edellyttävässä tilanteessa tilintarkastajalla saattaa olla intuitiivista osaamista. Myöskin tilintarkastukseen liittyvien riskien arviointiin kytkeytyy toisinaan intuitiivisia menetelmiä.

Luovalla kirjanpidolla voidaan pyrkiä muotoilemaan tulosta. Vaihto-omaisuus on se taseen erä, jonka arvo on helpointa manipuloida. Vaihto-omaisuuden inventoinnin tarkastuksessa tilintarkastaja saattaa kohdata voittamattomia vaikeuksia. Tilintarkastaja pyrkii sellaisessa tapauksessa saamaan vaihto-omaisuuden määrästä muuta tarkoitukseen soveltuvaa tilintarkastusevidenssiä. Haastateltava G:llä oli ollut intuitio riskistä, joka liittyi vaihto-omaisuuden arvoon. Hänellä oli intuitiivista osaamista siitä, milloin tilinpäätös ei anna oikeaa kuvaa yrityksestä.

”Lähtökohta on, että minä tilintarkastajana havaitsen luvuista sellaista, jota tilinpäätöksen lukija ei näe.”

”Kerran olen luopunut tilintarkastajan tehtävästä, koska toimeksiantaja ei suostunut vaatimukseeni, että

varastoa piti kirjata alas vähintään 600 000 markkaa. Hän ei halunnut ja minä luovuin tehtävästä.” (Haastateltava G)

Riskianalyysiohjeistukset ja -tarkistuslistat parantavat sellaisten liikeriskien, jotka liittyvät saamiisiin, myyntiin, ostoihin, palkkoihin, velkaiseen taseeseen tai sijoituksiin, tunnistamista. Kuitenkin riskianalyysi on toisinaan käytännössä tilintarkastajan kuudennen aistin tai intuition varassa (Kosonen 2005, 115). Riskianalyysiajattelu, jota haastateltava S edustaa, uhkaa jäädä tilintarkastusalaan koskettelevien uudistusten jalkoihin. Riskianalyysiin sisältyy haastateltavan S:nkin työssä henkilökohtaista oivaltamista, jossa intuitiollakin on osansa.

”Minä laadin riskianalyysin aika yksityiskohtaisesti ja minun sabluunassani on monta kohtaa. Ensimmäisenä vuonna teen siitä vähän karkeamman.”; ”Se on tulevana vuonna, jos olen useana vuonna tarkastajana, aika yksityiskohtainen.”; ”Aina, kun tarkastaa, niin panee ajattelemaan, onko edessä vain kaikki se, mitä halutaan näyttää.” (Haastateltava S)

Tilintarkastajan tulisi muodostaa käsitys valvontaympäristön vahvuuksista ja heikkouksista. Mikäli valvontaympäristö on tehokas, tilintarkastaja voi luottaa sisäiseen valvontaan (KHT-yhdistys 2008, 350). Tällöin tilintarkastusriski pysyy kohtuullisena ja hallinnassa. Haastateltava L ei analysoi riskejä paperille. Siihen hänellä ei ole aikaa. Riskiarvion hän tekee intuitiopohjaisesti. Intuition käytön ja sen kehittämisen kautta hänellä on mahdollisuus päästä käsiksi kullanarvoiseen tietoon. Intuition käyttö tilintarkastuksessaakin perustuu jossain määrin käyttäjänsä aikaisempiin kokemuksiin. Myös harjaantumisella voi olla asiassa merkitystä. Intuitio on tilintarkastuksessa tietämisen tapa, joka oikein käytettynä voi tuottaa luotettavampaa ja tarkempaa tietoa kuin päättely.

”En tee riskianalyysiä paperille. Mieleissäni olen pohtinut riskiä kyllä: sekä tilintarkastusriskiä että yrityksen yritysrisiä. Ne ovat kaksi erillistä asiaa. Monta kertaa pohdintaan liittyy yrittäjän yrityksen riski.” (Haastateltava L)

Haastateltava T tulkitsee ainakin toisinaan, että päivärahoja ja kilometrikorvauksia on kohtuuttoman paljon liikkeen laatuun ja luonteeseen verrattuna. Arviointikyky ja ratkaisumallit tällaisessa tilanteessa kuuluvat hiljaisen tiedon alueelle. Ratkaisumalli on lähtökohdaltaan intuitiopohjainen.

”Välillä nämä päiväraha- ja kilometrikorvaukset ovat aika haastavia kysymyksiä. Vaadin selvityksiä, miksi he matkustelevat tuolla noin.” (Haastateltava T)

Tilintarkastajan intuitiot näyttivät olleen käytössä keskeisesti riskien arvioinnissa. Tilintarkastajat käyttivät sekä tilintarkastusriskin että asiakasyritystensä liikeriskien arvioinneissa intuitiivisia menetelmiä. Näillä alueilla tilintarkastaja kohtaa ilmeisesti niin paljon pohdittavaa, ettei hänellä aina ole analyttiseen ajatteluun riittävästi aikaa. Mahdollisesti tilintarkastajan kokemukset intuitiivisesta ajattelusta ovat johtaneet tarkastajan mielestä riittävän hyviin tuloksiin. Kaikkien riskivaihtoehtojen läpikäynti ja erillinen analysointi ei ole osoittautunut välttämättömäksi tai edes tarpeelliseksi.

4.3.3.3 Skeemarakenteet

Skeema on sisäisesti organisoitunut muistirakenne, joka kiteyttää ja pelkistää laajaa havaintoinformaatiota ja nopeuttaa informaatiosta tehtäviä johtopäätöksiä (Salakari 2004, 75). Tilintarkastajalla asunto-osakeyhtiön tilintarkastustoimeksiannon toteuttaminen voi olla mielen sisäisenä mallina eli skeemana. Tarkastaja, joka tarkastaa kymmeniä asunto-osakeyhtiöitä vuodessa, saattaa kokea asianomaiseen toimenpiteeseen kuuluvan puolenpäivän ajankäytön jonkinmoiseksi järjestyneeksi vaiheisiin jakautuneeksi muistirakenteeksi (Helkama 2015, 145). Skeemaan sisältyy asunto-osakeyhtiön tilintarkastuksen koko prosessi. Tämä skeema saattaa muuttua aikojen kuluessa.

Tilintarkastajan skeemat ovat valmiita ajatusprosesseja, jotka vaativat ärsykkeen tullakseen esiin. Kun sopiva ärsyke ilmaantuu, ajatusprosessi otetaan käyttöön. Tilintarkastajan ajattelumallit ovat tavallisesti tilintarkastusprosessiin liittyviä vaiheistuksia. Sopiva ärsyke voi liittyä tilintarkastustyön etenemiseen. Kuitenkaan skeema-käsitettä ei ole juuri käytetty kirjallisuudessa tilintarkastuksen kuvaamisen yhteydessä.

Haastateltava O:n sitaatista voi päätellä, että hän vilkaisee tilinpäätöksen ensin alustavasti läpi ja palaa tilintarkastusprosessin aikana tilinpäätöksen tarkastukseen myöhemmin yksityiskohtaisemmin. Hänellä on skeema siitä, miten hän työnsä toteuttaa. ”Riippuu tarkastuskohteesta, mitä päällimmäisenä tarkastan. Usein vilkaisen virallisen tilinpäätöksen suurpiirteisesti lävitse ja haastattelen kirjanpitäjää” (Haastateltava O)

Tilintarkastusraportointiin vaikuttanee pienyritystarkastuksessa se, millainen on tilintarkastajan ja omistaja-yrittäjän suhde. Suhde voi olla pelkästään kirjallisen raportoinnin, johdon vahvistuskirjeen ja laskun lähettämisen vuorottelua (esimerkkinä haastateltava V). Tällainen käytäntö ei ole harvinaista mikroyritysten kohdalla. Tilintarkastajat saattavat tehdä monivuotisenkin toimeksiannon tapaamatta asiakasta kasvokkain kertaakaan. Läheisemmälle suhteelle mikroyritystä suuremmissakin yhteisöissä on uhkana verkkokirjanpidot (pilvipalvelut), joissa omistaja-yrittäjä, kirjanpitäjä ja tilintarkastaja saattavat sijaita toisistaan satojen kilometrien päässä ja pääasialliseksi yhteydenpitomuodoksi muodostuu sähköpostiyhteys. Haastattelujen aikoihin tilintarkastuksen sähköisiä dokumentointiohjelmia ei vielä Suomessa ollut käytössä. Tilintarkastuksen dokumentoinnissakaan sähköisyydestä ei ollut vielä suurta apua. Tilintarkastajan laissa säädetty raportointivelvoitteet ovat pelkästään kirjallisia. Useat tilintarkastajat kokevat kuitenkin tarpeelliseksi keskustelut yrityksen johdon kanssa suorittamansa tilintarkastusprosessin aikana. Pienyritystarkastuksen skeemaksi voidaan esitellä Torpon (2012, 234) hahmottama tilintarkastusverkko-yhteistyö omistajajohtajan, tilitoimiston ja tilintarkastajan kesken. Kyseisen verkkomallin edellytyksenä on omistajajohtajan halu

nähdä tilintarkastus hyödyllisenä yhteistyön muotona tilinpäätökseen, hallintoon ja muuhunkin liiketoimintaan liittyvissä kysymyksissä.

”Hyvin harvoin näen itse yrittäjää tilitoimistoissa tehtävässä tarkastuksessa. Vaikka tarkastuksen aikana on yrittäjä saattanut käydä paikalla, mutta kirjanpitäjät eivät huomaa, että olisivat voineet tilintarkastajankin esitellä. Jotta olisimme edes nähneet toisemme. Minä en aina tiedä, mistä yrittäjä on nimeni saanut sinne yhtiökokoukseensa tilintarkastajaksi. En tiedä, kuka on minua suositellut.” (Haastateltava V)

Pienyritysten tilintarkastuksen yleissuunnitelma tuntui monella tarkastajalla olevan ulkomuistissa skeemana tai jopa intuition eli tyyppillisenä hiljaisena tietona. Käytettävissä olevan tiedon perusteella ei aina pystynyt tekemään yksikäsitteistä kulloinkin käytetyn hiljaisen tiedon nimeämistä. Asiakaskohtaista kirjallista tilintarkastussuunnitelmaa ei tunnuttu edes tarvittavan. Haastateltavilta oli tunnistettavissa hiljaisen tiedon laaja lajikirjo. Tilintarkastustyön voitiin todeta perustuvan ennen kaikkea tarkastajan henkilökohtaiselle osaamiselle. Erityisesti kokeneet tilintarkastajat käyttivät haastattelujen perusteella työssään apuna skeemarakenteita enemmän kuin vähemmän kokeneet. He osasivat tilintarkastussuunnitelmansa ulkoa ja jättivät sen työpapereihinsa kirjaamatta:

”Pienen yrityksen tilintarkastussuunnitelma on ollut tarkastuksissani ulkomuistissa.”; ”Omaan käyttöön ovat tilintarkastussuunnitelmat olleet, eivätkä ne kuulu ulkopuolisille.” (Haastateltava E)

4.3.4 Tekemällä opitut taidot

Tässä alaluvussa esitetään aineistosta esiin tulevia tietoja tilintarkastajan käytännön kokemuksen kautta hankittuun ammatilliseen osaamiseen kytkeytyvästä hiljaisesta tiedosta. Tilintarkastajaksi hyväksymisen edellytyksenä on tilintarkastuskokemuksen hankkiminen. Pienyritysten tilintarkastus opitaan tarkastamalla nimenomaan pieniä yrityksiä.

Taidon haltuunotto on prosessi, jossa ei ole oikotietä: se vaatii aikaa ja tapahtuu vähitellen. Tilintarkastajalta edellytetään monitahoisia osaamis- ja tietoyhdistelmiä. Ne opitaan tekemällä käytännössä tilintarkastuksia. Nämä osaamisalueet koostuvat tietoteknisestä osaamisesta, asiakaspalvelusta, vuorovaikutustaidoista, tiedonhaku- ja tiedonhankintataidoista, ongelmanratkaisutaidoista, tilintarkastustaidosta, konsultointitaidosta, kirjanpidon erikoisosaamisesta ja liike-elämän osaamisesta (Heikkonen–Kupiainen 1977).

Tekemällä opittujen taitojen sovelluksia ovat 1) tilinpäätöksen tulkinta ja 2) ammatillinen harkinta, joita tarkastellaan seuraavissa alaluvuissa.

4.3.4.1 Tilinpäätöksen tulkinta

Tilinpäätös kertoo lukujen muodossa menneen vuoden liiketapahtumat ja toiminnan kannattavuuden sekä yrityksen varat ja velat tilinpäätöshetkellä. Tilintarkastaja tulkitsee tilinpäätöksen paitsi itselleen myös asiakkaalleen. Tulkinta perustuu osaksi hiljaiseen tietoon, johon tilintarkastaja harjaantuu työtään tekemällä.

Hiljaisen tiedon hyödyntäminen on keskeistä myös olennaisuuksien arvioinnissa (olennaisuus tilinpäätökselle kokonaisuutena⁸⁸ ja tarkastusolennaisuus⁸⁹). Haastateltava Ä:n käsitys oli, että olennaisuuden arviointi jää usein hiljaisen tiedon varaan.

”Niin, kyllä sellainen olennaisten asioiden tarkastaminen tulisi ohjenuorena olla. Omalta kohdaltani olen saanut palautetta, että olennaiset asiat saavat tarkastuksissani sopivasti painoarvoa ja epäolennaiset jäävät vähälle huomiolle. Kyllä se olennaisuuden arvioinnin osaaminen saattaisi olla sentapaista hiljaista tietoa.” (Haastateltava Ä)

Tilintarkastajan tulisi tilintarkastustoimenpiteitä suunnitellessaan ja toteuttaessaan sekä näiden tuloksia arvioidessaan harkita, soveltuuko johdon oletamus toiminnan jatkuvuudesta tilinpäätöksen laatimisen perustaksi. (KHT-yhdistys 2008, 516) Osakeyhtiön tulee tehdä tervehdyttämissuunnitelma, jos sen varat ovat kriittisesti vähentyneet, mistä haastateltava T oli tehnyt havaintoja. Tällainen pohdiskelu edellyttää syvällistä ammatillista pohdintaa, eikä voi toteutua pinnallista intuitiota käyttämällä. Yrityksen tilanteen kriittisyyden tilintarkastaja arvioi tilinpäätöstä tulkitsemalla:

”Ensin katson, mikä on yhtiön tila tilinpäätöksen mukaan, onko se hyvä vai onko se kriittisen rajoilla.”; ”Katson ensin tilinpäätöksen ja sitten pöytäkirjat, varsinkin jos yhtiön tila on huono myös siihen liittyvät päätökset.” (Haastateltava T)

Kirjanpitolaissa mainittuja yleisiä tilinpäätösperiaatteita noudatettaessa yrityksen kannattavuudesta ja vakavaraisuudesta välittyy tilinpäätöksen käyttäjälle oikea ja riittävä kuva (true and fair view) (Rekola–Nieminen, 83–84). Tilinpäätöksen tietojen varmistus edellyttää yksityiskohtien arviointia. Haastateltava L arvottaa erityisesti taseen eriä. Tilinpäätöksen tulkinta on kokemuksen tuomaa tilintarkastajan osaamista. Kokematon tilintarkastaja (etenkin koulusta suoraan rekrytoitu trainee) on tutkijan käsityksen mukaan tulkinnoissaan hitaampi kuin alalla pitkään toiminut tarkastaja.

”Jos tilinpäätöksessä ostovelat ja myyntisaamiset ja muut ovat oikein, niin kyllä siellä taseessa pitäisi olla oikea vakavaraisuus. Ja yrityksen vuosituloksesta pitäisi nähdä, onko toiminta kannattavaa.” (Haastateltava L)

Laskenta-ammattilaisten keskuudessa on vuosia käyty keskustelua siitä, kumpi laskentatapa antaa parhaan tiedon yrityksen tilasta 1) tuloslähtöinen meno-tulo-ajattelu (Saario 1968) vai 2) taselähtöinen fair value -määrittäminen (käypä arvo). Voidaan olettaa, että myös pienyritystilintarkastajat voidaan jakaa 1) tuloslaskelmalähtöisiin ja 2) taselähtöisiin tarkastajiin. Haastateltava O tunnustautui taselähtöiseksi. Tuloslaskelmalähtöiset pohtivat sitä, ovatko tuloslaskelman rivit tilinpäätöksessä esitetty niin, ettei niissä olisi olennaisia virheitä. Taselähtöiset pohtivat yhtiön varojenjakomahdollisuuksia: voidaanko yhtiön maksukykyä ja vakavaraisuutta pitää riittävänä varojenjakoon. Tilintarkastajien

⁸⁸ Kokonaisolennaisuus asettaa tilintarkastajalle kynnysarvon ratkaistaessa, onko tilinpäätöksessä virheestä tai väärinkäytöksestä johtuvaa olennaista virheellisyttä (IFAC 2012, 389).

⁸⁹ Kokonaisolennaisuutta pienempi kynnysarvo, joka sallii tilintarkastajalle mahdollisuuden liikkumavaraan olennaista virheellisyttä arvioidessaan.

kokemustaustat varmaankin vaikuttavat siihen, kehittykö tarkastajasta tuloslaskelma- vai taselähtöinen.

”Edellytän, että tilintarkastussuunnitelmani kohtiin on annettu myönteiset vastaukset. Olen taselähtöinen henkilö. Jos tase on kohdallaan – eikä vastuissa ole sellaista, joka voisi realisoitua, varojenjako voi pitää mahdollisena” (Haastateltava O)

Haastateltujen pienyritystilintarkastajien kokemus oli käytännössä yli vuosikymmenen mittainen. Tilintarkastuksen teoreettisessa omaksumisessa kokemuksella on merkityksensä (Steenholdt–Holm 2002, 29–31). Seuraavassa haastateltava F harkitsee tietämystään vuosikymmenten kokemuksen tuloksena. Haastateltava F kokee olevansa asiakaskeskeinen tilintarkastaja. Tilitoimiston johtaminen edellyttää keskeisesti tilinpäätöksen tulkintataittoa. Tilitoimiston johtajan on käytännössä mahdotonta välttää keskustelemasta asiakkaansa kanssa hänen yrityksensä tilinpäätöksen pohjalta. Haastateltava F uskoo ammattitaitonsa lisääntyneen neuvontakokemuksen johdosta.

”Minulle ammattitaito on enemmänkin tullut tilitoimiston johtamisen ja itse tehtyjen tilinpäätösten johdosta. Sieltä hyvän kirjanpitotavan olen omaksunut. Hyvän kirjanpitotavan hallitseminen on minun mielestäni vahvuus. Pidän itse vahvuutena, että minulla on siinä hyvä kokemus. Neuvontapalveluja olen tehnyt ja kaikkea muuta.” (Haastateltava F)

Tilintarkastustoimenpiteiden suorittamiselle ei ole säädetty tiettyä vaiheiden järjestystä. Kuitenkin käytännön tilintarkastus etenee verraten usein kutakuinkin kuviossa 2 (sivu 31) esitetyn prosessikuvauksen mukaisessa järjestyksessä.

4.3.4.2 Ammatillinen harkinta

Ammatillista harkintaa käytetään tutkimusaineiston mukaan riskien analysoinnissa. Haastateltujen tulkitsema riskikäsité ei rajoittunut tilintarkastusriskeihin. Tilintarkastajan tulkitsemat riskit voitiin jakaa kolmeen erilaiseen pääkategoriaan 1) tilintarkastusriskit, 2) liikeriskit ja 3) tilintarkastajan yritysriskit.

Haastateltavat eivät tuntuneet olevan perillä tilintarkastusriskien kokonaisuudesta (kuvio 8, sivu 55). Sen sijaan tilintarkastusprosessiinsa liitettyjä riskejä pienyritystilintarkastajat olivat haastattelujen aikaisen suomalaisen käytännön mukaisesti lähestyneet ”konkreettisempia riskilistoja” soveltaen. Riskiluettelot esittävät riskivaihtoehtoja eli erilaisia riskejä, joita tilintarkastuksessa oli syytä ottaa huomioon. Niissä tilintarkastusriskit olivat selvästi sivuosassa tai niitä ei ollut huomioitu lainkaan⁹⁰. Tilintarkastajan on suoritettava riskienarviointitoimenpiteitä muodostaakseen käsityksen yhteisöstä ja sen toimintaympäristöstä ja pystyäkseen tunnistamaan ja arvioimaan olennaisen virheellisuuden riskit tilinpäätöstasolla ja kannanottotasolla (NRF 2015, 8). Riskien arviointi on varsin usein tilintarkastussuunnittelun osatekijä (IFAC 2012, 125–136).

⁹⁰ Niissä saatettiin käsitellä 1) tarkastuskohteen markkinoihin sisältyviä riskejä, 2) yhtiöön ja sen tilinpäätösrakenteeseen liittyviä riskejä ja 3) verotuksellisia riskejä. Tilintarkastusriskit ohitettiin edellä mainittuihin kolmeen kohtaan verrattuna sivuseikkoina tai käsite oli tilintarkastajille hieman outo.

Riskien arviointi oli tyypillistä riitojen sävyttämässä yhteisöissä. Usein niissä riskianalyysejä suoritettiin yksityiskohtaisesti, kun sen tarve tiedostettiin, kuten haastateltava R:kin tarpeen ilmetessä teki. Pienyrityksen tyypillisimmiksi riskeiksi tarkastajan näkökulmasta oli tiedostettu riitelevät osakkaat. Riidat saattoivat antaa aiheita epäillä väärinkäytöksiä, jotka olivat johtamassa tilinpäätöksen virheellisyyteen (KHT-yhdistys 2000, 57). Riitaisiin yhtiöihin, joissa on esimerkiksi osakkaiden ja johdon keskinäisiä erimielisyyksiä, on vaikea toisinaan saada tilintarkastajaa. Tilintarkastajalta vaaditaan poikkeuksellista kyvykkyyttä ja ammatillista harkintaa, jotta hän onnistuisi selviytymään tyynenä kantelujen ja uhkailujen ristitulesa. Pääosissa riskilistoissa olivat yhtiön rahoitusrakenteeseen, sisäiseen kontrolliin, markkinoihin ja verotukseen liittyvät liikeriskit. Jos riskilistoja oli kirjallisesti laadittu, ne muodostivat tärkeän suunnittelutyökalun. Kuitenkin vain vähemmistö tilintarkastajista oli kirjallisesti analysoinut riskejä ja tilintarkastusriskien mallit olivat melkein tuntemattomia. ”Ensin mietin, mitä yrityksen liikeriskejä on.”; ”Minun tarkastussuunnitelmani ei ole yksityiskohtainen.”; ”En laadi riskianalyysejä yksityiskohtaisesti.”; ”Sitä vain mietin, onko toiminnallista riskiä tai taloudellista riskiä, jne.”; ”Minä mietin ne riskit. Jos minulla olisi sellaisia asiakkaita, joista tulisi pitkä riskiluettelo, totta kai laatimani analyysi olisi paljon pitempi.” (Haastateltava R)

Tilintarkastaja tarvitsee tietoja asiakkaasta tehdessään harkintaa, ottaako hän tilintarkastustehtävän vastaan tai jatkaako hän tilintarkastustoimeksiantoa tulevilla tilikausilla (Carmichael–Willingham–Schaller 1996, 129). Asiakashyväksyntään liittyy tilintarkastajan yritysriskejä, johon liittyy ennalta-arvaamattomia tekijöitä (Kärkkäinen 1998, 83). Sen hallinta on yksin toimivalle tilintarkastajalle usein hiljaista tietoa. Haastateltaville Ä ja V oli vuosien varrella kertynyt hiljaista tietoa hankaliin asiakkaisiin liittyvistä seikoista. Alkava ammatinharjoittaja oppinee tämän asian vasta negatiivisten kokemusten kautta. Kokeneellekin tilintarkastajalle saattaa asiakashyväksynnässä (IFAC 2010b, 274) tulla virhe.

”Asiakkaita vähän tutkitaan ennen kuin ne hyväksyn asiakkaiksi.” (Haastateltava Ä)

”Tilintarkastajan pitäisi ottaa enemmän, mitä minä olen ottanut, selvää yrittäjistä. Mutta mistä sen kulloinkin selvität, on toinen kysymys.” (Haastateltava V)

Yrityksen omistusrakenne (omistajajohtaja-yhtiö) on saattanut olla tekijä, joka vaikuttaa tilintarkastajan informointihalukkuuteen tilintarkastuskertomuksessa (Koskela 1993, 62). Tilintarkastajalla on toisinaan harkinnanvaltaa siitä, millaisen mukautetun tilintarkastuskertomuksen (KHT-yhdistys 2011, 129) hän antaa. Henkilökohtaisesti hän saattaa päätyä ratkaisuun, että hallinnon tai tilinpäätöksen virheen olennaisuus edellyttää asian esittämistä kertomuksessa (Carmichael–Willingham–Schaller 1996, 540–542). Haastattelu suoritettiin sittemmin kumotun tilintarkastuslain (936/1994) aikana, jolloin tilintarkastuskertomuksessa annettiin lisätietoja, jos tilintarkastaja katsoi sen olevan tarpeen. Lisätietojen antamisen velvoittavuus on tullut tiukemmaksi tilinpäätösdirektiivin mukaan (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 110–111). Haastateltava K toi esiin sitä harkintavaltaa, mitä tilintarkastajalla on kertomuksen muotoilussa.

”Usein se liittyy pääomavajeeseen. Kyllä voi olla viidennes kaikista antamistani tilintarkastuskertomuksista, että ei ole ihan selkeä tilanne. En ole pelännyt sitä, etteikö tilintarkastuskertomukseen voisi kirjoittaa jotakin lisää.” (Haastateltava K)

Ihmissuhdetaidot tiedostetaan tilintarkastuksessa tärkeiksi. Toisaalta ihmissuhdetaidot edistävät asiakaskeskeistä vuorovaikutusta tarkastuksessa. Haastateltava V:n kuvaamissa pienyritystilintarkastuksissa painottuu tilintarkastajan kontakti toimitusjohtajaan ja kirjanpitäjään. Ihmistuntemus on usein yhtä tärkeää kuin kirjallisuudesta opittu tilintarkastustekniikka (Virtainlahti 2006, 123). Huipputilintarkastajilta on edellytetty eräänlaista kuudetta aistia (Kosonen 2005, 115): ihmistuntemusta. Ilmeisesti se on suureksi osaksi hiljaista tietoa.

”Ihmissuhdetaitoja tarvitaan silloin, kun täytyy saada yhdenmiehen yhtiön jäärapäinen toimitusjohtaja ymmärtämään, mitä tarkoitetaan tilintarkastuksella. Tällöin on tärkeä henkilökontakti ihmiseen, että pelaako meillä yhteen niin, että me ymmärrämme toisiamme. Kaikille toimitusjohtajille ei sitä saa sittenkään perille, mitä tilintarkastuksella tarkoitetaan.” (Haastateltava V)

Haastateltava U painotti peruseriaatetta, että tilintarkastaja toimii ensisijaisesti omistajan intressissä, mutta tilintarkastuksesta hyötyvät myös muut sidosryhmät. Hänen käsityksensä mukaan tilintarkastajan tulee pyrkiä harkitsemaan asiakkaan etua työssään.

”Hiljainen tieto on tämä filosofia, että me olemme yrittäjän asialla ennen kaikkea, ja me noudatamme sitä kautta tiettyjä kaavoja. Mutta jos tilintarkastaja unohtaa olevansa tietyillä osakkeenomistaja-yrittäjän asioilla, niin se menee vikaan.”; ”Pitää esittää kysymys miksi, ja silloin paljastuu, että rikotaankin osakeyhtiölakia ja yrittäjä ei lainkaan ymmärrä, että sitä rikotaan.”; ”Mutta minun mielestä hiljainen tieto on merkittävä asia.” ”Olen tähän ikään nähnyt paljon yhtiöitä ja esimerkiksi pystyn ennustamaan, onko yhtiön mahdollisuus selviytyä tulossa olevista haasteista.”; ”Minä vältän sitä konsultointia, kun kirjanpitäjä ei usein pidä siitä, että minä konsultoin.” (Haastateltava U)

Elinkeinoelämän moni-ilmeisyydestä ja muuttumisesta johtuen tilintarkastajan ammattia ei opi koskaan täydellisesti. Haastateltava U:kin ryhtyy ammatillisen harkintansa perusteella poikkeamaan tilintarkastussuunnitelmastaan. Ammatillinen harkinta ja ammattieettiset periaatteet ovat erityisen tärkeitä kokonaisuuksien ja olennaisuuksien ja niiden välisten suhteiden hahmottamisessa (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 121). Ammatillinen harkinta sisältyy tyypillisesti tilintarkastajan hiljaiseen tietoon. Tilintarkastaja voi siis harkintansa mukaan ohittaa tilintarkastussuosituksia tilintarkastuksen tavoitteiden saavuttamiseksi. Haastateltava U oli vertaillessaan tilintarkastamaansa tilikautta edelliseen tilikauteen havainnut edellisen vuoden tilinpäätöksessä virheitä, jotka saavat hänen arvelemaan, ettei aikaisempia tilikausia ole tilintarkastettu.

”Tarkastan tilintarkastussuunnitelman ulkopuolelta ainoastaan siinä tapauksessa, että jokin asia alkaa epäilyttää.”; ”Minulla oli edessä tilit, joista väitän, ettei yhtiön tilejä ole koskaan tarkastettu. Mutta minulla ei ole varsinaista evidenssiä, mutta vahva epäily.”; ”Jos materiaalissa on jotain, joka epäilyttää, tarkastan myös suunnitelmani ulkopuolelta, mutta systematiikkaa ei ole.” (Haastateltava U)

Haastateltava N:n käsitystä voi tulkita siten, että tilintarkastusta ollaan tekemässä ensisijaisesti veroviranomaista varten. Joissakin tapauksissa veroviranomainen on tarkastuksen tärkein hyödyntäjä. Veroilmoitus edellyttää tilintarkastuksen toimenpianoa, mistä syystä rehellinen yrittäjä sen myöskin teettää. ”Huolimatta siitä, että tilintarkastusta on pyritty laajentamaan muun muassa verotarkastuksen suuntaan, tilintarkastus on edelleen luottamus- eikä viranomaistehtävä.” (Torpo 2012, 78)

”Olen kuullut sellaista verottajan suunnalta, että yrittäjälle on ilmoitettu 200 euron veronkorotuksesta, mikäli tilintarkastus on suorittamatta. Yrittäjälle on annettu mahdollisuus suorittaa tilintarkastus tai joutua maksamaan veronkorotus 200 euroa. Voi olla valinta vaihtoehtojen välillä johtaa siihen, että huomautuksia sisältävä tilintarkastuskertomus ei koskaan mene verottajalle, koska asiasta selviää rahalla.” (Haastateltava N)

Tilintarkastajien kokemuksella on merkitystä lopullista työohjelmaa harkittaessa ja toteutettaessa. Tilintarkastuksen toteuttamisessa ammatillisella harkinnalla on oma asemansa:

”Jos minä näen yrityksessä jotain epätavanomaista, niin otan sen ajatuksiini, vaikka sitä ei alun perin ollut suunnitelmassa, ja silloin muutan painotusta tilintarkastussuunnitelmassani.” (Haastateltava S)

Haastateltava N oli pitkää työkokemustaan hyödyntäen tiedostanut, että merkittävät puutteet tilinpäätöksissä tulevat tilintarkastajalle toisinaan tilintarkastussuunnitelman ulkopuolelta. Tilintarkastuksen sisältöä ei suunnitteluvaiheessa vielä voi ennakoida. Tilintarkastusta suorittaessaan haastateltava N oli laajentanut tarkastustaan vielä harkintansa mukaan lisäseikoilla. Tilinpäätöksessä oli haastatteluaikakaudella 25–30 ”pakollista potentiaalista liitetietoa”. Kirjanpitäjä ei niitä kaikkia ollut tullut pohtineeksi.

”Minulla on omana asianani ollut vastuut liitetiedoissa, joita olen usein tarkastanut ja joista on tullut paljon korjattavaa. Se on sellainen, jota usein tarkastan ja jota vaadin esitettäväksi yksityiskohtaisemmin kuin kuvittelen muiden HTM-tarkastajien huomioivan. Usein niitä joutuu vaatimaan HTM:ien laatimiin tilinpäätöksiinkin, niitä tarkastaessani.” (Haastateltava N)

Tilintarkastuksen tarkoitus oli alun perin varsinaisesti kartoittaa, olivatko vastuuhenkilöt menelleet ohjeiden mukaisesti heille uskottujen rahavarojen kirjanpidossa (Flint 1992, 17). Nämä rahavarat on todennettavissa taseen tarkastuksella, kuten haastateltava V korosti. Tämä on eräs tilintarkastuksen alkuperäisideoista. Tilintarkastajan ammatillinen harkinta ulottuu tuloslaskelman ja taseen analysointiin. Tärkeä harkinnan kohde on, onko oletusta toiminnan jatkuvuudesta mahdollista pitää perusteltuna. Tällä on vaikutus annettavaan tilintarkastuskertomukseen.

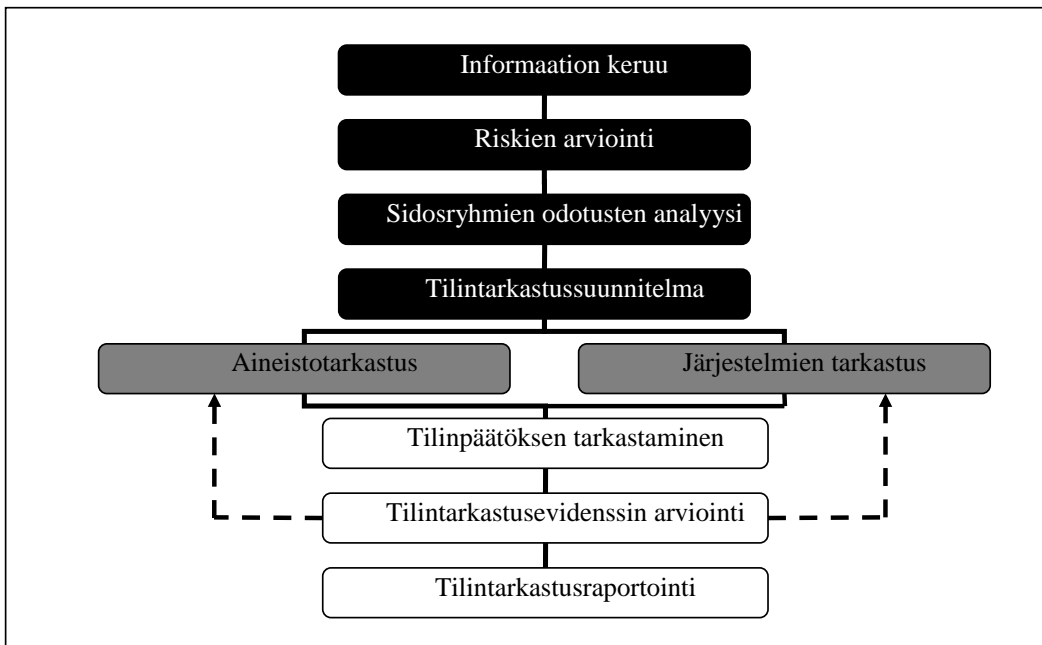
”Kyllä minä huomioni taseen puolelle painotan, että varat ja velat pitävät paikkansa. Koska se on kuitenkin tilannekuva, mistä lähtee seuraavakin tilikausi juoksemaan. Tase on se vahvempi, mutta ei tuloslaskelmakaan saa virheellinen olla, koska tuloshan vaikuttaa puolestaan taseen lukemaan – omaan pääomaan. Jos oma pääoma ei anna puoleltaan oikeata kuvaa niin, ei ole sitten perusteita sen kirjanpidon pitämiselle.” (Haastateltava V)

Oman pääoman riittävyys on haastateltava G:n keskeisimpiä pienyrityksen tilintarkastuksessa selvitettäviä normeja. Tyypillisimpiä tässä yhteydessä tehtäviä tilintarkastuskertomusten mukauttamistilanteita on se, että osakeyhtiön hallitus on laiminlyönyt velvollisuutensa ilmoittaa yhtiön pääoman menettämisestä kaupparekisteriin. Oman pääoman menettämisen arvioinnissa voi olla toisinaan harkinnanvaraisuutta ja tilintarkastajan hiljainen tieto saattaa olla apuna arviointia suoritettaessa.

”Kyllähän tulos sanoo, että tuleeko siitä jotain. Jos huomaa, että oma pääoma alkaa vähentymään, niin täytyy tarkemmin katsoa, että omaa pääomaa on vielä jäljellä.” (Haastateltava G)

4.4 Käytännön tilintarkastuksen vaiheet ja suuntautuminen

Tilintarkastustyö etenee haastattelujen perusteella tilintarkastajan työprosessina, jossa on havaittavissa tyypillisiä vaiheita. Työn suorittaminen ei ole tiukan kaavamaisista, mutta siinä on usein kuviossa 11 esitettyjä elementtejä. Näitä elementtejä analysoidaan tässä aluvussa. Kuvion 11 mustapohjaiset tekstialueet kuvaavat tilintarkastuksen suunnitteluprosessia, harmaapohjaiset tekstialueet selvittävät tarkastuksen toimeenpanon vaihetta ja valkopohjaiset tekstialueet sisältävät tilinpäätöksen käsittelyvaiheet tilintarkastuksessa.

Kuvio 11 Tilintarkastustyön prosessikaavio

Tilintarkastustyön prosessikaavio (kuvio 11) on muotoutunut haastatteluvaiheen 2 vastauksia analysoimalla. Kaavioon on ollut vaikuttamassa haastatteluvaiheessa 1 muotoutunut kuva pienyritystilintarkastustyön prosessista. Prosessin kulku saattaa käytännössä vaihdella tilintarkastusolosuhteiden ja tilintarkastuksen suorittajan mukaan.

Tilintarkastustyön kaavion muotoutumisessa taustavaikuttimena on ollut luonnollisesti tutkijan työura sekä tilintarkastajana että myöhemmin laaduntarkastajana. Tilintarkastusprosessi on pienyritysten käytännön tasolla monimuotoinen ja tilintarkastustyön olosuhteet vaikuttavat siihen: joku tilintarkastaja pyrkii aina tekemään koko työn tilitoimistossa tai asiakkaan luona, toinen tilintarkastaja haluaa tehdä työnsä ensisijaisesti toimistossaan tai kotonaan. Nämä olosuhteet eivät ole vaikuttamatta prosessiin. Pienyritystilintarkastuksissa ei ole yhtä vakioitua kaaviota. Tässä alaluvussa esitetty prosessi on tutkijan näkemys asiasta. Empiirinen aines jalosti esittämään ja analysoimaan prosessin hieman muuntuneessa muodossa. Toisaalta kuvion 2 ”Tilintarkastustyön prosessikuvaus pienyrityksen tarkastuksessa” (sivu 31) (Satopää 2002, 46) ja kuvion 11 (tämän tutkimuksen tulokset) erilaisuudet heijastavat sitä tosiasiaa, että tilintarkastusta tehdään usealla tavalla. Tilintarkastus ei ole vakioitu prosessi tilintarkastuskohteen koostakaan riippumatta.

Kuviossa 2 esitettyä kaaviota tutkija on käyttänyt edelleen vuoden 2019 arkitöissään. Kuviossa 11 esitellyn kaavion erityisanti on sen kytkeytyminen tämän tutkimuksen empiiriseen haastatteluaineistoon. Keskeistä tilintarkastukselle on hyvä tilintarkastustapa, ja se voidaan saavuttaa toisistaan erilaistenkin prosessien tuloksena.

4.4.1 Suunnitteluprosessi

Informaation keruu

Tilintarkastustyö alkaa käytännössä perehtymällä yrityksen aineistoon ja keskustelemalla pienyrityksen kirjanpitäjän ja, jos mahdollista, yhteisön johdon kanssa. Tätä vaihetta voidaan kuvata informaation keruuksi yrityksestä. Tässä esitetään tietoja myös yrityksen sisäisistä tarkkailujärjestelmistä. Nämä järjestelmät osoittautuivat pääosiltaan alkeellisiksi.

Haastateltava L aloittaa informaation keruun keskustelemalla kirjanpitäjän kanssa. Tällainen aloitus on tyypillistä pienyritystilintarkastuksissa. Tilitoimiston kirjanpitäjä luovuttaa tilintarkastajan tarvitseman aineiston. Samalla on mahdollista saada kuvaa, millaisia keskeisimpiä asioita yrityksen taloushallinnossa on vuoden aikana ollut esillä.

”Olen aina yhteydessä ensimmäisenä kirjanpitäjään. Ensimmäiset kommentit kysyn häneltä selvittääkseni, minkälainen tämä asiakas on. Siitä tavallaan lähdetään liikkeelle tällaisesta ennakoasenteesta.” ”Jos kirjanpitäjän kanta asiakkaaseen on kielteinen, tilintarkastukseen varataan vähän enempi aikaa ja käydään todella seikkaperäisemmin läpi kuin jos asiakkaasta saadaan tämän ensimmäisen keskustelun jälkeen positiivinen asenne. Kyllä se vaikuttaa asiaan.” (Haastateltava L)

Perinteisen suomalaisen oppikirjakäsityksen mukaan vuositilintarkastus alkaa tilintarkastajan perehtymisellä yhteisön toimintaan. Varsinkin aikaisemmin oli tapana (ks Vento 1970, 62–63; Kokkonen 2000, 83), että toimitusjohtaja esitteli tilintarkastajalle katsauksessaan yhtiön tilivuoden toiminnan pääpiirteet. Sellainen ei näyttänyt olevan tämän tutkimuksen aineiston perusteella pienyritysten tilintarkastuksen aloituksessa tyypillistä.

Riskien arviointi

Toisena vaiheena ovat riskien arviointitoimenpiteet. Pohditaan niitä tekijöitä yrityksessä, jotka mahdollistaisivat sen, että tilinpäätökseen on jäämässä olennainen virheellisyys. Tässä vaiheessa kiinnitetään huomiota myös siihen, millä toimenpiteillä tilintarkastaja havaitsee tilinpäätöksessä mahdollisesti olevat virheet.

Haastateltava O oli käyttänyt riskien kartoittamiseen vakiomuotoisia tarkistusluetteloita. Haastateltava N:llä oli myös tällainen lista, mutta voidaan tulkita, että sen käyttö oli ollut vain satunnaista.

”Sain viisi vuotta sitten hyvän riskilistan, mutta se on vähälle käytölle jäänyt.” (Haastateltava N)

”En laadi riskianalyysiä muuten kuin tarkastamalla riskiluettelo ja riskejä.” (Haastateltava O)

Riskiteema on tulkittavissa tyypilliseksi keskustelunaiheeksi omistaja-yrittäjää tavattaessa. Keskustelu kohdistui selkeämmin liike- kuin tilintarkastusriskeihin. Toimittiin siis asiakaskeskeisesti. Tilintarkastaja ei saa kuitenkaan tukeutua omistajayrittäjän tietoihin tilintarkastusriskejä minimoidessa (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 368–369). Monen haastateltavan osalta riskianalyysi-käsite keskusteluissa ei lainkaan liittynyt käsitteeseen ”tilintarkastusriski”. Useimmiten haastatteluissa riskien arvioinnilla tarkoitettiin yrittäjien avustamista havaitsemaan yrittämiseen liittyvät riskit eli kuten haastateltava T esitti tarkastavansa yrityksen toiminnallisia riskejä. Tilintarkastajaa voidaan käyttää yrityksen riskien hallinnassa. Suuret tilintarkastustoimistot tarjoavatkin asiakkailleen liitännäispalvelunaan riskienhallintaa (Torpo 2012, 152). Syvälliseen kirjalliseen riskianalyysiin haastateltava E:llä ei kuitenkaan näyttänyt olevan tarvetta. Riskianalyysit olivat pienten yritysten kohdalla haastatteluaikoina ensisijaisesti riskien tunnistamista ennakkoon laadittua riskiluetteloä käyttäen. Haastateltava E mielsi tarkastuskohteen tässä kokoluokassa vielä liian pieneksi tällaisen työvaiheen läpivientiin.

”Ei minulla ole varsinaista riskianalyysiä, joskin tilintarkastusta tehdessäni pyrin yleensä ajattelemaan, onko yrityksellä toiminnallisia riskejä.” (Haastateltava T)

”Riskianalyysiä olen satunnaisesti tehnyt, mutta sitä en ole tehnyt systemaattisesti, koska asiakkaat ovat olleet niin pieniä.” (Haastateltava E)

Sidosryhmien odotusten analyysi

Riskien arvioinnin jälkeen tilintarkastajat pohtivat, mitä sidosryhmien odotuksia suunniteltuun tilintarkastukseen liittyy. Tässä analyysissä pyritään selvittämään sitä, mitä

sidosryhmiä asianomaisessa yrityksessä tilintarkastuksella voidaan palvella. Siinä yhteydessä saatettiin arvioida, mitkä sidosryhmät ovat sellaisia, jotka voidaan jättää vähäiselle painoarvolle tai kokonaan ohittaa. Toimeksiantajan odotus näytti usein pelkistyvän puhtaan tilintarkastuskertomuksen saamiseen.

Haastateltava R koki tekevänsä työnsä ensisijaisesti omistajalle. Hän ei ajattele tilintarkastuksen yhteiskunnallista tehtävää eikä kokonaisuutena tilintarkastuksen perimmäistä tarkoitusta. Pienyritystilintarkastaja ei näyttäisi keskittyvän tilintarkastusprosessin muihin toimeksiantosuhteisiin eli ei tuntisi olevansa muiden osapuolten agentti (vrt. agenttiteoria) (Gwilliam 1987, 49–53).

”Lähtökohtaisesti olen osakkeenomistajien asialla, sen jälkeen huomioon velkojat ja muut sidosryhmät ja verottajan.”; ”Esimerkiksi jos yhtiöllä on yksi osakkeenomistaja, teen perustyön samalla tavalla kuin, jos yhtiöllä on sata osakkeenomistajaa.” (Haastateltava R)

Tilintarkastussuunnitelma

Edellä tarkasteltujen toimenpiteiden jälkeen voitiin rakentaa tilintarkastussuunnitelma, joka ohjasi työtä olennaisimpiin riskialueisiin.

Tilintarkastuksen kokonaisstrategiassa määrätään tilintarkastuksen laajuus, ajoitus ja suuntaaminen, ja se ohjaa yksityiskohtaisemman tilintarkastussuunnitelman laatimista. (KHT-yhdistys 2008, 297) Tilintarkastuksen suunnittelun yhteydessä käydään läpi edellisen vuoden työpapereita, joita on mahdollista hankkia myös edellisen tilikauden tarkastaneelta tarkastajalta (TilintL 1141/2015 2:10). Haastateltava O:lla ja F:llä hyvä tilintarkastustapa ja -suunnitelma olivat kehittyneet vuosien kokemusten tuloksena. Suunnitelmiaan he mukauttivat havaittuaan siihen tarvetta. Vakiosuunnitelma mahdollisti tehokkaan työn läpiviennin. Haastateltava F:llä oli tarvittaessa mahdollisuus siirtyä hiljaisen tiedon käyttämiseen tilintarkastussuunnittelussa.

”Minulla on aika lailla vakiosuunnitelma. Vain järjestys, mistä suunnitelmassa lähdetään liikkeelle, vaihtuu tapauskohtaisesti.” (Haastateltava O)

”Siinä tilintarkastussuunnitelmassani on pieniä puutteita. Minulla on pari kappaletta tuollaisia määrätyn laisia tarkistuslistoja, jotka siellä käyn läpi. Tavallaan tuota suunnitelmaa noudatan, vaikka se ei ole aina kirjallinenkaan. Aina ennen tilintarkastusta käyn läpi sen tarkastettavan yhtiön aikaisemman vuoden papereita läpi. Jos on annettu huomautuksia ja muistioita, niin haluan katsoa, miten niitä on käsitelty hallituksessa.” (Haastateltava F)

Tilintarkastajakunnalla ei tuntunut olleen käytössä mitään harmonisoivaa suunnitteludokumenttia. Vakioidun suunnittelukaavion asennointi ei suosituspohjaisena kuitenkaan tarkastajien enemmistön keskuudessa näyttäisi onnistuvan. Suunnittelu toteutui haastateltava E:n tavoin tapauskohtaisesti:

”Niin ensin tutustun alustavasti tilinpäätökseen ja katson, onko siellä jotain erikoista ja mitä yritys itse kertoo omista asioistaan. Jos olen yrityksen aikaisemmin tarkastanut, yritän katsoa, onko tilinpäätöksessä jotain erikoista verrattuna edellisiin tilinpäätöksiin.” (Haastateltava E)

Tarkastusohjelman toteutus vaikuttaa edellä esitettyjen sitaattien valossa olevan melko kirjavaa. Tilinpäätöksen tulkinta oli haastateltava Ä:llä keskeisessä asemassa. Ilmeisesti tähänkin vaikuttaa tilintarkastajan käsitys ja hiljainen tieto tilintarkastusprosessin kokonaisuudesta. Tilintarkastajat toimijoina ratkaisevat, mitä tilintarkastukseen sisältyy (Kosonen 2005, 22). Toteutus näyttää tyypillisesti alkavan tilinpäätöksen selailusta ja/tai tarkastuksesta tai hallinnon tarkastuksesta.

”Ensin selailen läpi tilinpäätöksen ja totean siinä tapahtuneet keskeiset muutokset. Jos tilintarkastuksessa on läsnä yrityksen edustaja, on tilinpäätösasiakirjoja mahdollisuus selailla hänen läsnäollessaan. Totta kai siinä keskustellaan tilikauden keskeisistä tapahtumista ja myös tilikauden jälkeisistä tapahtumista.” (Haastateltava Ä)

4.4.2 Tilintarkastusprosessin mukainen tarkastus

Aineistotarkastus

Tarkastuksen toimeenpanovaiheessa tehdään strateginen valinta tarkastusmenetelmien välillä. Tilintarkastaja etenee tarkastuksessaan painottaen tietyissä kohteissa järjestelmien tarkastusta ja toisaalta hän voi käyttää yksityiskohtaista eli aineistotarkastusta. Tarkastuksen toimeenpano, jossa tilintarkastaja suorittaa tilintarkastusriskien edellyttämät toimenpiteet, on sisällöltään niin monitahoinen, että kuviossa asiassa on esitetty vain päästrategiat. Aineistotarkastukseen sisältyy sisäisen valvonnan kartoitus, hallinnon tarkastus, kirjanpidon tarkastus ja vaihto-omaisuuden tarkastus. Käytännössä haastateltavat valitsivat menetelmäkseen lähes aina aineistotarkastuksen. Pienyrityksen aineistotarkastuksen eri osaluokkien (sisäinen valvonta, hallinto, kirjanpito, vaihto-omaisuus) läpikäynti ei tapahdu kaavamaisessa järjestyksessä. Järjestyksen vaikuttaa se, ketkä yrityksen edustajat ovat saapuvilla. Mikäli tilintarkastus toteutetaan pelkästään tilitoimiston kirjanpitäjän avustuksella, tilintarkastaja voi itse määrittellä haluamansa järjestyksen.

Haastateltavat Ä ja G kertoivat näkevänsä tarkastuskohteissaan sisäisen valvonnan tilan käytännössä jälkikäteen. Pienyritysten tilintarkastajat eivät mene mikroyrityksiin tilikauden aikana esittämään näkemyksiään sen kuntoon saattamiseksi. Tyypillisestihän he saavat varmuuden toimeksiannosta vasta sitten, kun heidät kutsutaan tilintarkastamaan vuositulintarkastukseen. Heidän työkalunsa tilinpäätöstarkastuksen yhteydessä sisäisen valvontaan ovat varsin rajalliset. Kuitenkin tilintarkastajan on tilintarkastuslain säätämin muodoin huomautettava (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 84) tilintarkastuskertomuksessa, mikäli hän huomautettavaa havaitsee. Hallinnon tarkastus, vaikka se toteutuukin lähes poikkeuksetta jälkikäteen, tulee toteuttaa siinä laajuudessa, että sisäisestä valvonnasta voidaan esittää tarvittaessa huomautuksia.

”Toimitusjohtajan toimien tarkkailussa minä enemmän puutteita näen.”; ”Tämän kokoluokan yrityksissä hallinto usein järjestyy oman perheen jäsenten keskuudesta, niin vaarallisia työyhdistelmiä ei sillä tavalla ilmene. Mutta kokonaan vieraiden palkattujen henkilöiden organisaatiossa vaarallisia työyhdistelmiä kyllä on havaittavissa.” (Haastateltava Ä)

”Pienissä yrityksissä sisäinen valvonta harvoin on ongelma. Sisäisen tarkkailun järjestelmiä ei niille ole kuitenkaan useinkaan suunniteltu. Nyhän käteiskassan kautta harvoin enää liikkuu rahaa. Jos kassaa on, niin sen käyttöä tulisi välttää.” ”Kommandiittiyhtiössä voi toisinaan unohtaa kassakirjanpidon ja kirjata yksityistilille. Mutta osakeyhtiössähän kassakirjanpito täytyy olla; siitähän ei pääse eroon. Pitäisi olla selkeä käyttäytymisero osakeyhtiön ja kommandiittiyhtiön välillä. Jotkut osakeyhtiön muodossa olevat toimivat kuin ne olisivat kommandiittiyhtiöitä ja tämä on huono juttu. Rahaa voi nostaa itselle, mikä kirjataan kirjanpidossa henkilökohtaiselle laina-, velka- tai saamistilille. Se on huono asia. Sitä paitsi kassan laskeminen tuntuu välillä tyhmältä.” (Haastateltava G)

Haastateltava U aloittaa hallinnon tarkastuksen peruskysymyksistä. Hallinnon tarkastuksen tavoitteena on kartoittaa, onko yhteisön johto syylistynyt tekoon tai laiminlyöntiin, josta saattaa seurata vahingonkorvausvelvollisuus yhteisöä kohtaan, tai onko johto rikkonut yhteisöä koskevia säädöksiä (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 84). Suomalaisen hallinnon tarkastuksen normit ovat olleet perinteisesti varsin vapaita (Kosonen 2005, 190). Aihealueeseen kytkettävät menettelyt pienyrityksissäkin vaikuttavat haastattelujenkin mukaan vakiintumattomilta. Hallinnon tarkastuksen asema tilintarkastuksessa on mietityttänyt Suomessakin tilintarkastajia viime vuosikymmeninä useasti ja ratkaisun löytäminen ei näytä olevan helppoa. Peruskysymyksistä oltaneen kuitenkin yksimielisiä.

”Minä lähdän omistuksesta liikenteeseen ja hallinnosta. Minä haluan tietää, kuka tämän yrityksen oikeasti omistaa. Ovatko omistajat yksityishenkilöitä ja liittykö yhtiöön muita yhtiöitä ja sidosryhmiä? Miksi edellinen tilintarkastaja vaihdettiin ja minkä takia minut valittiin?” (Haastateltava U)

Haastateltava S aloittaa aineistotarkastuksen tilinpäätöksen läpikäynnillä. Siitä hän siirtyy muuhun tarkastusaineistoon.

”Ensin katson sen tilinpäätöksen ylimalkaisesti lävitse erityisesti taseen ja olennaiset erät katson taseesta ja sitä kautta lähdän liikkeelle ja pohdin yhtiön omistusta ja jatkan siitä eteenpäin.” (Haastateltava S)

Haastateltava G tarkastaa kirjanpidon tarkastuksessa myyntiä ja myyntisaamia laskunumerosarjaa apuna käyttäen:

”Myynti on helpointa tarkastaa, että osoittaako tilikauden jälkeisessä kirjanpito, että raha on tullut sisään. Onko realistisia ja että kaikki myynti on kirjanpidossa ja onko myyntilaskujen numerosarjan perusteella kaikki mukana.” (Haastateltava G)

Kirjanpidon tarkastuksen tyypillisiä toimenpiteitä ovat saldotodistusten hankkimiset. Haastateltavat K ja Ä edellyttävät, että heille hankitaan rahalaitoksilta vieraan pääoman saldotodistukset:

”Olen pyrkinyt ohjaamaan tilitoimistoja ja, jos asioin suoraan yrittäjän kanssa, yrittäjiä, että he hankkisivat valmiiksi saldotodistukset pankeilta, koska ne ovat helposti saatavissa. Yleensä niissä on yhdessä vakuustodistuksetkin, joten siinä saa kaksikin asiaa hoidettua yhdellä kertaa.” (Haastateltava K)

”Paras tilanne on, jos tase-erittelyissä on pankin allekirjoittama todistus vieraan pääoman saldoista ja yleensä se on samassa asiakirjassa, jossa liitetiedoissa selvitetään nämä vakuudetkin ja siitä se on helpointa tarkastaa.” (Haastateltava Ä)

Vaihto-omaisuuden määrä ja hinnoittelu ovat tilintarkastuksen keskeisiä kohtia, mikäli vaihto-omaisuuden osuus on taseessa olennainen. Haastateltava K kertoi harkitsevansa inventaarin kohdalla pistokokeellisen tilintarkastusmenetelmän soveltamista. Tilintarkastaja ei ole inventoinnin tekijä, vaan hän pyrkii saamaan evidenssiä varaston arvon oikeellisuudesta:

”Olen kaksi tai kolme kertaa käynyt fyysisesti paikan päällä katsomassa, onko inventaari tehty oikein tai toteamassa pistokokein, toimiiko varastokirjanpitosysteemi kunnollisesti. Jos on vähän isompi asiakas niin joskus – ei siis joka vuosi – on tullut katsottua sitä varastokirjanpitosysteemiä, miten se toimii ja onko siinä, jotain eroja. Etsin inventaarilistan ja tarkastan sen uskottavuutta – hinnoittelua ja sellaista.” (Haastateltava K)

Haastateltava R kertoi suorittavansa vaihto-omaisuuden tarkastusta keskimääräisten myyntikatteiden perusteella. Hänen tavoitteenaan on vuositasolla kontrolloida varaston muutosta ja loppuvaraston suuruutta.

”Otan inventaarilistat käsittelyyn. Katselen sekä vertaan pari edellistä vuotta ja analysoin, heittääkö myyntikate liian paljon.” ”Hinnoittelu tarkastetaan siinä samassa: Katson siitä laskusta, onko laskussa viimeinen FIFO-hinta⁹¹.” (Haastateltava R)

Järjestelmien tarkastus

Haastatteluissa ei saatu havaintoja sellaisista sisäisen valvonnan järjestelmien käytöstä, joita haastateltavat olisivat tarkastuksissaan hyödyntäneet. Niiden tehokkuutta ei siis ollut mahdollista testata. Kuviossa 11 (sivu 129) esitettyyn tilintarkastustyön kaavioon se on otettu mukaan mahdollisuutena, jota voitaisiin käyttää, jos sellaiseen havaitaan mahdollisuuksia. Järjestelmätarkastus ei ole tyypillistä pienyrityksissä, koska niissä ei ole useinkaan sellaisia järjestelmiä, joiden toimivuutta olisi tarkoituksenmukaista seurata tilikauden aikana. Pienissä yrityksissä tarkastettava aineisto on pienehkö, joka puoltaa aineistotarkastusta. Yrittäjä ja hänen perheenjäsenensä hoitavat osansa yrityksen järjestelmissä (Riistama 2000, 62).

4.4.3 Tilinpäätöksen käsittelyvaiheet tilintarkastuksessa

Tilinpäätöksen tarkastaminen

Tilinpäätöksen tarkastaminen varmistaa sen seikan, että virallinen, julkaistava tilinpäätös täsmää kirjanpitoon. Lisäksi tilintarkastaja ottaa tässä yhteydessä kantaa tilikauden aikaisiin tapahtumiin: 1) ovatko tase-erät olemassa? 2) onko myynti/myyntisaamiset viety kokonaisuudessaan kirjanpitoon? 3) onko vaihto-omaisuus olemassa ja oikein arvostettu? 4)

⁹¹ FIFO (first in first out) -periaate tarkoittaa, että samanlaiset hyödykkeet, jotka on hankittu ensin tulevat myös ensin käytetyksi.

onko vieras pääoma oikeamääräisenä tilinpäätöksessä? ja 5) ovatko kirjanpitoon viedyt liiketapahtumat todellisia? Haastattelut osoittivat, että tilinpäätöksen tarkastaminen oli keskeistä tilintarkastuskäytännössä. Tilinpäätöksen oikeellisuuden varmistaminen oli tilintarkastuksen huipentuma. Haastateltava N painotti työssään tilinpäätöksen, ja siinä etenkin tuloslaskelman, oikeellisuuden tarkastamista:

”Tilinpäätöksen tarkastus on ollut minulle keskeisin asia ja kyseisessä vaiheessa tulee pystyä varmentamaan tuloksen oikeellisuus. On varmistettava, että tuloslaskelma antaa oikean kuvan sen vuoden tuloksesta ja sitten sen jälkeen seuraavat taseasema, varallisuusasema ja kaikki muut hallintoasiat jonkin matkaa jäljempänä. Tärkeintä on, että tuloslaskelma kertoo yhtiön toiminnasta oikealla tarkkuudella.” (Haastateltava N)

Tilintarkastusevidenssin arviointi

Kun suunnitellut tarkastustoimenpiteet on suoritettu, tilintarkastaja arvioi vielä niiden tuloksia. Hän käy läpi dokumenttejaan ja tarkastelee, tarvitaanko vielä lisää toimenpiteitä. Tässä vaiheessa nyttemmin (haastatteluvuosien jälkeen) on tullut käyttöön käsite olennaisen virheellisyyden riski. Tämä riskitekijä on syytä jokaisessa tilintarkastuksessa huomioida. Haastateluempiria osoitti, etteivät tilintarkastajat vielä siihen aikaan olleet kaikilta osin sisäistäneet viime vuosien riskilähtöistä tilintarkastusta. Kuitenkin oli havaittavissa, että mikäli tilintarkastuslain määrittämää tehtävää ei ollut riittävän huolellisesti suoritettu, palattiin siltä osin työhön takaisin. Tilintarkastustyön kaaviossa (kuvio 11, sivu 129) tätä mahdollisuutta on kuvattu katkoviivoilla. Kuviossa katkoviivoilla on merkitty vain tämä tilintarkastusevidenssin arviointi, koska tässä arvioidaan olennaisuuskriteerin toteutumista asettamalla kysymys: ”onko tarkastus ollut riittävä?” (Blummé 2008, 84) Mikäli evidenssi ei ole hyväksyttävä, määritellään, mitä lisätoimenpiteitä mahdollisesti suoritetaan. Katkoviivanuolet johtavat joko aineistotarkastukseen tai järjestelmien tarkastukseen, joihin vaihtoehtoihin palataan tilintarkastusevidenssin kuntoon saamiseksi.

Haastateltava U käyttää analyttisiä menetelmiä tilinpäätöksen oikeellisuuden lopulliseen tulkintaan. Hän on kehittänyt yksilöllisiä yrityksen tehokkuuden tunnuslukuja, joita hän soveltaa analysoidakseen yrityksen tulosta. Odottamattomat havainnot saattavat johtaa lisätarkistuksiin ja kyselyihin (Carmichael–Willingham–Schaller 1996, 158). Siitä millä tavalla varmistetaan se, että yrityksen tilinpäätös on kunnossa, esitetään hyvin vaihtelevia näkemyksiä. Tavoite on, että tilintarkastaja analysoi, voiko yhteisö jatkaa toimintaansa vielä seuraavan tilikauden ajan. Haastateltava U pyrkii arvioimaan yhtiön omaisuuserien käypää arvoa eli markkina-arvoa. Mikäli kirjanpitoarvo ylittää käyvän arvon, tulee erotus kirjata arvonalentumistappioksi. Toisinaan golf-osakkeiden arvosta tulee tehdä jopa täydellinen alaskirjaus.

”Tarkastan going concern -periaatteella, että kaikki tase-erät ovat oikein. Kun kirjanpito on tarkastettu ja myyntisaamiset ovat kunnossa, yhtiön tase kertoo, mikä on yhteisön tilanne.”; ”Kyllä minä aika lailla taselähtöinen olen. Tase-erissä golf-osakkeet ja laituripaikkaosakkeet ovat sellaisia, jotka ärsyttävät, koska menetän otteeni, kun minulla ei ole mitään käsitystä, minkä arvoisia ne ovat.” ”Liikevoittoa vertailen

tavarakatevertailun, henkilöstökatevertailun ja liikevoittovertailun avulla. Minä vertailen monta vuotta rinnakkain. Ennen kaikkea minua kiinnostaa tavarakatevertailu.” (Haastateltava U)

Tilintarkastajat arvioivat loppuvaiheessa suorittamaansa työtä ja tilintarkastusevidenssiä (Riistama 2000, 65; IFAC 2010b, 557–573).

Tilintarkastusraportointi

Kun tilintarkastaja toteaa, että hän on saanut työnsä kuntoon, hän kirjoittaa lain tuntemat raportit (tilintarkastuspöytäkirja, tilinpäätösmerkintä ja tilintarkastuskertomus) sekä halutessaan vapaaehtoiset muistiot. Asiakaskeskeinen tilintarkastaja käy toisinaan työnsä tulokset vielä kirjanpitäjän ja yrityksen johtajan kanssa suullisesti läpi. Tilintarkastajan päätuote, tilintarkastuskertomus, on monelle tilintarkastajalle ja hänen asiakkaalleen riittävä lopputulos suoritetusta tilintarkastuksesta. Toisaalta kasvotonta tilintarkastusta ei pidetä ihanteena. Hyvä tilintarkastustyön läpivienti edellyttää yhteistyötä toimeksiantajan tai vähintään toimeksiantajan tilitoimiston kanssa.

Haastateltava U kertoi esittävänsä tilintarkastuspöytäkirjoissa muistutuksia ja huomautuksia, jotka johtavat toistuessaan toimeksiantosuhteen päättymiseen. Hän haluaa kirjallisesti tallentaa dokumentit yhtiön johdolle. Tilintarkastajan ainoana keskustelukumppanina pienyritystilintarkastuksissa on usein kirjanpitäjä, sillä omistajajohtaja tai hallitus ei ehdi saapumaan tilitoimistoon tilintarkastajaa tapaamaan. Hallitus näkee tilintarkastusraportoinnin tilitoimistossa käydessään tai tutustuttuaan kirjallisiin raportteihin yrityksessään. Haastateltava U:n mukautettujen kertomusten osuus ylittää sen, mitä Suomessa esitettyjen arvioiden mukaan niitä keskimäärin kirjoitetaan. Eräiden tutkimusten mukaan Suomessa annetuista tilintarkastuskertomuksista viisi prosenttia on mukautettuja (Riistama 2007, 12). Vuosien varrella on erilaisia tekijöitä, kuten suhdannetilanne tai kertomusmallien muutokset, jotka vaikuttavat osuuteen.

”Olen dokumentoinut kassasta sellaisessa tilanteessa, että jos yhteisöllä on 10 000–12 000 euron kassa, mutta kohtuullista olisi vain 2 000 euron kassa. Olen kirjoittanut, että ylisuuri kassa on palautettava yhtiön pankkitilille ja en anna vastuuvapautta tältä osa-alueelta.”; ”Raportointi riippuu vähän tilanteesta.”; ”20 % on mukautettuja kertomuksia; osakaslainat ja kassat aiheuttavat mukautuksia paljon. Ainakin 10 % on mukautettuja. Tilintarkastuspöytäkirjaa käytän hyvin paljon.”; ”Muistiinpanoistani teen lyhennelmän. Leikkaa ja liimaa menetelmällä teen pikkuvirheistä raportin kirjanpitäjälle.”; ”Pöytäkirjan laatimiseen johtaa huomattavasti vakavimmat asiat. Jos niitä ei laiteta kuntoon, niin siinä tapauksessa kieltäydyn toimeksiannosta.” (Haastateltava U)

Haastateltava F:n päätuote on tilintarkastuskertomus, kuten ilmeisesti lähes kaikilla tilintarkastajilla. Muistion kirjoittaminen varmistaa havaitun epäkohdan seurannan tulevienkin tilintarkastusten yhteydessä. Dokumentointikeskeisessä tilintarkastuksessa

muistioiden ja pöytäkirjojen käyttö on olennaista⁹². ”Harmaista” alueista kirjanpidon periaatteissa keskustellaan yritysjohton kanssa. Selkeät epäkohdat dokumentoidaan kirjallisiin muistioihin.

”Tilintarkastuskertomus on pääraportti ja sitten tasekirjaan tehdään tilintarkastajan merkintä... Jonkin verran olen laatinut sellaisia muistio-nimellä asiakirjoja, missä kerrotaan sellaisia tarkastuksessa esiin tulleita asioita, mihin pyydetään kiinnittämään huomiota. Oikein virallisia pöytäkirjoja teen yhden käden sormin laskettavan määrän vuodessa. Enemmän muistioita. Jos tapaan tarkastuksessa vastuuhenkilön, niin annan suullista raportointia, mutta jos on vähänkin olennaisia asioita, niin kyllä ne kirjoitetaan paperiselle raportille.” (Haastateltava F)

Alaluvussa ”2.1.1 Tilintarkastuksen toteuttaminen ja varmennustoimeksianto” esitetty kuvio 2 ”Tilintarkastustyön prosessikuvaus pienyrityksen tarkastuksessa” (sivu 31) on yhden tilintarkastajan pitkään soveltama tilintarkastustyön prosessikuvaus ja kuviossa 11 ”Tilintarkastustyön kaavio” (sivu 129) esitetty prosessi perustuu tutkimusaineistoon. Tutkijan mielestä kaavioilla on selvää sukulaisuhyteyttä. Kummatkin on laadittu sen tilanteen pohjalta, joka vallitsi ennen kuin tilintarkastusvalvonnan suositukset alkoivat vaikuttaa prosesseihin. Kuvion 11 kaaviosta puuttuvat prosessin alku- ja loppupään vaiheet: toimeksiannon vastaanotto ja dokumentoinnin arkistointi. Kuvion 2 kaaviosta puuttuu kaksi vaihetta: sidosryhmien odotusten analyysi ja tilintarkastusevidenssin arviointi. Riskien arviointi on kuvion 2 kaaviossa sijoitettu tilintarkastussuunnitelman jälkeen, kun kuvion 11 kaaviossa se on tilintarkastussuunnitelman edellä. Yksittäisellä tilintarkastajalla on omaa hiljaista tietoa siitä, miten hän työnsä toteuttaa.

Kuvioiden 2 ja 11 välillä ei ole hyödyllistä tehdä yksityiskohtaista vertailua. Tilintarkastuksen sisällössä tapahtuu Suomessa vuosittain painotuksen muuttumista, eivätkä ne ole vaikuttamatta prosessiin. Tilintarkastusvalvontaviranomaiset voivat kannanotollaan esittää, että tilintarkastajien tulee kiinnittää toisinaan merkittävää huomiota esimerkiksi liikevaihdon tai vaihto-omaisuuden tarkastukseen. Hallinnon tarkastuksen asemasta ja osuudesta tilintarkastuksen osana on keskusteltu vuosia. Tilintarkastajien työprosessin järjestystä ei ole suosituksilla säädetty. Järjestys voi olla yksilöllinen. Kuviossa 2 on kuvattu yhden tilintarkastajan työprosessi, kun taas kuvion 11 kaavio on johtopäätös useiden henkilöiden prosesseista. Tilintarkastajien työprosesseissa on eroja ja kuvioiden 2 ja 11 kaavioiden erot selittyvät tutkimuksellisesti sillä, että tilintarkastustyö on käytännössä yksilöllistä.

4.4.4 Asiakas- ja dokumentointikeskeisyys

Asiakaskeskeinen tilintarkastustapa tarkoittaa sitä, että tilintarkastaja pyrkii työssään palvelemaan tilintarkastusasiakastaan neuvonnalla.

⁹² Dokumentointikeskeisessä tilintarkastuksessa ei pyritä aktiivisesti neuvomaan asiakasta. Kirjallisilla raporteilla kuitenkin selvitetään huomiot virheistä ja puutteista.

Haastateltava O:lla on asiakaskeskeinen ote tilintarkastukseen. Hän raportoi sellaisesta työstä, joka tuskin tulee laadunvarmistuksessa esiin. Hän seuraa asioita varsinaisen tarkastustyönsä ulkopuolelta eli protestilistoja:

”Otan myyntisaamislistan ja varmistan seuraavan kauden kirjanpidosta, ovatko saamiset tulleet tilille. Seuraan protestilistaa ja raportoin niistä yrittäjälle.” (Haastateltava O)

Asiakaskeisellä tilintarkastustavalla pyritään yhtiön tuloksen parantamiseen ja omaisuuden kartuttamiseen. Sillä voidaan pyrkiä myös omistajien voitonjaon optimoimiseen sekä selvittämään yrittäjälle yrityksen arvon kehittymistä. Näkökulmana on yrittäjän edun huomioiminen. Asiakaskeisessä tilintarkastajan suoritusaste tilintarkastustekniikassa ja hyvän tilintarkastajataavan noudattamisessa oli vähintäänkin riittävä. Tilintarkastaja pyrkii yltämään selvästi sanktiorajaa laadukkaampaan työhön.

Dokumentointikeskeisessä tilintarkastustavassa tilintarkastaja pyrkii laatimaan itselleen sellaiset dokumentit, joilla hän voi osoittaa aikanaan laaduntarkastajalle tehneensä työn moitteettomasti.

Tilintarkastusstandardien installointi tilintarkastuksen ohjeeksi ja niiden käyttäminen tilintarkastusvalvonnan työkaluna oli aineiston keruun aikoihin vuosina 2003–2005 johtamassa tilintarkastuksen suorittamisessa muutoksiin. Voitiinkin havaita, että osa pienyritystilintarkastajista keskittyi selkeästi siihen noin kerran viidessä vuodessa toteutettavaan laaduntarkastuspäivään, jolloin laadunvalvoja arvioi, onko tarkastukset suoritettu asianmukaisesti soveltaen lakeja, suosituksia ja ammattikunnan hyväksymiä tilintarkastusraportointimalleja. Tällöin asiakkaan palveleminen jätettiin toissijaiseksi ja keskityttiin dokumentoimaan työtä sillä tavalla kuin uskottiin laadunvalvojan edellyttävän.

Haastateltavat K, U ja E uskoivat, että suositusten myötä vaatimukset lisääntyvät ja työtapo kehittyy. Usein on esitetty myös, että tämä johtaa väistämättä tilintarkastuskustannusten kasvuun. Tilintarkastusasiakas kuitenkin odottaa tilintarkastuskustannusten pysyvän suunnilleen edellisvuosien tasolla (Torpo 2012, 49). Työtavan muutos on vaikea toteuttaa yhtäkkisesti. Tilintarkastajat joutuvat laadunvarmistuksenkin johdosta dokumentoimaan suositusten edellyttämiä näkökohtia aikaisempaa enemmän. Tilintarkastajilla on houkutus siirtyä dokumentointikeskeiseen työskentelytapaan. Haastateltava E myönsi, että hänen työtapansa ovat ainakin jossain määrin muuttuneet suositusten johdosta.

”En ole vielä varmaan lukenut suosituskirjan uusinta painosta, mutta vanhemmasta painoksesta olen tarkistanut joitakin asioita.”; ”Osa on itsestäänselvyksiä, mutta kai osassa on jotain, josta voi tarkistaa määrättyjä menettelytapoja.”(Haastateltava K)

”Tilintarkastusalan suositukset ovat muuttaneet työtapani sillä tavalla, että tulee enemmän katsottua – tulee enemmän tarkempaa työtä tehtyä.” (Haastateltava U)

”Kyllähän suositukset ovat parantaneet työtapani.” (Haastateltava E)

Dokumentoinnista on tullut kansainvälisen käytännön johdosta laadunvarmistuksen alkamisvuoden 1998 jälkeen yhä olennaisempi osa tilintarkastajan ajankäyttöä. Kun tilintarkastuksesta laskutetaan yleensä aikaperusteisesti, se on kasvattamassa työn kustannuksia, mikä puolestaan lisää toimeksiantajan hallinnollista taakkaa. Hallinnollinen rasite on arvioitu niin merkittäväksi, että pienten yritysten tilintarkastus on jopa kyseenalaistettu⁹³. Varsinainen tilintarkastus saattaa pienissä, alle työpäivän kestävässä, toimeksiannoissa olla ajankäytöltään vähäisempi toimenpide kuin siihen liittyvä dokumentointi. Kun myös asiakaskeskeisen tilintarkastajan on selviydyttävä laadunvalvonnan edellyttämästä dokumentoinnista, mutta samalla panostettava neuvontaan, tarkastajan työmäärä on asiakaskeskeisellä tavalla hoidetussa tilintarkastuksessa dokumentointikeskeistä suurempi. Toisaalta osa tilintarkastajista pyrkii jatkossakin palvelemaan asiakkaitaan konsultoiden.

Tässä pääluvussa ”4 Empiirinen analyysi” tilintarkastustyötä analysoitiin ja tulkittiin empirian pohjalta. Yritettiin analysoida, mikä on tilintarkastuksen todellisuus, eli pyrittiin välttämään alan kirjoituksista tyypillisesti luettavaa lain ja teorian esittelyä. Varsinkin sitaateista voidaan löytää niitä inhimillisiä piirteitä, jotka käytännön työssä väistämättä ovat havaittavissa. Tilintarkastajat eivät saavuta tuloksiaan pelkällä systemaattisella työllä suoritettujen haastattelujenkaan valossa. Tilintarkastajat eivät olleet haastattelujen mukaan yksioikoisesti työlistojaan ja rutiineitaan noudattavia työntekijöitä. He olivat valmiita poikkeamaan rutiineistaan, jos sellaiseen oli tarvetta. Olennainen merkitys oli kunkin yksilön persoonalla hyvän tilintarkastustavan toteuttajana. Heidän työnsä tuloksissa näkyy usein henkilökohtainen osaaminen ja ihmistuntemus. Tämä johtopäätös on yhteneväinen Virtasen väitöskirjan johtopäätöksen kanssa (Virtanen 2002, 131). Tilintarkastajilla on tyypillisesti varsin joustavat suhteet toimeksiantajiinsa, mutta työ pitää kuitenkin tehdä sellaista laatua noudattaen, jota säädökset ja tilintarkastusvalvonta siltä edellyttävät. Omalta osaltaan myös alan eettiset normit on huomioitava työssä. Jokaisella tilintarkastajalla tuntuu sitä paitsi olevan oma hiljainen tietonsa, miten työ pitäisi tehdä.

⁹³ ”Tilinpäätösdirektiivin (2013/34/EU) lähtökohta on, että pienten yritysten vuositilinpäätöksiin ei tulisi kohdistaa tilintarkastusvelvollisuutta, koska tilintarkastus voi olla merkittävä hallinnollinen rasite tähän kokoluokkaan kuuluville yrityksille ja usein samat henkilöt ovat sekä yrityksen omistajia että johtajia, jolloin ulkopuoliselle varmennukselle ei ole suurta tarvetta.”(Työ- ja elinkeinoministeriö 2018a, 63)

5 JOHTOPÄÄTÖKSET EMPIIRISESTÄ AINEISTOSTA

Tämä tutkimuksen johtopäätöksiä ja tuloksia käsittelevä luku sisältää:

1. luku ”5.1 Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenmalli” esittää viimeistellyn mallin ja viitekehysten hyvän tilintarkastustavan jäsentelystä. Tässä aluvussa on empirian avulla tehdyt yhteenvedot hyvästä tilintarkastustavasta ja hyvästä tilintarkastajatastavasta. Tässä aluvussa käsitellään tilintarkastuksen tapauttavuuden alue.
2. luku ”5.2 Tilintarkastustiedon jaottelu” jaottelee tilintarkastuksen tietoulettavuutta. Tässä luvussa tarkastellaan hiljaisen tiedon ominaispiirteitä tilintarkastuksessa sekä tehdään johtopäätöksiä sumean tiedon esiintymisestä nykyisessä tilintarkastuskäytännössä. Tässä aluvussa käsitellään tilintarkastuksen tietoulettavuuden alue.
3. luku ”5.3 Käytännön tilintarkastustapojen ilmentyminen” sisältää kuvaukset asiakaskeskeisestä tilintarkastustavasta ja dokumentointikeskeisestä tilintarkastustavasta. Kuvauksissa esitetään kyseisten tapojen tiedonkeruumotiiveja. Lisäksi kerrotaan, mitä lisäarvoa asiakaskeinen tilintarkastustapa ja dokumentointikeskeinen työtapu tuottavat tilintarkastustyön toimeksiantajalle.
4. luku ”5.4 Yhteenvedo tutkimuksen kontribuutioista” sisältää yhteenvedon edellä olevissa luvuissa esitellyistä teoreettisista kontribuutioista. Niihin yhdistetään esitys tilintarkastuksen hyvyyden liikkumaraajoista, jolloin saadaan hyvän tilintarkastustavan kokonaisvaltainen viitekehys.

5.1 Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenmalli

Aluksi tässä hyvää tilintarkastustapaa käsittelevässä aluvussa luodaan hyvälle tilintarkastustavalle luvussa 4 tehdyn empiirisen analyysin pohjalta jäsentelyviitekehys. Jäsentelyviitekehys on tämän aluvun päätulos ja siksi esitetty aluvun alussa. Sen jälkeen tarkastellaan olennaisuus-käsitettä⁹⁴, joka on keskeinen seikka tilintarkastuksen

⁹⁴ Tilintarkastajan työssä on tehtävä omaan harkintaan perustuvia ratkaisuja olennaisina pidettävien virheellisyysien suuruudesta. ”Tilintarkastajan tavoitteena on soveltaa olennaisuuden käsitettä asianmukaisesti tilintarkastusta suunnitellessaan ja suorittaessaan.” (IFAC 2010b, 489)

hyväksyttävyyttä tulkittaessa. Olennaisuus-käsitteen jälkeen esitetään hyvän tilintarkastustavan muotoutumista tiedon rakenteiden pohjalta. Hyvä tilintarkastustapa -käsite pohjustaa tämän alaluvun olennaisinta sivutulosta, varmennuspalvelun tiedon määräytymistä pienyritystarkastuksessa. Tässä yhteydessä analysoidaan käsitteellisen tiedon ja hiljaisen tiedon osuutta hyvän tilintarkastustavan toteutumisessa. Tämän jälkeen alaluvussa tarkastellaan tilintarkastajan ammattietiikkaa ohjailevaa hyvää tilintarkastajatapaa. Hyvää tilintarkastustapaa sivuavasta odotuskulusta on tässä oma alalukunsa. Odotuskuluun liittyen siinä esitetään myös norveja.

5.1.1 Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen tulkinta empiirisen aineiston perusteella

Tilintarkastuksella yhteiskunta on halunnut varmistaa tilinpäätöstietojen luotettavuutta. Tämä on edellyttänyt tarkastuksen organisointia, jota voidaan tutkia kolmelta taholta tarkasteltavan käsitejärjestelmän avulla. Hyvä tilintarkastustapa velvoittaa, että kaikki nämä ulottuvuudet on huomioitu riittävästi. 1) Tilinpäätöksen varmennus edellyttää tilintarkastuksen yleispiirteistä määrittämistä. Tilintarkastuksen laajuus tulee olla riittävä varmistamaan, että tilintarkastuksen piiriin luettavat asiakirjat on tehty voimassa olevien säädösten mukaisesti, ja hallinnon tarkastuksen osalta toteamaan vastuuvollisten toiminnan lainmukaisuuden. 2) Tilintarkastuksen toteuttaminen edellyttää yhteiskunnan luottamusta ja arvontoa. Yhteiskunnan odotusten täyttäminen velvoittaa sellaisen yhteisen eettisen normiston noudattamiseen, joka on kohtuullisessa määrin asiakkaiden ja yhteiskunnan tuntema (KHT-yhdistys 1998, 15). Tilintarkastuksen eettinen ohjeistus sisältää toiminta- ja käyttäytymisohjeita sekä periaatteita, joita tilintarkastajan tulee noudattaa ammattikunnalle asetettujen yleisten tavoitteiden saavuttamiseksi. 3) Tilintarkastustyön ehtona on hyväksyttävien periaatteiden soveltaminen niin, että tilintarkastuksen kohteena oleva informaatio ei jää olennaisesti virheelliseksi eikä puutteelliseksi. Tilintarkastajan tulee tehdä työnsä sellaisin menetelmin, että ne täyttävät tilintarkastusjärjestelmän toteuttaman valvonnan asettamat kriteerit. Tilintarkastuksen laadun tulee ylittää tilintarkastusjärjestelmän sille kulloinkin asettama sanktoraja. Empiirisessä luvussa alaluku ”4.2 Tilintarkastuksen jäsenysmalli” on käsitelty edellä mainittuja vaatimuksia.

Tilintarkastajan hyvässä tilintarkastustavassa käyttämää toimintaa voidaan mallintaa ja tulkita käyttämällä kolmielementtistä jäsenysmallia, joista jokainen elementti on lopputuloksen kannalta tarpeellinen:

- Varmennuspalveluelementit (tilintarkastustapa)
- Eettiset elementit (tilintarkastajatapa)
- Hyväksyttävyyselementit (sanktorajan ylittävä tapa).

Varmennuspalveluelementit kattavat ensisijaisesti ne tarkasteluperusteet, jotka tilintarkastajan tulee hallita. Varmennuspalvelu tähtää siihen, ettei tilintarkastuksen kohteena oleva informaatio ole olennaisesti virheellistä tai puutteellista. Tilintarkastaja käyttää informaation analysointiin käsitteellistä ja hiljaista tietoaan. Eettiset elementit sisältävät tilintarkastajan

ammattietiikkaa koskevat käyttäytymisnormit ja niiden käytännön soveltamisen. Riittäviä hyväksyttävyysskriteereitä tarkastellaan hyväksyttävyyselementeillä. Niitä on tarpeen soveltaa kaikissa varmennustoimeksiannoissa, koska vuositilintarkastuksessakaan ei käytännössä koskaan tavoitellakaan täydellistä varmuutta (Blummé 2008, 88–89). Merkittävä kriteeri on sanktiotaso. Se kytkeytyy periaatetasolla lainsäädäntöön. Sanktorajan tulkinnan kuitenkin tekee tilintarkastusjärjestelmä (nykyään PRH:n tilintarkastusvalvonta) ja sen soveltama arviointiasteikko saattaa muuttua (tiukentua) ilman lainsäädäntömuutosta. Hyväksyttävyyttä tarkastellaan tilintarkastajan toiminnassa myös rajoitetun varmuuden antavissa toimeksiannoissa. Jos tarkastustyön varmuusaste jää alle puolenvälin (ISA-standardien...2009, 14), käytetään varmennuspalvelukriteereiden laadun kuvauksessa luokkaa ”mahdollinen”.

Pienyrityksen tilintarkastustavan jäsenysmalli on rakennettavissa varmennuspalveluelementtien ja eettisten elementtien osalta teemahaastattelujen tuottamien tutkimustulosten avulla. Empiria antaa tutkijalle mahdollisuuden ja ideoita jäsenysmallin rakentamiseen. Rakennusaineikset saadaan sille sekä teoriasta että empiriasta. Teorialuvussa 2.5 ”Hyvän tilintarkastustavan jäsenysmalli” on taulukossa 4 ”Hyvän tilintarkastustavan jäsenys (mukailien tilintarkastuskertomusmalli 2016, ISA standardi 700) (sivu 70) kootusti esitelty niitä käsitteitä, joiden pohjalta tässä aluvussa lopullinen malli on rakennettu. Se on muodostettu edellä esitettyjen tekijöiden sekä empirisessä aineistossa aluvussa ”4.2 Tilintarkastuksen jäsenysmalli” kuvattujen seikkojen perusteella. Taulukossa 4 kuvattua jäsenystä on edelleen kehitetty empiriasta saatujen tulosten perusteella. Jäsenys ilman empirisistä aineistosta johdettua tulkintaa jää puutteelliseksi ajatusmalliksi. Uusi jäsenys on esitetty taulukossa 6 ”Hyvän tilintarkastustavan jäsenys empirisen aineiston pohjalta” (sivu 144). Lopullinen jäsenysmalli on laadittu ”Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenysmallit” tutkimusaukon täyttämiseksi. Sen tavoitteena on ratkaista suoritettujen teemahaastattelujen perusteella kysymys: ”Minkälaisiin elementteihin hyvä tilintarkastustapa voidaan jäsentää?”

Tilintarkastuksen kolme kulmakiveä ovat 1) taloudellisen tiedon varmentaminen, 2) eettisten periaatteiden noudattaminen ja 3) toimiminen tilintarkastusjärjestelmän tuntemien hyväksyttävien toimintatapojen mukaisesti. Näiden ja empirian pohjalta hyvä tilintarkastustapa on tiivistettävissä kolmenlaisiin elementteihin eli taulukossa 6 esitettyihin varmennuspalveluelementteihin, eettisiin elementteihin ja hyväksyttävyyselementteihin.

Tilintarkastusta voidaan tarkastella **varmennuspalveluna** (assurance services)⁹⁵ (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 37–38), josta on yhteiskunnallista hyötyä, joka suoritetaan kohtuullisin kustannuksin ja joka täyttää säädösten vaatimukset (Blummé 2008,

⁹⁵ Tilintarkastus on lakien ja standardien säätämä varmennuspalvelu, jossa tarkastetaan yrityksen, muun yhteisön tai säätiön (jäljempänä yhteisö) kirjanpito, tilinpäätös ja hallinto. Käytännön työssä varmennuspalveluterminä alettu käyttää, kun kuvataan toimeksiannon tavoitetta.

70). Tilintarkastuksen luonteen ymmärtämiseksi on kohdistettava huomio tilintarkastuksen käytännön hyötyyn (Riistama 1999, 17). Tilintarkastuksesta on yhteiskunnalle hyötyä siksi, että yhteiskunnan toimijat tarvitsevat varmistettua tietoa yrityksistä (Ahjos 2010, 37).

Taulukko 6 Hyvän tilintarkastustavan jäsenitys empiirisen aineiston pohjalta

Arviointikohde	Arviointiperusteet
Varmennuspalveluelementit	Työn tulokset ja vaikuttavuus <ul style="list-style-type: none"> • yhteiskunnallinen hyöty • hallinnollisen taakan määrä • säästönmukaisuus
Eettiset elementit	Eettiset peruseriaatteen <ul style="list-style-type: none"> • riippumattomuus • rehellisyys • objektiivisuus • ammatillinen pätevyys ja huolellisuus • salassapitovelvollisuus • omatunto ja moraalinen vaisto
Hyväksyttävyyselementit	Sanktoraja hyvälle tilintarkastustavalle ⁹⁶ Tilintarkastuksen laajuutta ja tulosten arviointia koskeva ammatillinen harkinta ⁹⁷

Erilaisten ja erikokoisten yritysten tarkoituksenmukaiset tilintarkastusmenetelmät eroavat toisistaan. Pienyritysten varmennuspalveluissa on erityisesti uhkaa siitä, että osa tilintarkastajien toimenpiteistä on vain hallinnollista taakkaa, josta ei ole hyötyä yhteiskunnallekaan (Vihreä kirja 2010, 20). Tarkoituksenmukainen dokumentoinnin taso pienyritystilintarkastuksessa on alaa askarruttava kysymys. Toisaalta Suomen jäsenyys EU:ssa edellyttää vähintäänkin sen direktiivien noudattamista. EU:n tilintarkastusdirektiivi (2006/43/EY; 2014/56/EU), joka nyky muodossa on vuodelta 2014, muodostaa pohjan alan kansalliselle sääntelylle. Varmennuspalvelujen on täytettävä säästöjen vaatimukset, vaikka suomalaisille yhteiskunnan hyödyn kannalta varmennuspalvelumuodot olisivat kyseenalaisia. Julkista keskustelua on Suomessa aiheuttanut se osa tilintarkastusvelvollisuudesta, joka ylittää EU-säästöjen vaatimukset. Tällä perusteella on kyseenalaistettu tämän tutkimuksen kohde – pienyritysten tilintarkastus – lakisääteisenä velvollisuutena (Jokinen 2016, 16). Tilintarkastusvelvollisuusrajojen muutoksilla on etunsa ja haittansa, jonka johdosta kansantaloudellisesti optimiratkaisua on osoittautunut vaikeaksi määrittellä. Suomessakin

⁹⁶ Liittyy olennaisuuteen.

⁹⁷ Liittyy olennaisuuteen.

keskustelu on tuonut esille monenlaisia näkökulmia ja johtopäätöksiä (vrt. Työ- ja elinkeinoministeriö 2018a, 63).

Varmennuspalvelujen vaatimustasosta puhuttaessa pääsuuntaukset ovat 1) kohtuullinen varmuus ja 2) rajoitettu varmuus. Kohtuullisen varmuuden toimeksiannot ovat tilintarkastuksia. Rajoitettuun varmuuteen tyytyminen antaa mahdollisuuden tätä suppeampaan tarkastustasoon kuten review-varmennukseen (ks. kuvio 5 ”Tilinpäätöstietojen varmennuksen vaihtoehtoja”, sivu 42). Review-varmennuksessa tilintarkastaja hankkii rajoitetun (tarkoituksenmukaisen) varmuuden siitä, ettei tarkastettavaan aineistoon sisälly olennaisia virheitä tai puutteita. Tilintarkastajan teknisellä suoritustavalla tähdätään tavallisesti kohtuulliseen varmuuteen ja sitä arvioidaan **varmennuspalveluelementtejä** käyttäen.

Varmennuspalvelua tulee empirian mukaan tarkastella yhteiskunnallisen hyödyllisyyden näkökulmasta. Suomessa pienyritysmiljöössä tämä tarkoittaa ensisijaisesti, että asiaa tarkastellaan 1) velkojien suojan ja 2) laillisuusnäkökohtien perusteella (Riistama 1999, 48). Varmennuspalvelun tavoite on tuottaa kohtuullisella hallinnollisella taakalla eri sidosryhmille väärinkäytösten ehkäisemiseksi tietoa, jolla varmistetaan, ettei osakkeenomistajien rajoitetun vastuun varjolla loukata kolmansien osapuolien oikeuksia. Tilintarkastuksen yhteiskunnallista hyödyllisyyttä on mahdollista analysoida, mutta sen mittaaminen on vaikeaa. Lakisääteistä tilintarkastusvelvollisuutta on perusteltu ennen kaikkea yhteiskunnallisella hyödyllisyydellä. Ensisijaisesti on korostettu yritysinformaation laatutekijöitä. Toissijaisina on tuotu esiin harmaan talouden torjumista ja verovilppien ennakointia.

Eettiset elementit ohjaavat omalla normistollaan tilintarkastajan toimintaa ja tukevat tilintarkastustoiminnan moraalialia. Ammattieettiset peruseriaatteen esitetään teoreettisessa jäsennyksessä (taulukko 4, sivu 70) tilintarkastajien eettisten sääntöjen mukaisesti (IFAC 2010b, 12). Näitä eettisiä sääntöjä ei ollut tutkimushaastatteluja tehtäessä vielä käännetty suomeksi, joten haastateltavat eivät olleet perehtyneet niihin. Tutkimuksen empiirisen aineiston mukaan eettiset asiat vaikuttivat olleen haastateltavien mielessä tilintarkastusten eri vaiheissa. Empiirisen aineiston perusteella määriteltiin (taulukko 6) kuusi eettistä elementtiä: 1) riippumattomuus, 2) rehellisyys, 3) objektiivisuus, 4) ammatillinen pätevyys ja huolellisuus, 5) salassapitovelvollisuus sekä 6) omatunto ja moraalinen vaisto.

Empiirisen aineiston perusteella laaditussa jäsennyksessä (taulukko 6, sivu 144) mainittu ammatillinen pätevyys ja huolellisuus -elementti sisältää myös ammatillisen käyttäytymisen (käsitelty teoriaosuudessa) periaatteen, jonka mukaan tilintarkastajan on noudatettava säädöksiä ja vältettävä kaikkea ammattikunnan mainetta heikentävää toimintaa. Säädösten noudattaminen liittyy ammatilliseen pätevyyteen ja ammattikunnan maineen ylläpito huolellisuuteen. Ammatillinen pätevyys- ja huolellisuuselementti muodostuu ikään kuin kahdesta asiasta (pätevyydestä ja huolellisuudesta), mutta niitä käsitellään tässä yhdessä,

koska tilintarkastusammattilaisille laadituissa eettisissä säännöissäkin niitä käsitellään yhdessä (IFAC 2010b, 19). Yhteinen tekijä asioille on, että elementtien noudattaminen johtaa ammatillisuuteen. Ammatillinen pätevyys on kaksivaiheista: ensimmäisessä vaiheessa se saavutetaan ja toisessa vaiheessa sitä ylläpidetään. Ammatillinen käyttäytyminen on läheinen tekijä sille ammatillisuudelle, jota ammatillisen pätevyyden ja huolellisuuden -elementti tilintarkastajalta edellyttää. Tilintarkastajan on seurattava alan kehitystä niin, että se toteutetaan ajantasaisten säädösten pohjalta. Tilintarkastajan ammatillinen käyttäytymisnormi edellyttää, ettei tilintarkastajalla ole syytä kommentoida toisten tilintarkastajien tekemisiä⁹⁸. Hyvä tilintarkastajatapa sisältää ohjeita suhteesta kollegoihin. Se edellyttää maltillisuutta kollegoiden työn arvioinnissa (Satopää 1980, 134).

Empiirisen aineiston perusteella eettisiin peruseriaatteisiin nousi täydennyksenä mukaan jäsenyyksen kohta ”omatunto ja moraalinen vaisto”. Omatunto neuvoo tilintarkastajaa noudattamaan hyvää tilintarkastaja- ja tilintarkastustapaa. Moraalisuus ja halu toimia moraalisesti oikein ovat ihmisen perustarpeita. Samoin kuin ihmisellä on tarve ruokaan, perusturvallisuuteen ja sosiaaliseen hyväksyntään, on hänellä tarve olla moraalinen, mikä kehittää hänelle moraalisen vaiston (Martela 2009). Tilintarkastajan ammatissa on korostettu vaatimus olla moraalinen. Käytännön työssään tilintarkastusammattin harjoittaja ratkaisee eteenpäin tulevia ongelmia moraalista vaistoaan hyödyntäen.

Tilintarkastuksen käytännön tarpeet ovat synnyttäneet tilintarkastukselle **hyväksyttävyyselementit** (vrt. Torpo 2012, 48): 1) sanktorajan ja 2) tilintarkastuksen laajuutta ja tulosten arviointia koskevan ammatillisen harkinnan. Yksityiskohtaista sanktorajaa koskevaa empiriaa ei ollut tutkimustarkoitukseen saatavissa. Sen johdosta tämän tutkimuksen empiria hyväksyttävyyselementtien osalta rajoittuu alaluvussa 4.2.3 olennaisuuteen.

Sanktorajan ohella toinen hyväksyttävyyselementti on ”tilintarkastuksen laajuutta ja tulosten arviointia koskeva ammatillinen harkinta”. Harkinta sisältää tutkimushaastattelujen mukaan riskitekijöiden tunnistamisen, tarkastusnäytön hankinnan, johdon ennusteiden arvioinnin sekä johtopäätösten tekemisen tarkastusnäytön ja yrityksen laatiman tilinpäätösaineiston perusteella. Lisäksi tilintarkastaja voi käyttää käytännön varmistustoimeksiannossa ammatillista harkintaa tilintarkastuskertomusta tehdessään. Tilintarkastajan on kiinnitettävä huomiota siihen, että hänelle on annettu asianmukaisesti materiaalia pystyäkseen suorittamaan riittävän kattavan varmistustoimeksiannon. Tilintarkastuksen tulosten arviointia tilintarkastaja suorittaa olennaisuuskäsitettä soveltaen. Tätä pohdiskelua on suoritettu jonkin verran tämän tutkimuksen empiriassa. Tässä kohtaa on nimenomaan keskitytty olennaisuuteen ja sen merkitykseen, koska olennaisuus ja sen ammatillinen harkinta liittyvät yhteen. Muilta osin tämä kohta ammatillisesta harkinnasta on käsitelty

⁹⁸ ”Ammattiveljeä tuli arvostaa veljenä silloinkin, kun hän rehellisesti tehtävää suorittaessaan oli erehtynyt. Tilintarkastajan tuli toimissaan ja yksityiselämässään välttää kaikkea sitä, mikä on omiaan alentamaan tilintarkastajakunnan arvonantoa.” (Heikkonen 1968, 32)

tietoulettavuuden kohdalla, johon se myös liittyy. Empiirisessä datassa (alaluku 4.2.3) on vain vähän aineistoa hyväksyttävyydestä. Tilintarkastaja vastaa hyväksyttävyyksymyksiin käytännössä tilintarkastuksen laajuutta ja tulosten arviointia koskevaa ammatillista harkintaa käyttämällä.

Hyväksyttävyyselementtien käytäntö saa sisältönsä tilintarkastuslain mukaisen valvontaorganisaation (nykyään PRH:n tilintarkastusvalvonta) ratkaisusta. Valvontaorganisaatio määrittää omien toimien, kanteluiden ja laadunvalvonnan perusteella, onko tilintarkastajan tehtävät suoritettu hyväksyttävästi ja riittävän ammattitaitoisesti. Tilintarkastajan valvonta on pääosin jälkikäteisvalvontaa, ja se suoritetaan käytännössä kirjallisten lähteiden perusteella (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 281). Käsittely on luottamuksellista ja tapauksista julkistetaan vain tapausselesteita. TILAn päätöksistä on ollut mahdollisuus saada 1990-luvun alusta lähtien julkisia lyhyitä tiivistelmiä käyttöön (Riistama 1999, 432). Nämä TILAn ratkaisut omalta osaltaan määrittävät hyväksyttävyyselementtejä hyvää tilintarkastustapaa tulkittaessa. Keskuskauppakamarin TILAn sääntöjen mukaan valvonta-asioissa tehtyjen merkittävien päätösten sisältö oli pyrittävä saamaan yleiseen tietoon, jos tapauksella oli merkitystä hyvän tilintarkastustavan sisällön kehittämiseksi. Sama käytäntö on nyttemmin voimassa PRH:n tilintarkastuslautakunnan päätöksien osalta.

Yhteiskunta vaatii tilintarkastustavan vähimmäistason noudattamista luottaessaan ja arvioidessaan sitä, että tilintarkastaja on toiminut asianmukaisesti. Tärkeimpiä vaiheita tilinpäätöstarkastusta suunniteltaessa on työn painopisteen valinta järjestelmien tarkastuksen ja aineistotarkastustoimenpiteiden välillä (NRF 2015, 13; vrt. edellä kuvio 11, sivu 129). Tilintarkastettu tietokaan ei ole varmuuden asteeltaan absoluuttista. Yksittäisellä laadunvalvojalla ei ole oikeutta tehdä lopullista ratkaisua laatuksymyksessä, vaan ratkaisuvallta on valvontaorganisaatiolla. Viime kädessä tilintarkastusten hyväksyttävyyden ratkaisee PRH:n tilintarkastusvalvonta ja sen yhteydessä oleva tilintarkastuslautakunta, jonka päätöksistä on valitustie korkeimpaan hallinto-oikeuteen asti.

Tässä tutkimuksessa käytetyssä teoreettisessa jäsennyksessä (taulukko 4, sivu 70) ja empiirisen aineiston analyysiin perustuvassa jäsennyksessä (taulukko 6) on hyvän tilintarkastustavan jäsentelyssä päädytty arviointikohteiden osalta osin toisistaan eroaviin käsitteisiin. Teoreettisen jäsennyksen ensimmäisen arviointikohteen ”Tekninen suoritustapa” (taulukko 4) näkökulma on tilintarkastajan työn toteuttamisessa. Tutkimusaineiston perusteella valitulla käsitteellä ”Varmennuspalveluelementit” (taulukko 6) tarkastellaan työn tuloksia ja vaikuttavuutta. Toisen arviointikohteen käsitteet ”Etiikka” (taulukko 4) ja ”Eettiset elementit” (taulukko 6) vastaavat toisiaan; kyse on vain uudessa jäsennyksessä käytetystä yhdenmukaistetusta muotoilusta.

Kolmannen arviointikohteen määrittelyyn on teoreettisessa jäsennyksessä käytetty käsitettä ”Varmuuden aste” (taulukko 4), joka jakaantuu ”Kohtuulliseen varmuuteen” ja ”Olellaisen virheellisuuden arviointiin”. Empiirisen aineiston perusteella muodostetussa jäsennyksessä arviointikohdetta kutsutaan ”Hyväksyttävyyselementeiksi” (taulukko 6). Painopiste on sanktorajassa, joka on käytännössä tilintarkastajan työtä ohjaava tekijä. Hyväksyttävyyselementit jakautuvat seuraavasti: ”Sanktoraja hyvälle tilintarkastustavalle” ja ”Tilintarkastuksen laajuutta ja tulosten arviointia koskeva ammatillinen harkinta”.

”Kohtuullinen varmuus” (taulukko 4) vastaa ”sanktorajaa hyvälle tilintarkastustavalle” (taulukko 6). ”Olellaisen virheellisuuden arviointi tilinpäätöksessä” (taulukko 4) vastaa empirian kautta muodostettua käsitettä ”Tilintarkastuksen laajuutta ja tulosten arviointia koskeva ammatillinen harkinta” (taulukko 6).

Sanktoraja on etukäteen vaikeasti määriteltävissä (Torpo 2012, 48). Riskiperusteisessa tilintarkastuksessa tilintarkastaja pyrkii tilintarkastustoimenpitein hankkimaan kohtuullisen varmuuden siitä, ettei tilinpäätöksessä ole olennaista virheestä johtuvaa puutetta (Blummé 2008, 87; Torpo 2012, 47). Kun tilintarkastaja on tilintarkastuskertomuksessaan esittänyt hankkineensa kohtuullisen varmuuden siitä, ettei tilinpäätöksessä ole olennaista virheellisuyttä, muodostuu kohtuullisesta varmuudesta myös sanktoraja hänen toiminnalleen.

Tilintarkastajan tulee harkitessaan tilintarkastuksen laajuutta ja arvioidessaan suorittamansa tilintarkastuksen tuloksia tunnistaa olennaisen virheellisuuden riskit (ks. alaluku 4.2.3 ”Hyväksyttävyyselementit”) tilintarkastustoimenpiteiden suunnittelun ja suorittamisen perustaksi. Tilintarkastajan tulee harkita, onko jokin hänen tunnistamistaan riskeistä niin merkittävä, että sitä voi kutsua olennaiseksi riskiksi. Tällainen olennainen virheellisyys voi seurata väärinkäytöksestä tai tilinpäätöksessä olevasta virheestä.

Virhe on olennainen, jos se vaikuttaa tilinpäätöksen lukijan päätöksentekoon. Virheen olennaisuus ei ole määrällinen käsite. Sitä ei voida todeta selkeästi matemaattisen arvioinnin keinoin. Olennaisuuden arvioinnissa tulee ottaa huomioon tilinpäätöksen laadintatilanteeseen liittyvät tekijät (esimerkiksi, onko yrityksen toiminnan jatkuvuus uhattuna). Tilintarkastajan on tarpeen suorittaa arviointi ammatillista harkintaa käyttäen. Sitä ohjaa käytännössä tilintarkastajan käsitys niistä odotuksista, joita tilinpäätöksen lukijat tilinpäätöksen luotettavuudelle asettavat. Tilintarkastajan tulee harkita työnsä laajentamista, jos yrityksen vakavaraisuus- tai maksuvalmiustilanne tarkastettavan tilinpäätöksen valossa vaikuttaa arveluttavalta.

Taulukon 6 ”Hyvän tilintarkastustavan jäsenitys empiirisen aineiston pohjalta” kuvaama viitekehys sisältää hyvän tilintarkastustavan teoreettisen jäsennyksen, jolla tarkastajan toiminta on ymmärrettävissä. Kyseistä viitekehystä tutkija pitää tutkimuksen kontribuutiona,

joka täyttää johdanto-pääluvussa esitetyn teeman ”Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenmallit” -tutkimusaukkoa. Tämä on vastaus tutkimuksen johdannon alaluvussa ”1.3 Tutkimuskysymykset” esitettyyn ensimmäiseen tutkimuskysymykseen: Minkälaisiin elementteihin hyvä tilintarkastustapa voidaan jäsentää?

5.1.2 Olennaisuuden määrittely käytännön työssä

Keskeinen tekijä tilintarkastuksen hyväksyttävyystekijänä on olennaisuuden määrittely. Se tulee huomioitavaksi tarkastuksen tuloksia ja laajuutta arvioitaessa, kuten tämän tutkimuksen empiriassa on todettu. Olennaisuusrajaa arvioidaan vaikutuksensa perusteella ja se on arvioitava jokaisessa käytännön tilintarkastustilanteessa ja -tehtävässä (Blummé 2008, 66). Lähtökohdaksi tulisi ottaa tilinpäätösinformaation perusteella tehtävät taloudelliset päätökset. Tilanteen arvioinnissa tulee huomioida, olisiko tieto virheellisyydestä mahdollisesti muuttanut lukijan käyttäytymistä. Olennaisuuden määrittely jää kussakin yksittäistapauksessa ammatillisen harkinnan varaan (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 359).

Tilintarkastuksen soveltamaa olennaisuuden teoriaa on tarkasteltu edellä alaluvussa ”2.3.2 Olennaisuus tilintarkastuksessa”. Tilintarkastussuunnitelmaa laatiessaan tilintarkastaja määrittelee olennaisuusrajan havaitakseen olennaiset virheet ja puutteet. Tilintarkastaja ottaa olennaisuuden huomioon määrittäessään tilintarkastustoimenpiteiden yksityiskohdat. Alemman olennaisuusrajan käyttäminen tuo lisätyötä tilintarkastajalle. Olennaisuusraja riippuu tarkastettavan erän tai virheen suuruudesta kyseisessä (nimenomaisessa) tilanteessa arvioituna. Suuruus voidaan ilmaista prosenttilukuna vertailupohjaa vastaan tai absoluuttisena raha-arvona (KHT-yhdistys 2008, IAPS 1005). Suuruudella ei ole kuitenkaan yleispätevää mittaria. Yksittäistapauksissa tämä suuruus jää ammatillisen harkinnan varaan (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 359). Olennaisen virheen tai puutteen huomiotta jättäminen on riippuvuussuhteessa tilintarkastusriskin toteutumiseen. Olennaisuus ja tilintarkastusriski otetaan huomioon koko tilintarkastuksen ajan, erityisesti

- tunnistettaessa ja arvioitaessa olennaisen virheellisyyden riskejä
- päätettäessä muiden tilintarkastustoimenpiteiden luonteesta, ajoituksesta ja laajuudesta ja
- arvioitaessa mahdollisten korjaamattomien virheellisyyksien vaikutusta tilinpäätökseen sekä laadittaessa tilintarkastuskertomukseen sisältyvää lausuntoa (IFAC 2010b, 491–492).

Pienyrittäjien tilintarkastuksessa olennaisuutta sovelletaan käytännön tasolla tilintarkastusprosessin kahdessa vaiheessa (ks. taulukko 7). Tämän tapaista menettelyä oli havaittavissa haastatteluvastauksista. Tilintarkastussuunnitelmaa laatiessaan työn alkupuolella tilintarkastaja pyrkii ohjaamaan työtään olennaisimpiin riskialueisiin, jotta voisi ottaa ne huomioon tarkoituksenmukaisilla tarkastustoimenpiteillä (vaihe 1) (vrt. Blummé 2008, 84; IFAC 2010b, 490). Riskiarvion tulee sisältää arvio siitä, kuinka suuri

virhe tilinpäätöksessä on olennainen. Olennaisuusarvion perusteella tilintarkastaja päättää tilintarkastustoimenpiteistä. Loppuvaiheessa (vaihe 2) tilintarkastaja arvioi suorittamaansa työtä ja tilintarkastusevidenssiä: Onko tilintarkastussuunnittelussa huomioituihin tilinpäätöseräkohtaisiin riskeihin kyetty vastaamaan ja onko olennaisuuskriteereitä noudatettu tilintarkastussuunnitelman mukaisesti (vrt. Blummé 2008, 84)? Tilintarkastaja ottaa tilintarkastuskertomusta laatiessaan huomioon korjaamattomien virheellisyyksien vaikutukset (vrt. IFAC 2010b, 555).

Arensin ja Loebbecken esittämän kaavion (2000, 251) pohjalta muotoutunut jäsennys (taulukko 7) jakaa olennaisuuden soveltamisen pienyrityksessä kahteen vaiheeseen. Asiaa on lähestytty empirian havainnoin tämän tutkimuksen alaluvussa 4.4. Pienyritystilintarkastuksessa olennaisuuden arviointia käytetään tilintarkastussuunnitelmaa laadittaessa (Arens–Loebbecke 2000, 251–252) ja tilinpäätöstarkastuksen tuloksia arvioitaessa (Arens–Loebbecke 2000, 256–257). Nämä arviot ovat moraalisia kannanottoja siitä, kuinka suuri virhe riskianalyysi huomioon ottaen tilinpäätökseen sallitaan. Tällöin tilintarkastajan tulee tuntee sidosryhmänsä ja tietää, millaisiin päätöksiin tarkastettavaa tilinpäätösinformaatiota käytetään. Suomalaisessa pienyritystilintarkastuskontekstissa tilintarkastajan on tavallisesti mahdollista tunnistaa kussakin yksittäistapauksessa melko hyvin ne sidosryhmät, jotka tulevat tilintarkastuskertomuksen lukemaan.

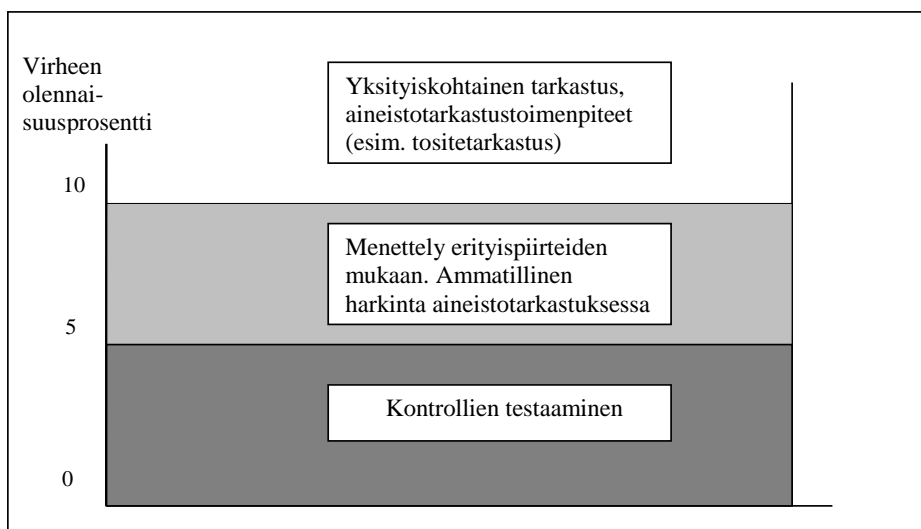
Taulukko 7 Olennaisuuden soveltaminen pienyritystilintarkastusprosessin eri vaiheissa (mukaillen Arens–Loebbecke 2000)

Vaihe	Olennaisuuden soveltamisen muoto	Työvaiheen nimitys pienyrityksen tilintarkastusprosessissa
Vaihe 1	Tarkastuksen laajuuden määrittely	Tilintarkastussuunnitelma
Vaihe 2	Tarkastustulosten arviointi	Tilintarkastusevidenssin arviointi

Tilintarkastussuunnitelma sisältää sen, miten tilinpäätöksen tarkastusta lähestytään. Se käsittää sen strategian, jolla olennaisuuteen suhtaudutaan. Pienyritystilintarkastuksessa usein suunnitelma ilmaisee aineistotarkastuksen laajuuden ja siihen mahdollisesti liittyvän otannan (taulukko 7, vaihe 1). Aineistotarkastuksen jälkeen siirrytään tilinpäätöksen tarkastukseen, joka edellyttää huomattavaa ammatillista harkintaa. Tällöin arvioidaan tilinpäätöksen yksittäisissä erissä olevia mahdollisia virheitä tai puutteita. Pienyritystilintarkastajan tarkastustoimenpiteiden valinta perustuu hänen harkintaansa

riskeistä tilinpäätöksessä olevasta, virheestä johtuvasta olennaisesta virheellisyydestä. Tilinpäätöstarkastuksen jälkeen arvioidaan (taulukko 7, vaihe 2), onko tilinpäätöksessä oleva olennaisen virheen riski riittävän alhainen, jotta tilintarkastusraportointi voidaan aloittaa. Muussa tapauksessa palataan aineiston tai järjestelmien tarkastukseen. Järjestelmien tarkastus pienyrityskontekstissa on harvinaista.

Kuviossa 12 ”Virheen olennaisuuden arvion vaikutus pienyritysten tarkastusmenettelyyn” on esitetty edellä mainitun tilintarkastusmenettelyvalinnan ja Koskisen arvioiman kriteerikehyksen synteesi (Koskinen 1999, 100–116). Tämän tutkimuksen sivutuloksena on arvio, että aineistotarkastustoimenpiteisiin tulee siirtyä aina, jos tilinpäätöksen virhe näyttää ylittävän 10 prosenttia vertailupohjaan nähden. Tilintarkastajan ammatillista harkintaa aineistotarkastustoimenpiteiden käytössä voidaan soveltaa, jos tilinpäätöksen virhe näyttää asettuvan 5 ja 10 prosentin väliin (Koskinen 1999, 100–116). Tämä Koskisen malli ei ole yksityiskohtainen ratkaisu jokaisessa vuositilintarkastuksessa. Kuitenkin tämäntyyppinen malli on käyttökelpoinen tavallisesti osakeyhtiöiden tilintarkastustoiminnassa.

Kuvio 12 Virheen olennaisuuden arvion vaikutus pienyritysten tarkastusmenettelyyn

Ammatillinen harkinta on primäärisempi kriteeri kuin arvionvarainen matemaattinen prosenttiluku. Tilintarkastajan tulee ottaa tilinpäätöksen virheriskiä arvioidessaan laadulliset seikat ja havainnon olosuhteet huomioon. Virheiden vaikutus tilinpäätökseen ei ole pelkkää matematiikkaa. Varauksena pitää huomioida, ettei tilinpäätöksen oikeellisuudesta ole mahdollista tilintarkastuksen keinoin saada ehdotonta varmuutta. Tilintarkastuksen tavoitteena on pidetty kohtuullisen varmuuden hankkimista tilinpäätöksen käyttäjille siitä, että yhteisön tilinpäätös antaa oikean ja riittävän kuvan yhteisön taloudellisesta asemasta

(vrt. Blummé 2008, 88). Riittävä varmuus ei merkitse absoluuttista varmuutta. Mikäli virheen olennaisuusprosentti pysyy alle viitenä, voidaan tyytyä järjestelmätarkastukseen eli kontrollien testaamiseen (IFAC 2010b 499).

Taulukon 7 vaiheessa 2 tilintarkastaja ottaa uudelleen kantaa olennaisuuskriteeriin. Hän arvioi, onko tilintarkastusevidenssi jo riittävä eli onko tilintarkastustehtävä tullut valmiiksi. Tällöin hän on aloittamassa raportoimaan tarkastuksesta, mutta suorittaa vielä mahdollisten virheiden olennaisuuden määrällistä harkintaa. Määrällisyyden lisäksi tulee ottaa huomioon tilinpäätöksen korjaamattomien virheiden laatu (KHT-yhdistys 2008, 427–428). Tilinpäätöksen oikeellisuutta arvioidessaan tilintarkastaja harkitsee, onko havaittujen virheiden kokonaissumma olennainen. Virheiden määrän ollessa olennainen tilintarkastajan tulee ensisijaisesti ehdottaa tilinpäätöksen muuttamista. Mikäli tilinpäätöstä ei muuteta tilintarkastajan vaatimusten mukaisesti, tilintarkastaja antaa tilintarkastuskertomuksen mukautettuna tai Suomessa vallitsevan käytännön mukaan soveltaa tilanteeseen sopivaa muuta raportointia (KHT-yhdistys 2008, 393–394).

5.1.3 Hyvän tilintarkastustavan tulkinta

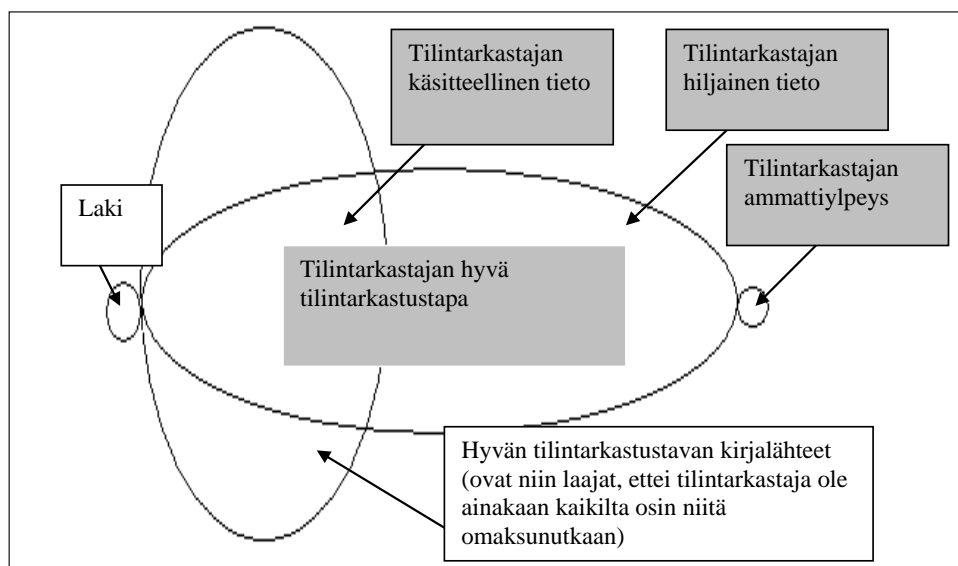
Tilintarkastajan päätavoitteisiin kuuluu hyvän tilintarkastustavan noudattaminen. Tämä edellyttää asiaankuuluvien säännösten ja määräysten mukaista toimintaa. Tilintarkastajan harkinnan varaan jää tyypillisesti hänen suhteensa (tiedon) olennaisuuteen ja siihen liittyvään tilintarkastusriskiin. Hyvä tilintarkastustapa on jätetty laissa tarkemmin kuvaamatta⁹⁹. Lainsäätäjän tulkinta asiasta lienee, että hyvä tilintarkastustapa sisältää kaiken, minkä huolellinen tilintarkastaja tekee. Tässä tutkielmassa on rakennettu jäljempänä hyvään tilintarkastukseen liittyviä ilmiöitä tulkintakuviolla.

Huolellisen pienyrityksen tilintarkastajan, itse asiassa kaikkien auktorisoitujen pienyritystilintarkastajien hyvän tilintarkastustavan eli varmennuspalvelun tiedon määräytyminen tulkitaan kuviossa 13 Venn-diagrammiesityksellä. Suomessa tilintarkastuksessa tähdätään kohtuullisen varmuuden antamaan varmennuspalveluun (Blummé 2008, 88). Tarkasteltavat elementit kuviossa ovat laki, käsitteellinen tieto, hiljainen tieto ja ammattilypeys (Torpo 2012, 49). Käsitteellinen tieto ja hiljainen tieto ovat kuvion tietoelementit, joista tilintarkastajien varmennuspalvelun sisältö valikoituu tilintarkastusta säätelevän lainsäädännön ja ammattilypeyden pohjalta. Ammattilypeys on tahtotila tehdä työnsä ja osuutensa kokonaisuudesta mahdollisimman hyvin alusta loppuun siten, että voi ylpeänä todeta, että minä olen tuon tehnyt. Ammattilypeys tilintarkastuksessa ei ole tapa eikä siis sisälly hyvään tilintarkastus- eikä tilintarkastajatapaan.

Hyvän tilintarkastustavan kirjalliset lähteet on voitu todeta niin laveiksi, että tilintarkastaja kokee usein epävarmuutta siitä, onko kaikkia lähteitä noudatettu ja onko tilintarkastaja

⁹⁹ Tilintarkastuslaki 1141/2015 4:3

kyennyt niitä omaksumaankaan. Tilintarkastajalla on kirjallisia lähteitä niin paljon, ettei hän kaikkiin niihin ehdi perehtyä. Sitä paitsi tilintarkastajat eivät suhtaudu varmennuspalvelujen kirjalliseen lähdeaineistoon yksituumaisesti. Yksittäinen tilintarkastaja suorittaa valikointia arvioidessaan, mikä on relevanttia kirjallista lähdeaineistoa hänen työssään. Hiljainen tieto on luonnollisesti yksilöllistä, koska suuri osa siitä on peräisin tarkastajan kokemushistoriasta. Tilintarkastuksessa ei edellytetä täydellistä varmuutta siitä, että tilintarkastuksen kohteena oleva tilinpäätös/informaatio on virheetön (Blummé 2008, 88). Suositukset eivät ole vuosikymmenien saatossakaan onnistuneet harmonisoimaan tilintarkastusta. IFAC/IAASB on työstänyt jatkuvasti uusia suosituksia¹⁰⁰ ja standardeja (kauppa- ja teollisuusministeriö 2006, 91), jotka haastattelutulosten perusteella tilintarkastajat ovat siirtäneet syrjään aktiivikäytöstä (vrt. alaluku ”4.1.1 Haastateltujen suhtautuminen suosituksiin”).

Kuvio 13 Varmennuspalvelun tiedon määräytyminen pienyritystarkastuksessa

Ammattiyhteisyys (kuviossa 13 hyvän tilintarkastustavan ääriarvo), jota omatunto koordinoi, sisältyy tilintarkastajan ammatilliseen harkintaan, joka säätelee hyvän tilintarkastustavan perusteellisuutta. Omalletunnolle on esitetty määritelmiä; esimerkiksi sisäinen kokemus, jonka oletetaan neuvovan ihmistä erilaisissa tilanteissa. Tilintarkastajan suorittaman varmennuspalvelun lähteet ovat käsitteellinen tieto ja hiljainen tieto. Tilintarkastajalla on mahdollisuus muotoilla hyvän tilintarkastustavan ellipsiään moraalitermostaattistaan, mutta ammattiyhteisyys asettaa termostaattille ääriarvon.

¹⁰⁰ Tosin vuodesta 2004 IAASB on uudelleenkirjoittanut standardeja Clarity-projektin puitteissa aikaisempaa selkeämpään muotoon (Blummé 2008, 72).

Tilintarkastajan ammattilypeus ratkaisee, kuinka syvällisesti hän tutkii esimerkiksi myyntisaatavien kuranttiuden tai vaihto-omaisuuden fyysisen määrän. Tilintarkastajalla on hiljaista tietoa siitä, miten olennaisesti hänen täytyy panostaa työtä juuri näihin seikkoihin. Sidosryhmien hyödyntämä tilintarkastajan objektivistinen¹⁰¹ hiljainen tieto on tilintarkastajien subjektiivisuuden¹⁰² ”harmaata aluetta” (grey area)¹⁰³. Pienyritystilintarkastajat yrittävät ja onnistuvat selviytymään töistään käyttämällä ammatillista harkintaa järkevällä tavalla. Lisäksi tilintarkastaja uskoo siihen, että kykenee omalta osaltaan tekemään asiakasyritystään paremmaksi. Kuviota 13 ”Varmennuspalvelun tiedon määräytyminen pienyritystarkastuksessa” voidaan pitää tutkimuksen sivutuloksena.

5.1.4 Hyvän tilintarkastajatavan tulkinta

Ammattietiikan merkittävänä tarkoituksena on ylläpitää tilintarkastajiin kohdistuvaa luottamusta ja uskottavuutta. Eettisiin ohjeisiin tilintarkastajat tuntuvat Suomessa suhtautuvan ymmärryksellä ja arvostavan niitä myönteisinä ammattiin liittyvinä asioina. Ne eivät teemahaastattelujen mukaan tunnu aina rajoittavan tilintarkastajien toimintaa. Normeja noudatetaan kuitenkin riittävästi. Kuten hyvä tilintarkastustapa johtaa riittävään varmuuteen tilinpäätöksen tietojen oikeellisuudesta, hyvän tilintarkastajatavan noudattaminen on riittävää ammattikunnan uskottavuuden ja luottamuksen kannalta. Eksplisiittisistä eettisistä normeista ainoastaan tilintarkastuslaissa esitetyt seikat olivat kohonneet määräävään asemaan tilintarkastustyössä. Muita eettisiä normeja ei arvioitu yleensä pakottaviksi. Tilintarkastukseen kohdistuvan luottamuksen takia pidetään tärkeänä, että ammattikunnan eettisiä sääntöjä valvotaan. Eettisten normien valvonta on vain satunnaista siinä laadunvalvonnassa, joka Suomessa tällä hetkellä tilintarkastajiin kohdistetaan. Mikäli laadunvalvoja havaitsee työtään tehdessään tilintarkastajan selkeästi rikkoneen eettisiä normeja, hän voi nostaa asian esille. Laadunvalvonnan painopiste on hyvän tilintarkastustavan puolella ja tällöin hyvään tilintarkastajatapaan kiinnitetään huomiota vain siltä osin kuin hyvä tilintarkastustapa sitä edellyttää.

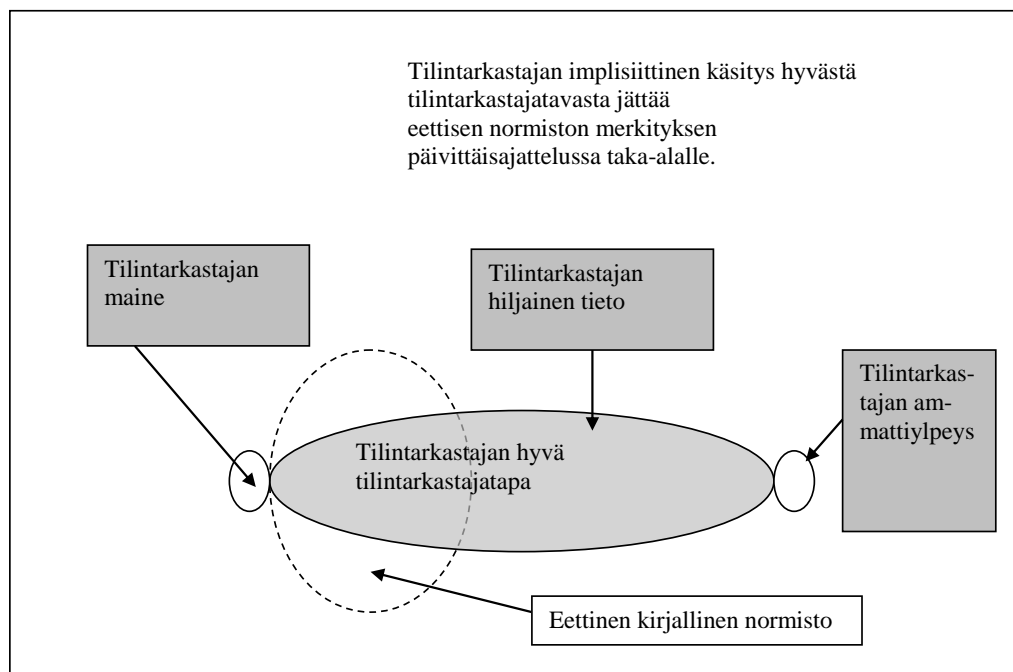
Alaluvussa ”2.4.2 Hyvä tilintarkastajatapa” esitetystä tilintarkastajan vakuutuksesta voidaan hyvän tilintarkastajatavan noudattamisessa konstruoida Venn-diagrammiesityksellä tulkintakuvio (kuvio 14). Se esittää tilintarkastajan eettisellä tasolla ammattietiikkaa koskevien käyttäytymisnormien käytännön soveltamista. Kyseinen vakuutus lausutaan suomalaisen oikeuskäytäntöön perustuen kahden moraalitermostaatiksi tulkittavan käsitteen voimalla: 1) tilintarkastajan maine ja 2) ammattilypeus (kuvio 14). Maineella tarkoitetaan yksilön saamaa arvostusta ammattikunnassaan.

¹⁰¹ Tilintarkastajan tunteista riippumaton

¹⁰² Totuus tilintarkastajasta riippuvainen

¹⁰³ Kirjanpidon harmaan alueen käsitettä käyttää Carmichael-Willingham-Schaller 1996, 566. Harmaa-termi on tässä apokryfinen-sanan synonyymi.

Empiirisen aineiston alaluvussa ”4.2 Tilintarkastuksen jäsennysmalli” esitettyjen haastattelusitaattien mukaan tilintarkastajan hiljainen käsitys hyvästä tilintarkastajatastavasta on tilintarkastajan arjessa läheisempi asia kuin etäisenä ohjeena kirjaan painettu eettinen normisto (Code of Ethics for Professional Accountants, IFAC (2010c)). Mikäli palataan edellä käsitelmäärittelyssä käytettyyn hiljaisen tiedon kuvaukseen – kokemuksesta, kompetenssista, taidoista ynnä muusta (katso alaluku ”2.3.4 Hiljainen tieto ja tilintarkastus”), joka tekee ihmiset kykeneviksi toimimaan työssään ja oppimaan asioita – havaitaankin, että moraalitermostaattien avulla toteutuva hyvän tilintarkastajatastavan sääteily on hiljaista tietoa. Tarkastajan päivittäisajattelussa eettinen (kirjallinen) normisto (kuviossa 14 katkoviivoilla) on haastattelujenkin perusteella korkeintaan taka-alalla. Eettiset elementit on lueteltu taulukossa 6 (sivu 144). Harmaiksi värjättyillä suorakaiteilla kuvataan kuviossa 14 tilintarkastajan vaikutettavissa olevia seikkoja.

Kuvio 14 Hyvä tilintarkastajatasta ja tilintarkastajan moraalit – tulkinta tilintarkastajan vakuutuksesta

Kuvio 14 muodostaa edellä olevan kuvion 13 (sivu 153) tavoin tutkimuksen sivutuotteen. Kuviolla hahmotellaan hyvän tilintarkastajatastavan muotoutumista tilintarkastajan näkökulmasta. Hyvä tilintarkastustapa ja hyvä tilintarkastajatasta ovat keskeisiä, perinteisiä käsitteitä suomalaisen tilintarkastuksen käsitteistössä.

5.1.5 Odotuskuilu ja tilintarkastustyön normit

Tilintarkastukseen liittyviä odotuksia käsiteltiin kummassakin haastatteluvaiheessa. Päätelmänä ensimmäisen vaiheen haastattelujen analyysistä voi todeta, että tilintarkastajat kiinnittävät kaiken huomion laissa tarkoitetun tilintarkastustyön läpiviemiseen. Tilinpäätöksen oikeellisuus ja riittävyys ovat tarkastuksen olennaisina tavoitteina. Tilintarkastaja huomioi vain poikkeustapauksessa ulkopuolisten sidosryhmien odotuksia ja silloinkin ilmeisen valikoivasti. Odotusten olemassaolo vaikuttaa tilintarkastuksen sisältöön tuskin lainkaan. Johtopäätökseksi tuli, ettei pääosaa haastateltavista tilintarkastuksen teoriaan sisällytetty odotuskuilu kiinnosta lainkaan. Tilintarkastuksen tehtäväksi jää varmistaa, että tilinpäätös on laadittu säädösten mukaisesti samalla huomioiden yrityksen, yrittäjän ja yrittäjäperheen kokonaisuus. Muiden sidosryhmien kuin osakkeenomistajan odotuksille ei uhrata aikaa. Yrittäjä tilaa tilintarkastajalta tilintarkastuskertomuksen, ja tarkastaja toteuttaa tilauksen.

Suosituksukset ovat tilintarkastustyön normeja. Odotuskuiluun liittyen normit ovat tärkeitä. Normit määrittävät odotuskuilua ainakin välillisesti siten, että ne kertovat, minkälaista tilintarkastustavan tulisi olla. Tilintarkastajan työlle asetettavat odotukset saattavat edellyttää normatiivista tilintarkastustapaa. Suositusten huomiointi osoittautui ensimmäisen vaiheen haastattelujen valossa varsin kevyeksi. Näiden haastattelujen perusteella tilintarkastustyön ohjaukseen tilintarkastussuosituksilla oli tulossa vain löyhä yhteys.

Haastattelujen toisen vaiheen (alaluvut ”4.2 Tilintarkastuksen jäsenysmalli” ja ”4.3 Tietolähteet ja tiedon käyttö hyvässä tilintarkastustavassa”) perusteella käytännössä noudatettu hyvä tilintarkastustapa oli siinä vaiheessa ainakin haastatteluvastausten mukaan yksityiskohtaiselta sisällöltään melko vakiintumaton. Tilintarkastajilla tuntui olevan henkilökohtaisia hyviä tilintarkastustapoja. Hyvän tilintarkastustavan lähteistä ei ole ainakaan spontaanisessa haastattelutilanteessa saatavissa homogeenisia vastauksia.

Koska lainsäädäntö on jättänyt asian myös yksityiskohtaisia kuvauksia vaille, hyvää tilintarkastustapaa koskeneet haastatteluvastaukset olivat melko kirjavina. Käytännössä tilintarkastajat eivät muistelleet, mitä perusteluja jossain lainvalmistelutyössä yli kymmenen vuotta aikaisemmin, sittemmin kumottua tilintarkastuslakia (936/1994) kehiteltäessä oli käytetty. Hyvän tilintarkastustavan normituskenttä on olennaisesti muuttunut 2000-luvun alun tilanteesta. Tilintarkastajien työmenetelmät ovat kehittyneet viimeisen vuosikymmenen aikaan. Noudatettu hyvä tilintarkastustapa oli tilintarkastajien ammattihegemoniaa (Satopää 2007, 45). Pienyritysten tilintarkastajat eivät ole halunneet luovuttaa aikaisempaa hyvää tilintarkastustapansa kansainväliselle normistolle. Sitä normistoa ei ollut velvoittavana sisällytetty Suomen lakiin eikä tähän tilanteeseen ole tullut tähänkään päivään mennessä muutosta.

Aivan viime vuosikymmenen 1900-luvun lopussa Suomessa ryhdyttiin ponnistelemaan tilintarkastussuosituksen harmonisoimiseksi IFAC:n ISA-standardien kanssa. HTM-tilintarkastajien yhdistys tyytyi keskittymään IFAC-soveltamisohjeen 1005 käyttöönottoon. Vaikka IFAC-soveltamisohjetta 1005 oli Suomessa pyritty erityisesti kohdistamaan pienyritysten tilintarkastajille, ei saatu näyttöä sille, että kyseinen ohje olisi saanut innostunutta vastaanottoa alalla olleiden tilintarkastajien keskuudessa. Hyvä tilintarkastustapa kehittyi ammatillisen yhdistyksen kurssituksen ja ammattilehtien (Tilintarkastus, Tilisanomat, Balanssi ym.) kautta. Myöskään ei ollut havaittavissa, että tilintarkastustekniikkaa ohjaavat työkirjat olisivat olennaisesti vaikuttaneet tilintarkastuksen sisältöön. Joitakin viitteitä on siitä, että laadunvarmistuksella on joillekin tarkastajille työtappaa kehittävä vaikutusta. On kuitenkin havaittavissa, että tilintarkastajien laadunvalvontatoiminta on sittemmin muutettu yhä selvemmin suositusten rungolle.

Tilintarkastuksen dokumentointi haastateltavien kohdalla on tutkijan havaintojen mukaan parantunut 2000-luvun aikana. Kun ensimmäisen vaiheen haastatteluja tehtiin vuoden 2000 vaiheilla, dokumentointi oli epäsystemaattisempaa kuin viimeisenä toisen haastatteluvaiheen haastatteluvuonna 2005. Tilintarkastajien ammatillisten yhdistysten kehittämällä dokumentointityökirjoilla on ollut jossain määrin tässä asiassa merkitystä. Tutkimusjärjestely ei tällaista yleistystä mahdollista, mutta näyttää, että jotkut haastatellut olivat tässä suhteessa kohentaneet otettaan. Tilintarkastuksen dokumentointi on kytköksissä tilintarkastuksen laadunvarmistukseen. Laaduntarkastus aloitettiin Suomessa vuonna 1998. Tutkijan tulkinta on, että laaduntarkastus on edistänyt nimenomaan dokumentoinnin laatua. Keskuskauppakamarin tiedotteen mukaan vuoden 2014 laaduntarkastuksissa todetut yleisimmät havainnot liittyivät tilintarkastustyön puutteelliseen dokumentointiin. Eräissä tapauksissa uusintatarkastukseen määrääminen on ainakin johtanut dokumentointiohjelman käyttöönottoon.

5.2 Tilintarkastustiedon jaottelu

Tämä alaluku 5.2 käsittelee tilintarkastajan osaamisen monipuolisuutta. Tilintarkastajan käytössä oleva tieto voidaan ryhmitellä eritasoisii luokkiin. Tietointensiivisessä työssä käytetään tietoa, joka on työn suorittajan hallinnassa. Tätä tietoa voidaan jäsentää sen perusteella, miten tieto on suorittajan hallintaan ilmaantunut. Tilintarkastajan ammattitieto ja ammattitaito jakautuvat käsitteellisen tiedon ja hiljaisen tiedon kategorioihin (tietoulettavuus). Näistä muodostuu se osaaminen, jolla tilintarkastaja selviytyy työstään.

Tilintarkastustapaan liittyy olennaisesti tilintarkastustieto. Perinteisesti tilintarkastuksessa on korostettu käsitteellisen tiedon merkitystä. Hiljainen tieto on monipuolista kokemuspohjaista osaamisaluetta, joka ei ole jokapäiväisen huomioon kohteena, koska siitä ei ole juuri lainkaan luettavissa kirjallisista lähteistä. Tämä luo pohjaa tarpeelle jaotella

tilintarkastustietoa teoreettisesti, mitä tässä alaluvussa suoritetaan. Uutena käsitteenä tilintarkastustavan tulkinna tuodaan esille ”sumeaa tietoa”.

5.2.1 Tilintarkastuksen tietouloottuvuus

Alaluvussa 4.3 on esitetty empiiriset havainnot tilintarkastuksessa käytetyn tiedon jaottelulle tieto- ja taitoluokkiin. Tilintarkastuksessa ei hyödynnetä yksinomaan käsitteellistä tietoa. Tiedon ohella tilintarkastuksessa käytetään myös muunlaista aineetonta tietopääomaa, jota tässä kutsutaan taidoksi ja jolla tarkoitetaan sitä, kuinka työtä tehdään. Sitä on usein vaikeaa selittää sanoin. Tilintarkastustaidossa on huomattavassa määrin kysymys hiljaisesta tiedosta (Polanyi 1958; Nonaka–Takeuchi 1995, 61–62).

Kun tarkasteluun otettiin mukaan hiljaisen tiedon kategoria, tilintarkastuskäytännön lajikirjo laajeni käsittämään intuitiot tilintarkastusmenettelyistä, mielikuvat, ammatillisen harkinnan, lukujen taustat/suhteet, ennusmerkit konkursseista jne., tarkastelunäkökulma täydentyy ja monipuolistuu.

Tilintarkastus käsittää yrityksen aineiston tutkimista. Tämä aineisto sisältää pienyrityksen tilintarkastuksessa ensinnäkin tasekirjan, päivä- ja pääkirjat ja kirjanpidon tositteet. Näiden ohella tilintarkastuksessa käydään läpi pöytäkirjat, hallinnolliset sopimukset, verotuspäätökset, osakas/osakeluettelot, yhteisörekisteriotteet, yhtiöjärjestykset ja yritysikiinnitystodistukset. Tämä alaluku ei kosketele tilintarkastuksessa käsiteltävää yrityksen aineistoa, vaan tilintarkastajalla itsellään olevaa tietoa ja taitoa, joita hyödyntäen hän hoitaa työnsä eli yrityksen tutkimista. Opiskelun ja työn tekemisen seurauksena tarkastajalle kertyy hyvän tilintarkastustavan toteuttamiseksi monipuolinen tietopohja. Pohja tilintarkastajien osaamiselle luodaan siis yliopistoissa tai ammattikorkeakouluissa (Näsi 2009, 19).

Tästä tietopohjasta on tilintarkastuksessa käytetyn tiedon jaottelun viitekehyyksi laadittu kolmitasoinen malli kuviossa 15. Kuvion tasoina ovat 1) pääryhmittelytaso, 2) alaryhmittelytaso ja 3) sovellustaso. Tilintarkastajan tieto jakautuu pääryhmittelytasolla käsitteellisen tiedon kategoriaan ja hiljaisen tiedon kategoriaan. Teemahaastattelujen perusteella tilintarkastuksessa käytetyn tiedon lähdepohjassa korostui lakitekstit ja ammatilliset julkaisut. Kansainvälisten suositusten lisäksi hyvän tilintarkastustavan lähteinä on pidetty alan ammattijulkaisuja, tilintarkastusvalvonnan ratkaisuja ja tuomioistuimien ratkaisuja tilintarkastusasioissa (Satopää 2001a, 63–64). Iso osa hyvästä tilintarkastustavan tietopohjasta on luokiteltavissa hiljaiseksi tiedoksi. Hyvän tilintarkastustavan taitotiedon¹⁰⁴ (the know how to do) voidaan todeta koostuvan käsitteellisen tiedon, joka voidaan ilmaista

¹⁰⁴ Hyvän tilintarkastustavan taitotieto on kaikki ne tiedot ja taidot, joita tilintarkastaja käyttää tilintarkastustoimeksiannon suorittamisen läpiviemiseen.

sanoina ja numeroina, ohella myös muista tilintarkastajiin juurtuneista näkemyksistä eli hiljaisesta tiedosta (vrt. Ahjos 2010, 59). Kyseessä on tilintarkastajan taitoa koskevaa tietoa.

Käsitteellisen tiedon alaryhmittelytasona voidaan havaita 1) virallistietolähteiden ja 2) muun kirjallisen aineiston luokat. Hiljaisen tiedon alaryhmittelytasoina ovat esitettävissä 1) jäsenyneiden mentaalisten mallien sekä 2) tekemällä opittujen taitojen luokat. Osa hiljaisesta tiedosta kytkeytyy mielen rakenteisiin, kun taas toinen osa käytännön kautta hankittuun ammatilliseen osaamiseen. Mentaalisilla malleilla kuvataan suurehkoja mielen rakenteita. Niille ei ole mitään yhtenäistä määritelmää, vaan ne ovat yleisnimitys representaatioille, jotka viittaavat laajempien skeemojen tai uskomusten kokonaisuuteen (Salakari 2004, 75). Hiljaisen tiedon kategoriaan kuuluu mentaalisten mallien lisäksi joukko tilintarkastajan käytännön kokemuksen kautta syntyviä ammatillisia taitoja (Näsi 2009, 34). Taito määritellään järkipäiseksi kyvyksi jonkin asian tekemiseen.

Kuvio 15 Tilintarkastajan hyvässä tilintarkastuksessa käyttämän tiedon viitekehys

Käsitteellisen tiedon virallistietolähteet ovat sovellustasolla lain ja suositusten muodossa annetut ammattikuntaa velvoittavat määräykset ja säädökset. Muu kirjallinen aineisto käsittää sovellustasolla toisaalta ammattijulkaisuja kirjojen ja artikkelien muodossa ja toisaalta kollegiaalisia TILAn, VALAn sekä oikeusistuimien ratkaisuja perusteluineen. Ammattijulkaisu-käsitteeseen sisältyvät tilintarkastajien työn sujuvoittamiseksi julkaistut

työkirjat. Muuhun kirjalliseen aineistoon luetaan myös tilintarkastajien työssä syntyvät työpaperit.

Hiljaisen tiedon sovellustaso analysoi yhteenvetona tämän tiedon kategorian sisältöä. Mentaalisia malleja on täydennetty tiedon sovellustasolla mielikuvat-ilmaisulla, jolla tarkoitetaan mentaalista representaatiota, johon ei kuitenkaan liity mitään ulkoista ärsykettä/aistihavaintoa. Mielikuvasta pienyrityksen tilintarkastuksessa esimerkkinä ovat joidenkin tilintarkastajien väärinkäytösriskien arviointimenettelyt. Ilmeisen usein tilintarkastajat käyttävät mentaalisia malleja konkurssivaaran ennakoinnissa. Heillä on mielikuvia siitä, montako peräkkäistä tappiovuotta tarkastuksen kohteena olevan kokoinen yritys kestää. Tilintarkastajat käyttävät termiä ”heikko signaali” (Torpo 2012), kun he pohtivat, voivatko he vastaanottaa toimeksiannon, jonka sisällöstä heitä on varoitettu. Mentaalisella mallilla toimiminen voi johtaa virheisiin, mutta mallit kehittyvät kokemuksen karttuessa. Suositusten mukaisia menettelyjä ei tarvita, kun asiasta on vankka mielikuva.

Intuitio määritellään sisäiseksi näkemykseksi tai oivallukseksi, joka ei perustu päättelyyn eikä kokemukseen. Esimerkkinä intuitiosta on tilintarkastussuunnitelma (esimerkkinä hiljaisen tiedon teknisestä osatekijästä) (vrt. Eraut 2004; Nonaka–Takeuchi 1995, 60). Intuitio on ilmiö, josta ammattikunnan keskuudessa ollaan taipuvaisia vaikenemaan. Kuitenkin haastatteluissa ja myös tilintarkastusammattilaisten epävirallisissa keskusteluissa voidaan tulkita, että tilintarkastajat tekevät intuitioon perustuvia ratkaisuja työssään. Eklöv on tutkimuksessaan (1998) todennut, että intuitiolla on huomattava merkitys tilintarkastuksessa. Sen käyttö ei näytä olevan yhtä hyväksyttävää kuin faktatietojen soveltaminen (Kakkonen 2006, 129). Intuitio ei sovi suositustenmukaiseen tilintarkastukseen, joten asiaa ei ole juuri käsitelty alan lehtiartikkeleissa.

”Skeema tarkoittaa organisoitunutta mentaalista toimintamallia tai tietorakennetta, joka on rakentunut yksilön aikaisemmista kokemuksista ja tiedosta.” (Salovaara 2004) Skeemoiksi kutsutaan yleistyneitä tiedollisia ajattelumalleja tai sääntöjä, mielen sisäisiä elementtejä, jotka ovat mielen rakenteita (Salakari 2004, 75). Skeema merkitsee kaavaa tai rakennetta, ja sillä viitataan ajattelun tiedollisiin, jäsentyneisiin kokonaisuuksiin. Skeema koostuu toisiinsa yhteen liittyvistä asioista; henkilöllä on vaikkapa skeema siitä, mitä tarkoittaa perhe; ketä siihen kuuluu. Eri henkilöillä skeema perheestä saattaa olla toisistaan poikkeava. Skeemat jäsentävät ja järjestävät maailmaamme (Helkama 2015, 145). Havainnollistavana kuvitteellisena esimerkkinä skeemakäsitteestä: pienyritystilintarkastaja huomaa tilinpäätöksen liitetiedoista, että yhtiön henkilökuntaan kuuluu kolme toimihenkilöä. Ainoa henkilö, jonka hän fyysisesti näkee, on kirjanpitäjä. Tilintarkastaja on virittynyt tulkitsemaan muistirakenteensa perusteella (kognitiivinen tekijä), että tällaisessa yrityksessä on myös toimitusjohtaja, joka todennäköisesti valvoo koko yrityksen toimintaa. Skeema on

tässä tarkastajan olettamus yhteisön organisaatorakenteesta (mielikuva fyysisestä tilasta). Organisaatorakenne kuvaa kuinka yritys, hallinto, järjestö tai muu organisaatio toimii.

Skeemalla on vaikutusta tilintarkastajan johtopäätöksiin. Skeemarakenne saattaa koskea vaikkapa jäsentynyttä mielikuvaa sisäisen valvonnan toiminnasta. Eroina kokeneiden ja aloittelevien tilintarkastajien välillä on havaittu muun muassa, että kokeneiden tilintarkastajien ongelmanerittelykyky on laajempi. Kokeneet tilintarkastajat käyttävät ongelmanratkaisussaan apuna skeemoja ja lisäksi he ovat aloittelijoita parempia erottamaan relevantin informaation epärelevantista (Bédard–Chi 1993, 25–29).

Haastattelujen perusteella pienyritysten tilintarkastuksen yleissuunnitelma tuntui monella tarkastajalla olevan ulkomuistissa skeemana tai intuition eli tyypillisenä hiljaisena tietona. Vaikutti siltä, ettei asiakaskohtaista kirjallista tilintarkastussuunnitelmaa edes tarvittu. Tilintarkastajilta oli tunnistettavissa hiljaisen tiedon laaja lajikirjo. Tilintarkastustyön voitiin todeta perustuvan ennen kaikkea tarkastajan henkilökohtaiselle osaamiselle. Kokeneiden tilintarkastajien dokumentointi ei sisältänyt aina edes tilintarkastussuunnitelmaa tai suunnitelma oli ohitettu pelkällä vakioasiakirjalla, johon ei toimeksiantokohtaisia merkintöjä ollut tehtykään.

Suoritettuaan joitakin tilintarkastuksia tietyllä toimialalla tilintarkastajalle syntyy skeema kyseisen alan tuloslaskelma- ja taserakenteesta. Tällainen skeema on eräänlainen ennuste tarkastettavasta tilinpäätöksestä. Kun tilintarkastaja näkee skeemastaan poikkeavan tilinpäätöksen, hän pyrkii selvittämään syyt poikkeamaan. Tilintarkastaja analysoi tilinpäätöstä omaksumaansa skeemaa vasten. Tällaisen analyysin hän on velvollinen tekemään ISA 520 standardin (Analyttiset toimenpiteet) perusteella (IFAC 2010b; 613). Edellä olevista esimerkeistä voidaan tietenkin tehdä myös se johtopäätös, että intuitioilla ja skeemarakenteilla ei ole aina havaittavia eroja. Skeemarakenne on syntynyt oppimisen sekä kokemuksen myötä ja on ominaisuuksiltaan joustava, dynaaminen ja mukautuva. Intuitio on ei-tietoista ajattelua. Joka hetki ihmisen ajattelusta on 90–95 prosenttia intuitiivista ja vain pieni osa tietoista päättelyä (Raami 2015a, 39).

Tilinpäätöksen tulkinta on tekemällä opittua taitoa. Tilintarkastusalalle pääsyyn on katsottu tarpeelliseksi kolmen vuoden kokemus alalta. Tilinpäätöksen tulkinnan paraneminen edellyttää monenlaisten tilinpäätösten analysointia, jota voi saavuttaa vasta kokemuksen kautta. Taseeseen voi sisältyä merkittäviä arvionvaraisia varallisuuseriä, kuten liikearvoja, kehittämismenoja sekä laskennallisia verosaamisia, joiden arviointi tilinpäätöstä tulkittaessa on tärkeää. Kokemus syventää tilinpäätöksen lukutaitoa. Kirjanpidon ja tilinpäätöksen tulkinta voi olla käsitteelliseen tietoon perustuvaa analyysia, mutta pienyrityksen kohdalla vuosien päätoimisen työkokemuksen jälkeen tilintarkastaja tuottaa sen ainakin toisinaan ammattitaitoaan jäsentymättömien muistisääntöjen perusteella soveltaen (taitotieto, hiljaisen tiedon tekniset osa-alueet) (Nonaka–Takeuchi 1995, 8). Kirjanpidon tilien hallinta ja

numero-osaaminen ovat tilintarkastajan lukutaito. Ymmärrys ei synny hetkessä. Kun taito on opittu, sen yksityiskohtia ei tarvitse paljon miettiä. Siis tilintarkastaja perustaa toimintansa tekemällä opittuun taitoonsa (Virta 2011, 25). Hiljainen tieto nopeuttaa ammatinharjoittajan työprosesseja. Esimerkiksi hoitotyössä Nurmisen (2000, 110) mukaan hiljainen tieto liittyy selkeimmin toimintaan, jossa hoitajat yrittävät ymmärtää asioita ja tapahtumia tai tehdä nopeita päätelmiä ja tulkintoja ja ennakoita asioita. Tilintarkastajan hiljainen tieto on usein edellisen kaltaista, kun hän tekee nopeita analyysejä tilinpäätöksen lukujen perusteella.

Ammatillinen harkinta kehittyy tilintarkastuksessaakin kokemuksen kautta ja se on tekemällä opittu taito. Halosen ja Steinerin (2010, 50–51) mukaan ammatillista harkintaa on se, kun tilintarkastaja käyttää tietojaan ja kokemustaan tilintarkastuksesta ja siihen liittyvistä säännöstöistä hyödyksi tehdessään päätöksiä asianmukaisista toimenpiteistä tilintarkastuksen kuluessa. ”Toimiessaan ihminen ei voi olla oppimatta.” (Kivinen–Ristelä 2001, 404) Tilintarkastajan yleisiä tavoitteita ja tilintarkastuksen suorittamista koskevan tilintarkastusstandardin mukaan tilintarkastajan tulee käyttää ammatillista harkintaa tilintarkastusta suunnitellessaan ja suorittaessaan. Nimenomaan pienyritysten tilintarkastuksissa tilintarkastajalta edellytetään ammatillisen harkinnan käyttämistä ja ammatillista skeptisyyttä (Glover–Prawitt 2014, 2). Etenkin jaetuissa toimeksiannoissa tilintarkastajan tulee harkita, riittääkö yhdessä suoritettujen tilintarkastustyön evidenssi puhtaasti tilintarkastuskertomuksen antamiseen. Ammatille tyypillinen pohtiminen on ilmeisen yleistä myös mukautettuja tilintarkastuskertomuksia laadittaessa. Riskienarviointitoimenpiteet on pienyritysten kohdalla tyypillisesti mahdollista tehdä ammatillisen harkinnan perusteella (NRF 2015, 8).

Pienyrityksen tilintarkastuksessa on hiljaista tietoa sen teknisen osa-alueen kannalta arvioiden selkeästi ainakin tilinpäätösanalyysin (tilintarkastuksen analyttisten menetelmien), tilintarkastustavan ja -suunnittelun alueilla. Tilintarkastajat uskovat vahvuusalueitaan ammattinsa harjoittamisessa olevan erilaisten tilinpäätösten nopea ymmärtäminen ja tulkinta, vaikka se ei olekaan peräisin tilintarkastusalan kirjallisista lähteistä. Kysymys on tutkijan tulkinnan mukaan tarkastajan hiljaiseen tietoon sisältyvistä muistisäännöistä. Kokemusperäinen tietämys on hiljaista tietoa, joka voi parantaa tilintarkastajan taitavuutta. Tällaista osaamista voidaan todeta periaatteessa tilintarkastustyöhön liittyvän prosessikuvauksen (kuvio 11, sivu 129) kaikissakin vaiheissa, sillä kokemusta karttuu työn tekemisen myötä.

Hiljaisen tiedon teorian on aikaisemmissa tutkimuksissa lähinnä viittauksenomaisesti todettu sivuavan tilintarkastustyötä (Virtanen 2002, Ahjos 2010). Tässä tutkimuksessa empiiristä aineistoa analysoimalla on osoitettu tilintarkastustiedon alaryhmittelyjaotteluksi 1) virallistietolähteiden, 2) muun kirjallisen aineiston, 3) jäsenyteniden mentaalisten mallien ja 4) tekemällä opittujen taitojen luokat. Kaksi ensiksi mainittua luokkaa kuuluvat

käsitteellisen tiedon kategoriaan, kaksi jälkimmäistä luokkaa koostuvat hiljaisesta tiedosta. Kyseistä kuviossa 15 (sivu 159) esittämäni luokittelua nimitän tiedon teoreettiseksi viitekehyyksi.

Näitä tiedon jakautumiskategorioita voi soveltaa tiedon jaottelussa paitsi pienyritystilintarkastuksiin myös tietyin edellytyksin tilintarkastukseen yleisemminkin. Ison tilintarkastustiimin työskentelyyn malli ei kaikilta osin soveltune. Tämä tiedon viitekehys mahdollistaa tilintarkastajan ammatillisen tiedon ohella muidenkin ammattien tiedon jaottelua. Hiljaisella tiedolla on keskeinen asema asiantuntijoiden suorituksissa. Sovelluksia voidaan laatia esimerkiksi lääkärin, arkkitehdin ja lakimiehen tehtävien hoidosta. Luonnollisesti tiedon luokkien soveltamistason sisältö poikkeaa eri ammattissa. Kuitenkin tällaisella kaaviolla voidaan hallita rationaalisesti ammattiosaamista ja muodostaa käsitteellinen viitekehys ammatillisen tiedon rakenteesta (vrt. Satopää 2003, 53). Kaavio antaa mahdollisuuden myös osaamisalueiden vertailuun.

Edellä esitettyjen käsitteiden avulla syntyvää jäsentelyä tutkija pitää kokonaisesityksenä eli viitekehyyksenä teemaan ja tutkimuskysymykseen tilintarkastustiedon ulottuvuuksista.

Hyvän tilintarkastustavan kirjallisten lähteiden kokonaisuutta on tässä tutkimuksessa nimitetty tilintarkastajan käytössä olevaksi käsitteelliseksi tiedoksi. Hyvän tilintarkastustavan sisältö käsitteellisen tiedon osalta muuttuu myös pienyritysympäristössä vuodesta toiseen. Käsitteellisen tiedon sisältöä määrittelevät alalla toimivat instituutiot. Tilintarkastajan hiljainen tieto on tilintarkastustiedon ulottuvuus, jonka tiedostaminen on tarpeen ammatinharjoittajan toiminnan ymmärtämiseksi. Hiljaista tietoa on tarvittu avuksi yritettäessä ymmärtää, miten tilintarkastajan olennaisimmat eettiset näkökulmat – hyvä tilintarkastustapa ja hyvä tilintarkastajatapa – toimivat.

Käsitteellisen tiedon ja hiljaisen tiedon osatekijöitä analysoitiin alaluvussa ”4.3 Tietolähteet ja tiedon käyttö hyvässä tilintarkastustavassa”, joten siltä osin saatiin valaistusta tutkimuksen hiljaista tietoa koskevaan tutkimuskysymykseen 2: ”Minkälaisiin elementteihin tilintarkastajan käyttämä tieto voidaan jäsentää?” Samalla saatiin ratkaisu tilintarkastustiedon jaottelua koskevaan tutkimusaukkoon.

Tilintarkastuksen perusosaaminen todennetaan Suomessa auktorisointitutkinnolla. Tutkinnon sisältö, joka käsittää laskentatoimen, tilintarkastusmenetelmät ja yhtiöoikeudelliset tiedot, on keskittynyt tutkijan käsityksen mukaan käsitteellisen tiedon osaamisalueelle. Muu osaaminen, joka on tuottanut ammatin edellyttämää hiljaista tietoa, on kehittynyt pääosiltaan muun koulutuksen ja ennen kaikkea käytännön kokemuksen myötä. Hiljaisen tiedon alueelle painottuvat sellaiset älylliset taidot kuin tulosten analysointi, tilinpäätöksen tulkinta, tiedonhankinta ja ongelmanratkaisutaidot. Pienyritysympäristössä tilintarkastaja käyttää keskeisesti ammatillista harkintaa. Osaamisesta merkittävä osa edellyttää selkeästi

sekä käsitteellisen että hiljaisen tiedon käyttöä yhdessä. Tällaisia ovat sellaiset tilintarkastuksen tekniset taidot kuten riskianalyysi ja raportointi.

5.2.2 Hiljaisen tiedon ominaispiirteet tilintarkastuksessa

Hiljainen tieto on se osa tietämyksestä, joka ei ole tavanomaisesti huomion kohteena. Tilintarkastajakaan eivät tuo herkästi esiin sitä, että heidän työnsä suureksi osaksi perustuu hiljaiseen tietoon. Hyvän tilintarkastustavan lähteet rajoitetaan arkipuheissa normaalisti vain käsitteelliseen tietoon. Tässä luvussa kootaan vielä erikseen selvyuden vuoksi hiljaisen tiedon ominaispiirteet. Hiljaisen tiedon ominaisuudet ja niihin liittyvät hyödyt ja seuraukset on esitetty pääpiirteissään taulukossa 8.

1. Tilintarkastuksen hiljainen tieto näkyy tapoina, tuntemuksina ja arviointirutiineina.

Hiljainen tieto parantaa työmenetelmien osaamista. Käytännön tavat liittyvät toimeksiannon vaiheisiin ja tapoihin, jotka perustuvat usein muistinvaraisiin tai jopa intuitiivisiin suunnitelmiin. Kun ratkaisuja joudutaan tekemään vähäisen tiedon pohjalta, toimitaan tuntemuksien (aavistusten ja vaikutelmien) avulla. Tilintarkastus suoritetaan olennaisuuksia arvioimalla, jota toteutetaan numeraalisten kriteereiden ohella myös laadullisten menetelmien pohjalta.

Taulukko 8 Hiljaisen tiedon ominaispiirteitä tilintarkastuksessa

	Hiljaisen tiedon ominaisuus	Hyöty/seuraus
1	Tapa, tuntemus, arviointirutiini	Työmenetelmien osaaminen
2	Nopeuttaa tarkastusta	Ohjaa tarkastusponnistuksia
3	Toimii yhdessä käsitteellisen tiedon kanssa	Holistinen ote
4	Kehittyy myös kollegiaalisesti	Tehdään yhteistyötä
5	Täydentää käsitteellisen tiedon aukkoja	Kohtuullinen ratkaisu
6	Taipumus kehittyä sanalliseksi tiedoksi	Tiedon yleistyminen

2. Tilintarkastuksen hiljainen tieto nopeuttaa tarkastustyötä.

Hiljainen tieto ohjaa tilintarkastajan työtä oikeisiin työkohteisiin. Tyypillisesti tilintarkastajan hiljainen tieto kohdistuu työmenetelmien osaamiseen. Rutiinien hallinta kehittyy kokemuksen kasvaessa ja nyrkkisääntöjen perusteella voi tehdä käyttökelpoisia arvioita.

3. Tilintarkastuksen hiljainen ja käsitteellinen tieto eivät ole toisiaan poissulkevia.

Tilintarkastajan tiedon ryhmittelyt eivät ole olennaisia tilintarkastajan työssä. Eri tiedon ryhmien ero työtä suoritettaessa on usein häilyvää. Tilintarkastaja toimii holistisen tiedon varassa eikä välttämättä itsekään tiedosta, millaiseen tiedon ryhmään työssä sovellettu arvio perustuu.

4. Tilintarkastuksen hiljainen tieto voi kehittyä myös kollegiaalisesti.

Kun tilintarkastajan raporttien ja arviointien virheitten seuraukset saattavat olla merkittäviä, pyritään turvautumaan myös kollegoiden apuun. Tällä tavoin kehittyy tilintarkastukseen kollegiaalisia käytäntöjä, jotka siirtyvät aikaisempien tilintarkastustapojen täydennyksiksi hiljaisena tietona.

5. Tilintarkastuksen hiljainen tieto täydentää tilintarkastajan käsitteellisessä tiedossa olevia aukkoja.

Tilintarkastaja tekee ratkaisuja asioista, joita hän ei täysin hallitse. Hänellä on kuitenkin tällaisissa asioissa ajatusmalleja, joilla hän voi löytää tilintarkastustyössä kohtuullisen ratkaisun ongelmaan, johon hänellä esimerkiksi aikaresurssin puutteen vuoksi ei ole mahdollista löytää varmistettua ratkaisua.

6. Tilintarkastuksen hiljainen tieto saattaa muuntua sanalliseksi (käsitteelliseksi) tiedoksi.

Hiljaista tietoa syntyy, kun tilintarkastaja joutuu ratkaisemaan uusia tilanteita tai tekemään arvioita, joihin ei ole aikaisemmin ollut käsitteellistä mallia. Kun tilintarkastaja tiedustelee ulkopuolisen asiantuntijan tai kollegan mielipidettä, hän vahvistaa aikaisempaa tietämystään. Ratkaisu saattaa johtaa tiedon siirtymiseen sanalliseen ja kirjalliseen muotoon, ja ehkä tieto voi yleistyäkin ammattikunnan keskuudessa.

5.2.3 Sumea tieto tilintarkastuksessa

Tilintarkastaja käyttää omaa harkintakykyänsä määritellessään, miten syvälle hänen on tarpeen varmennuspalvelua suorittaessaan tarkoituksenmukaista pureutua. Tämäntyyppinen pohdinta käsittelee ainakin jossain muodossa tilintarkastuksen varmuus- ja hyväksyttävyytasoja. Näin ollen tilintarkastajan hiljainen tieto ohjaa koettelemaan myös tilintarkastuksen hyväksyttävyyssrajoja¹⁰⁵. Hiljainen tieto havaittiin hyvän tilintarkastuksen varauksettomassa tulkinnassa metaforaksi, jolla suuren yleisön mielikuva ”harmaita” alueita sisältävästä hyvästä tilintarkastustavasta täydentyy ehyeksi¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Hyväksyttävyyssraja on sanktiorajaa vastaava sana eli käytännössä sen synonyymi.

¹⁰⁶ Vertaa ‘The theory of mental models’ (Knechel–Salterio–Kochetova-Kozloski 2010, 327). Tilintarkastusympäristö on toisinaan niin monimutkainen, ettei tilintarkastajalla ole mahdollista käyttää tarvittavia analyttisiä työkaluja. Tilintarkastuksessa on käyttöä mentaalisille malleille kuten mielensisäisille oivalluksille.

Eklöv pohti liseniaattitutkimuksessaan (1998) tilintarkastuksen laatua kahdesta perspektiivistä läsnäolon (immanence) ja transsendenssin¹⁰⁷ (transcendence) näkökulmasta. Hiljaisen tiedon soveltamisessa hyvään tilintarkastustapaan on samanlaisia piirteitä, mitä Eklöv esitti transsendenssin perspektiivissä olevan tilintarkastuksen laadun kontekstissa. Hiljainen tieto sisältää myyttisiä ja intuitiivisia osasia Eklövin mukaan. Näitä elementtejä kaikki tilintarkastajat eivät tunnusta sisältyvän työhönsä. Eklöv kuvaili transsendenssi-käsitettään sellaiseksi, jossa tilintarkastajaa pidetään virtuoosina, joka toteuttaa tietojensa ja taitojensa hallinnalla tilintarkastuksen. Transsendenssisessä perspektiivissä tilintarkastaja toimii erillään yleisesti hyväksytyistä tilintarkastuksen periaatteista ja käyttää hyväkseen mielikuvitusta, intuitiota ja etiikkaa, mitkä yhdessä muodostuvat tilintarkastajan mielessä puhtaan laadun määreeksi (vrt. Raami 2015b, 22). Eklövin mielestä ei tilintarkastuksen laatua voida kokonaisuudessaan dokumentoida.

Suomessa transsendenttisellä perinteellä tilintarkastuksessa on ollut hieman erilainen tausta kuin Eklövin tarkoittama. Tutkija täsmentää transsendenttisuuteen liittyvän tiedon käsitteen ’sumeaksi tiedoksi’¹⁰⁸, koska se tutkijan mielestä aiheuttaa vähemmän sekaantumisvaaraa kuin mikäli käsitteeksi eksplikoitaisiin sanapari ’transsendenttinen tieto’. Yhteiskunta on tutkijankin tarkastajauran aikana hyväksynyt tilintarkastajan uskomukseen perustuvan tiedon joskin hieman erilaisessa kontekstissa kuin Eklöv tarkoittaa. Riistama muisteli asiaa käytännön kokemuksensa valossa lehtiartikkelissaan (2005, 81): ”Jos tilintarkastajaksi sai jonkun nimekkään henkilön, ei siis välttämättä ammattitilintarkastajan, se oli omiaan nostamaan yhteisön taloudellista ja yhteiskunnallista statusta.” Tilintarkastajan tietoja ei tarvittu tilintarkastustyössä, vaan tarkastettavan yrityksen imagon tukijana. Etenkin ennen vuoden 1980 osakeyhtiölain (734/1978) säätämistä saattoi suurtenkin yritysten tarkastajina olla henkilöitä, jotka eivät olleet lainkaan perillä taloudellisista asioista (Kosonen 2005, 156). Toisaalta pienyrityskontekstissa meillä on sumean tiedon käytöstä kokemusta maallikkotilintarkastuksessa (kauppa- ja teollisuusministeriö 2006, 24) ja toiminnantarkastuksessa¹⁰⁹.

Sumeaan tietoon perustuva tilintarkastus on uskomuspohjainen (ks. Eklöv 1998). ”Usko on ihmistajunnan sisäinen ilmiö.” (Rauhala 2005, 151). ”Osa siitä perustiedosta, jota käytetään päätöksenteossa, on väistämättä uskonvaraista – joko tiedostetusti tällaista tai sitten paikkansapitäväksi luultua.” (Pihlanto 2011, 230) Sumea tieto ei perustu loogiseen eikä analyttiseen tietoon. Tilintarkastuskertomuksen hyväksikäyttäjät ovat valmiita luottamaan allekirjoitettuun tilintarkastuskertomukseen ja tuntemiinsa nimiin tilintarkastuskertomuksen

¹⁰⁷ ”Transsendenttinen” ei ole eri tieteenaloille yhteinen käsite, se on liian abstrakti ja monitulkintainen.

¹⁰⁸ *Sumea tieto (fuzzy knowledge) tilintarkastuksessa* on uskomukseen perustuvalla toiminnalla kehitetty tilintarkastuksen osaamismuoto/väline. Termin eksplikaatio on peräisin sumeasta logiikasta, joka on matemaattisen logiikan laajennus. Sumean tiedon käsite on tutkijan tähän tutkimukseen kehittämä. Sumea tieto on analyttisen ajattelun ulkopuolella eli sellaista, mitä mieli tuottaa itse ilmiöstä. Tutkija määrittelee, ettei uskomukseen perustuva tieto ole varsinaista tilintarkastuksen suorittamiseen liittyvää tietoa. Siksi sitä ei voi esittää tilintarkastajan hyvässä tilintarkastuksessa käyttämän tiedon viitekehityksessä.

¹⁰⁹ Toiminnantarkastus on mahdollista asunto-osakeyhtiöissä (1599/2009 9:6).

allekirjoittajina (DeAngelo 1981; Zerni 2009, 17). Maine moitteettomasta ja auktorisoidusta tilintarkastajasta riittää työn hyväksikäyttäjälle. Moitteeton tilintarkastaja voi käyttää niitä ”tietoaan”, joita ei kenenkään laaduntarkastajan ole mahdollista havaita. Tilintarkastajan valinta edellyttää valitsijan luottamusta, joka voi perustua uskomukseen. Tilitoimistoja käyttävät pienyrittäjät jättävät tilintarkastajan valinnan tutkijan kokemusten mukaan usein tilitoimiston tehtäväksi. Tällaisessa tilanteessa pienyritysten tilintarkastajista valintapäätöksen tekevät yrittäjät lienevät vain harvoin perillä valitun henkilön osaamisesta, vaan luottavat tilitoimiston suositukseen.

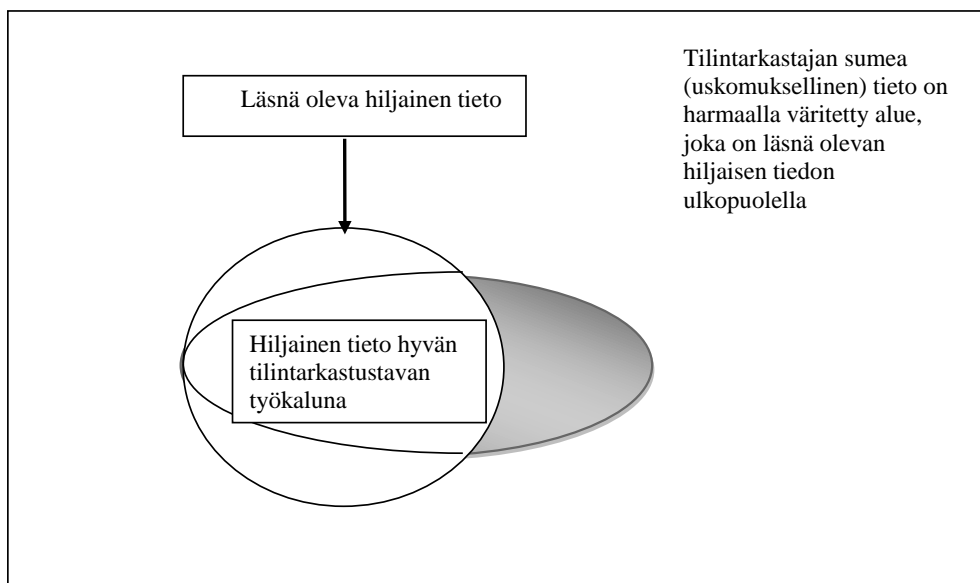
Sumean tiedon merkitys suomalaisessakin tilintarkastuksessa on vähentynyt edellä mainittuun Riistaman kirjoituksen kuvaamaan aikaan¹¹⁰ verrattuna, kun maallikkotilintarkastuksesta on luovuttu. Ammattitilintarkastajakin voinee kuitenkin toisinaan turvautua sumeaan tietoonsa. Silti tutkija tuntee aiheita epäillä, että alaluvussa 4.2 esiintulleissa ristiintarkastustilanteissa on ollut mahdollisuus yhtäaikaan toteuttaa paitsi eettisesti arveluttavia tilintarkastustoimeksiantojen välityksiä myös sumean tiedon hyödyntämistä. Tutkijalla on näiden haastattelujen ulkopuolelta pari omakohtaista havaintoa siitä, että tilintarkastajana toimivat tilitoimistoyrittäjät luottivat toisiinsa niin, että kertomuksia voitiin luovuttaa/vaihtaa varsinaista tilintarkastustyötä tekemättä. Vaikka sumeassa tiedossa on kysymys eri asiasta kuin hiljaisessa tiedossa tilintarkastajan ammattitietona, käytännössä hiljainen tieto muistuttaa todellisessa tilintarkastustilanteessa sumeata tietoa. Aivan samoin kuin yrityksen tilintarkastaja puhuu kohtuullisesta varmuudesta eikä uskalla väittää, että tilinpäätös perustuu täsmälleen kirjanpitoon kirjattuihin lukuihin tai että tilinpäätökseen on jokainen liiketapahtuma merkitty juuri sille kirjanpitotilille, jolla se säännösten mukaan tulee esittää, ei tilintarkastajan laadunvarmistaja uskalla väittää, ettei tilintarkastuksessa läsnä olevasta tilintarkastajan hiljaisesta tiedosta olisi siirrytty sumeaan tietoon.

Kuviossa 16 esitetään hyvän tilintarkastustavan edellyttämän hiljaisen tiedon työmenetelmien jakautuminen kahteen kategoriaan: läsnä olevaan kategoriaan (opilliseen) ja sumeaan (uskomukselliseen) kategoriaan. Mikäli tilintarkastajan oma ja valvontaelinten moraali antavat myöden, tilintarkastaja voi käyttää paitsi läsnä olevan kategorian myös sumean kategorian työmenetelmiä. Tilintarkastajan sidosryhmillä ei ole juuri pääsyä tarkastelemaan, mitä työmenetelmiä tilintarkastaja käyttää. Sidoryhmillä ei lainsäädännön mukaan ole mahdollisuutta saada tietoa siitä, millainen osuus tilintarkastajan työstä perustuu hänen kirjallisuudesta ammentamaan tietoonsa ja minkälainen hiljaiseen tietoon. Kuvio 16 on edellä kuvatun Eklövin ”transsendenttisen tilintarkastuslaadun” ja hiljaisen tiedon käsitetulkinnan synteesi (vrt. Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004, 213).

Mikä on sumean tiedon merkitys tilintarkastuspalvelussa? Onko sillä mitään merkitystä? Tilintarkastaja toimii markkinoilla, joissa toimeksiantajalla eikä myöskään sidoryhmillä ole

¹¹⁰ Kirjoituksen aikoihin kaikki Suomen 126 KHT-tilintarkastajaa olivat miehiä.

usein selkeää kuvaa siitä, mitä menetelmiä työssä on käytetty ja mistä on saatu tietoa hyvän tilintarkastustavan soveltamiseksi. Tilintarkastuskertomuksessa (liite 2) viittaus hyvään tilintarkastustapaan luo toimeksiantajalle tai työn hyväksikäyttäjälle mielikuvan moraaliltaan ja etiikaltaan moitteettomasti suoritetusta toimeksiannosta (vrt. Zerni 2009, 17–18). Tilintarkastaja väittää ainakin toimineensa hyveellisesti, vaikka ei objektiivisen hyveen kriteereitä (ks. Wright 2001, 230–232) olisi täyttänyt. Siitä huolimatta, että tilintarkastajan menetöt formaalisen logiikan sijasta sisältäisivät pelkkää arkijärkeä ja tietolähde tilintarkastustavasta olisi ensisijaisesti sumeata tietoa, toimeksiantajaa saattaa tulos tyydyttää. Yhtiökokous luottaa sumeaankin tietoon ja katsoo voivansa vahvistaa tilinpäätöksen¹¹¹ ja myöntää vastuuvapauden vastuuvollisille. Hiljainen tieto täydennettynä sumealla tiedolla ja kirjatieto johtavat useimmissa tapauksissa yhdenmukaiseen lopputulokseen tilintarkastustoimeksiannoissa. Sumealla tiedolla on siis merkitystä. Sumean tiedon luonne on sellainen, jota ei tilintarkastuksen operatiivisessa toiminnassa voi tunnistaa. Sen havaitseminen voi kuitenkin olla mahdollista sidosryhmien kannanotoissa: tilintarkastajan maineen arvioinnissa.

Kuvio 16 Sumean tiedon suhde hiljaiseen tietoon

5.3 Käytännön tilintarkastustapojen ilmentyminen

Tutkija havaitsi empiiristä aineistoa analysoimalla, että tilintarkastaja voi hyväksyttävästi toteuttaa työnsä melko erilaisin tavoin. Tässä alaluvussa tarkastellaan, millaisia tilintarkastussuorituksia haastattelujen pohjalta oli havaittavissa.

¹¹¹ Yhtiökokous tekee kuitenkin itsenäisesti päätöksensä: se ei ole velvollinen noudattamaan tilintarkastajan mielipiteitä.

Tilintarkastusalalla Suomessa tilintarkastajille on tiedossa olevat säännöt ja ohjeet, miten tilintarkastus tulee suorittaa hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Haastattelut kuitenkin osoittivat, etteivät tilintarkastajat noudata kaikkia tilintarkastusta koskevia säädöksiä. Tilintarkastus tehdään sellaista hyvää tilintarkastustapaa soveltaen, jota tilintarkastajien käytäntö määrittelee. Näitä seikkoja tarkastellaan tässä alaluvussa teoreettisten kontribuutioiden tultua käsitellyiksi.

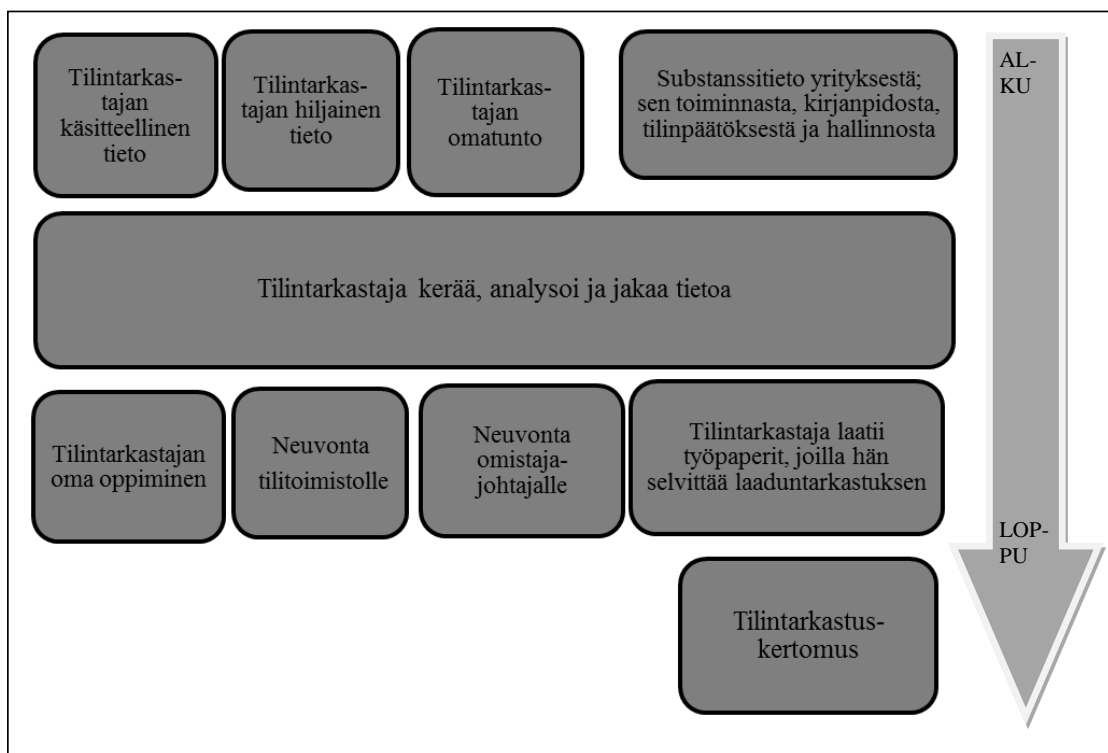
Haastatteluja analysoitaessa oli todettavissa selkeä havainto tilintarkastajien kahdenlaisesta suhtautumisesta tehtäväänsä: tilintarkastajien ammattiosaamisessa voitiin tunnistaa eroja varmuuden laadun ja laajuuden, eettisten elementtien soveltamisen ja tarkastusevidenssin riittävyyden osalta. Ammattiosaamisen monipuolisuudessa oli eroja. Osa tilintarkastajista tavoitteli pelkästään sanktorajan ylittävää tilintarkastussuoritusta. Heidän työtään tuntui määrittelevän keskeisesti tilintarkastajan oma hyöty. Toinen osa tavoitteli sekä sanktorajan ylittävää suoritusta että toimeksiantajan hyötyä. Toimeksiantajan hyöty ilmeni pyrkimyksenä neuvontaan tilintarkastajan ammattitaidon puitteissa. Oli tyypiteltävissä kaksi erilaista asiakkaaseen suhtautumismuotoa: 1) Asiakaskeskeinen, konsultointiin pyrkivä tilintarkastaja, joka pyrki ajattelemaan neuvontaa sekä käsitteellisen ja hiljaisen tietonsa käyttöä kirjanpitäjän ja omistajajohtajan tarpeisiin. Hänen keskeinen työnsä oli pienyritysten omistajien ja hallintoon osallistuvien konsultointi ja tukeminen, ja siinä toiminnassa tuli tilintarkastuskin tehdyksi. 2) Dokumentointikeskeinen, pelkistettyyn tarkastukseen pyrkivä tilintarkastaja pyrki tekemään työnsä nopeasti ja tehokkaasti. Hän oli tilintarkastuksessa ainoa toimija ja muut paikallaolijat olivat passiivisia avustajia. Hänen ainoa tuotteensa oli tilintarkastuskertomus. Kummallakin työtavalla pyrittiin hankkimaan riittävä tilintarkastusevidenssi, joka oli osoitettavissa myös tilintarkastuksen valvontaelimille. Tilintarkastajat halusivat varmistua hyväksyttävyyselementtien saavuttamisesta. Tilintarkastajien työn yksilöllisyys ilmeni, kun työtä arvioitiin eettisistä, varmuuspalvelu- ja hyväksyttävyyšnäkökulmista.

5.3.1 Asiakaskeskeinen tilintarkastustapa

Merkittävä osa tilintarkastajista noudatti asiakaskeskeistä suuntausta. Tällöin tilintarkastaja antoi työpanoksensa asiakkaan hyödyksi. Hän oli ollut tarkastusta suorittaessaan suullisesti yhteydessä asiakkaaseensa. Vastakohta tälle tavalle oli dokumentointiin keskittyvä työtap, jossa tilintarkastaja teki työnsä ensisijaisesti tilintarkastajan laadunvalvontatilannetta silmällä pitäen. Tutkimustuloksen kahtiajaon olemassaoloa vahvistivat etenkin toisen haastatteluvaiheen tulokset. Keskustelut asiakkaan kanssa johtavat asiakaskeskeiseen tilintarkastustyön toteuttamiseen. Tilintarkastuksesta yleensä veloitetaan aikapohjaisesti. Asiakaskeskeisestä tilintarkastuksesta tulee tyypillisesti suuri lasku.

Asiakaskeskeinen suhtautuminen on otollista joko tilitoimiston kirjanpitäjien tai toimeksiantajan omistajajohtajan konsultoinnille (kuvio 17). Kuten tämän tutkimuksen

empiriasta havaittiin, tilintarkastaja kerää yrityksestä runsaasti substanssietoa, joka on tarpeellista sekä tilintarkastuksen hoitamiseksi asianmukaisesti että hyödyllistä myös asiakkaan konsultointia varten. Substanssietoon hän yhdistää ammattitietonsa, joka on sekä hiljaista että käsitteellistä, analysoidessaan tarkastuskohteen tilannetta. Ensisijaisesti hän käyttää tietoa varmennustoimeksiannon läpiviemiseen, missä asiassa kirjanpidosta vastuulliset ovat velvollisia häntä auttamaan. Asiakaskeskeisessä tilintarkastuksessa tilintarkastaja käyttää työssään omaksumaansa substanssietoa, omaa osaamistaan ja tietoaan, jota hän voi siirtää yrityksen henkilöstölle – omistajalle ja kirjanpitäjälle – tai tilitoimistolle. Tilintarkastaja tuo yritykseen ulkopuolista tietoa, kuten tietoa tilintarkastus-, vero-, kirjanpito- ja yhteisöläinsäädännön muutoksista ja niiden vaikutuksesta asiakasyritykseen. Lisäksi asiakaskeskeisen tilintarkastajan on mahdollista tuoda vuosien varrella syntyneen asiantuntija- ja kontaktiverkostonsa asiakkaan hyödyksi.

Kuvio 17 Asiakaskeskeinen tilintarkastustyö ja sen tietopohja

Tietämisen lisäksi tilintarkastajat sitoutuvat käyttämään tehtävissään omaatuntoa. Omantunnon pitäisi olla keskeisenä elementtinä tilintarkastajan työssä mukana, sen jälkeen kun hän on oikeuden edessä luvannut kunniansa ja omantuntonsa kautta rehellisesti,

riippumattomasti ja tunnollisesti suorittaa hyvää tilintarkastustapaa noudattaen kaikki tilintarkastajan tehtävät. Hänen ei siis ole mahdollista sivuttaa omaatuntoansa¹¹².

Kuvion 17 yläriivi käsittää omantunnon ohella työssä käytettävää tietoa, jota ilmenee tilintarkastajan ammattitiedossa ja sovelletaan työtä suoritettaessa. Rivi sisältää tilintarkastajan oman tiedon lisäksi omantunnon ja yrityksen sen aineiston, jota hänen kuuluu tilintarkastuksessa käydä läpi. Toinen rivi kuvaa tilintarkastajan roolia tilinpäätöstietojen oikeellisuuden varmennuksessa. Kolmannessa rivissä kuvataan ne tilintarkastuksen osapuolet, joille tarjotaan lisäarvoa asiakaskeskeisessä tilintarkastuksessa. Tilintarkastajalle tulee itselleen tietoa tilintarkastajan oppiessa asioita työtä tekemällä. Tilintarkastustyö johtaa lopuksi tilintarkastuskertomukseen.

5.3.2 Dokumentointikeskeinen tilintarkastustapa

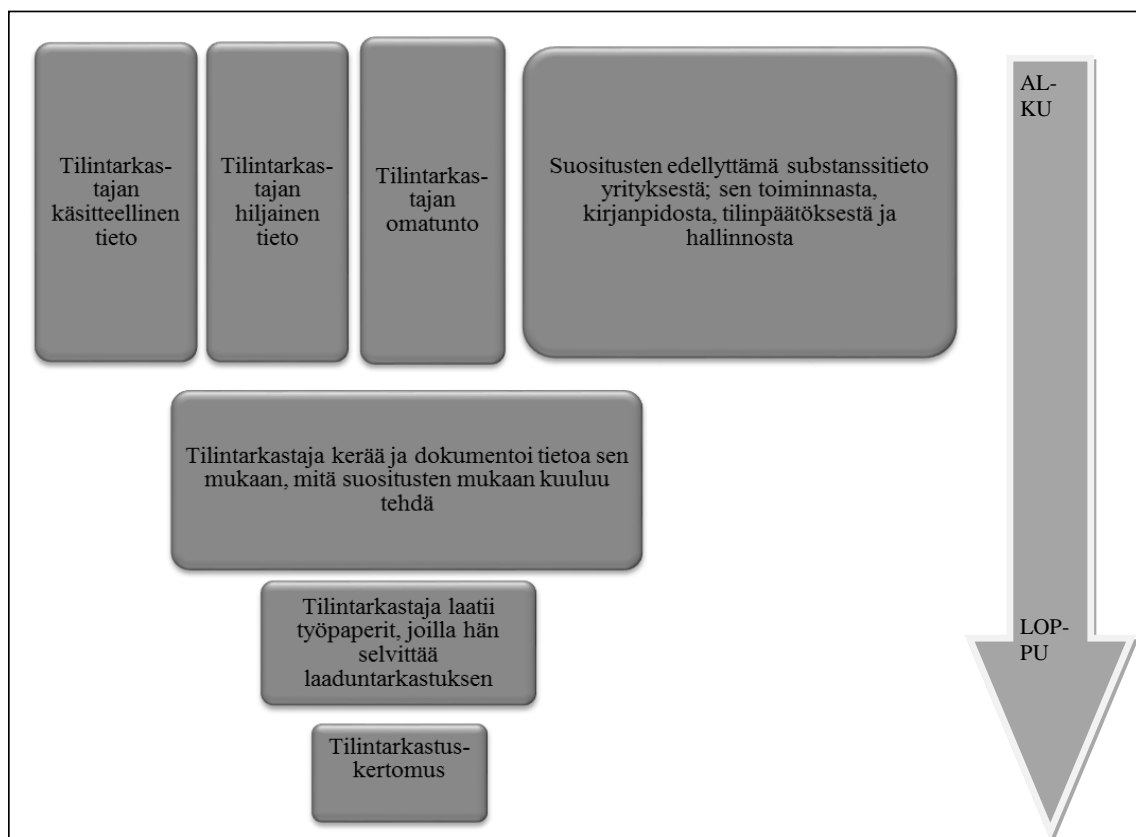
Asiakaskeskeisen tarkastustavan ohella voidaan tunnistaa dokumentointikeskeinen tilintarkastustapa. Suuri osa haastatelluista ei tuntenut moniakaan asiakkaistaan. Nämä tarkastajat keskittyivät vain kiireiseen toimeksiannon läpivientiin. Pyrittiin muodollisesti selvämään lainsäätäjän määrittelemästä tehtävästä lyhyessä ajassa. Selkeimmin tämä käy esille ensimmäisen haastatteluvaiheen odotuskulua koskevista haastatelluista. Tätä on tarkasteltu alaluvussa ”4.1.3 Odotuskulu tilintarkastajan työssä”. Tilintarkastajat eivät siis tavoitelleet kaikkien tietojensa – ei myöskään hiljaisen tiedon hyödyntämistä. Heille olennaista oli sellaisen tilintarkastuskertomuksen muotoileminen, joka olisi heidän mielestään säädösten mukainen ja sisältäisi tarvittaessa ne lisäykset, jotka suomalainen lainsäädäntö edellytti. Tätä tilintarkastajatyyppejä voidaan nimittää dokumentointikeskeiseksi tilintarkastajaksi. Tällaisen tarkastajan tilintarkastuksessa käsiteltiin vain lainsäädännön edellyttämiä asioita. Keskeistä oli varmennustoimeksianto. Dokumentointikeskeistä tilintarkastusta käytettäneen tilanteessa, jossa asiakas on ilmaissut haluavansa hinnaltaan halpaa tilintarkastusta. Tällaisesta on viitteitä tämän tutkielman empiirisessä aineistossa. Tilintarkastusasiakas etsii toisinaan tilintarkastajaa, joka uskaltaa halvimmalla panna nimensä tilintarkastuskertomuksen alle. Jos asiakas sitten haluaa jotain lisäpalvelua, hän voi ostaa sen erikseen. Dokumentointikeskeisen tilintarkastuksen tietopohja on esitetty kuviossa 18.

Dokumentointikeskeisessä tilintarkastuksessa eräs tilintarkastajan työn keskeisistä tavoitteista on omasta laadunvarmistuksesta selviäminen. Tilintarkastaja suhtautuu työhönsä dokumentointikeskeisesti välittämättä suoranaisesti mistään muusta asiakkaan tarpeesta kuin vuosittaisen tilintarkastusvelvoitteen hoitamisesta. Tilintarkastaja ei käytännössä keskity miettimään tilintarkastuksen sidosryhmien odotuksia. Luonnollisesti hänen on kyettävä varmistamaan tilinpäätöksen oikeellisuus, mutta tilitoimistolle ja asiakkaalle neuvonanto on hänelle merkityksentöntä työtään tehdessään. Dokumentointikeskeisyys ilmenee siten, että hän kerää sellaista tietoa, jota uskoo tarvitsevänsä siinä tilanteessa, missä

¹¹² Omatunto on järkeen rinnastettava ominaisuus myös tilintarkastajan avuna (Kosonen 2005, 192).

juuri kyseinen tilintarkastustoimeksianto tulee häntä koskevan laaduntarkastuksen kohteeksi. Hän kerää tietoa yrityksestä – sen toiminnasta, kirjanpidosta, tilinpäätöksestä ja hallinnosta – vain suositusten edellyttämässä laajuudessa. Sen sijaan dokumentointikeskeinen tilintarkastaja ei pyri aktiivisesti neuvomaan havaitsemistaan seikoista omistaja johtajaa eikä tilitoimistoa. Tämäkin työkaavio päättyy allekirjoitetun tilintarkastuskertomuksen antamiseen.

Lainsäätäjän määrittämästä tehtävästä dokumentointikeskeinen tilintarkastajatyypin ei pyri tinkimään, vaan tavoitteena on selkeästi sanktiorajan ylittävä tilintarkastuksen laatu. Aineistossa näiden tarkastuksien enemmistössä asetelma oli sellainen, jossa tilintarkastaja tarkasti ja kirjanpitäjä avusti. Avustamisen laajuus oli sekin toimeksiantokohtainen eli ei mitenkään vakio.

Kuvio 18 Dokumenttikeskeinen tilintarkastustyö ja sen tietopohja

Omantunnon merkitys ei dokumentointikeskeisessä tilintarkastuksessa ollut painoarvoltaan erilainen kuin asiakaskeisessä mallissa. Ei ollut havaittavissa, että dokumentointikeskeiset tarkastajat olisivat olleet huolestuneita siitä, että asiakkaiden neuvonta oli jäänyt

tekemättä. Dokumentointikeskeinen työskentely on valinta, jonka dokumentointikeskeinen tilintarkastaja on omaksunut kokemuksiensa perusteella. Hän pitää ilmeisesti sitä yhtä oikeana kuin asiakaskeskeinen tilintarkastaja pitää asiakaskeskeistä työskentelyä.

5.3.3 Pienyritystilintarkastuksen yksilöllisyys

Haastattelutulokset vahvistavat Torpon väitöskirjassaan (2012, 236) esittämää väitettä, että toiset tilintarkastajat painottivat dokumentointia ja toiset neuvontaa. Dokumentointikeskeisen tilintarkastajan keskeisenä tavoitteena on, ettei hänelle itselleen synny harmeja, jos hän joutuu selostamaan viranomaiselle tekemäänsä työtä. Samanlainen mahdollisuus on, että laaduntarkastaja vaatii selvitystä toimeksiannon suorittamisesta. Asiakaskeskeinen tilintarkastaja ottaa huomioon ne asiakkaat, jotka odottavat tilintarkastajalta kertomuksen lisäksi myös konsultointia. Monet asiakkaat haluavat saada maksamastaan tilintarkastuspalkkiosta vastinetta myös neuvonnan muodossa. Tilintarkastukseen liittyy usein konsultointi valvontajärjestelmiä suunniteltaessa, taloudellisen aseman selvittely ja keskustelu verotuskysymyksistä. Neuvonta vaatii sellaista ammattitietoa, jota kaikilla tilintarkastajilla ei ole.

Tilintarkastajalta vaaditaan jatkuvaa kouluttautumista. Se tekee heistä ammattilaisia, joilla on laaja asiantuntemus yrityksen talousasioista. Tämä ammattitaito on syy, miksi toimeksiantajat haluavat käyttää tilintarkastajia konsultointiin. Asiakaskeskeinen tilintarkastustapa on mahdollista kehittyä Torpon (2012) esittämäksi tilintarkastusverkostoksi, jossa omistaja-johtaja, tilitoimisto ja tilintarkastaja kokoontuvat tarkastuksen yhteydessä pohtimaan tilinpäätökseen ja liiketoimintaan liittyviä kysymyksiä.

Tämä tutkimus toi uutta näkökulmaa tilintarkastajien käytännön työn painopisteistä ja heidän suhtautumisestaan alan suosituksiin. Tilintarkastajat keskittyivät empiirisen aineiston perusteella vuositilintarkastuksen moitteettomaan läpivientiin. Työssään he käyttivät käsitteellisen tiedon ja hiljaisen tiedon kategorioihin jaoteltua ammattiosaamistaan. Käsitteellinen tieto painottui kurseilla ja koulussa opittuun aineistoon. Tätä täydensivät kokemuksen avulla hankitut tekemällä opitut taidot. Tilintarkastajat osoittautuivat kokemus- ja koulutustaustoiltaan epähomogeeniseksi ryhmäksi. Työssä korostuivat suorittajan inhimilliset ominaisuudet ja osaaminen. Tilintarkastajat eivät merkittävästi suunnitelleet toimeksiantokohtaisesti työprosessiaan, eivätkä työtään laadunvarmistuksessa edellytetyllä tavalla dokumentoineetkaan. Ulkopuolisten sidosryhmien odotuksiin kiinnitettiin vain poikkeuksellisesti huomiota. Tilintarkastajien näkemys siitä, mitä kaikkia sidosryhmiä he palvelevat, ei ollut yhdenmukainen. Tyypillisenä käsityksenä tilintarkastajalla oli, että hän varmistaa tilinpäätöstietojen oikeellisuuden. Käytännön hyvä tilintarkastustapa muodostui tässä kontekstissa tekijä- ja toimeksiantokohtaiseksi. Pienyritystilintarkastajan kantavana menetelmänä työssään on ammatillisen harkinnan käyttö yhdistettynä, yhä useammin, tarkastajan suunnittelemaan työlistaan.

Tilintarkastuksen työpaperit ja dokumentointi osoittautuivat empiirisen havaintoaineiston perusteella epäyhtenäisiksi. Paitsi, että työpapereissa ja muistiinpanoissa oli melkoisia puutteita, ne olivat selvästi tekijäkohtaisia. Ne olivat luonteeltaan tuotoksia, joita leimasi voimakkaasti tekijän toimintatapa. Dokumenteista ei useinkaan suoraan näkynyt, mitä tarkastaja oli tarkastanut. Tarkastuksen laajuus oli käytännössä dokumentoimatta. Aiheesta kirjatusta haastattelusitaateista oli tulkittavissa, että käytännön tilintarkastustapa riippui ennen kaikkea työn tekijästä. Käytännön tilintarkastustapa osoittautui tekijäkohtaisia inhimillisiä piirteitä sisältäväksi.

Tilinpäätöksen nopea omaksuminen ja tilinpäätöksen sujuva tulkinta ovat tilintarkastajien ammattikokemuksen tuomaa osaamista. Pienyrityksen tilintarkastus sisältää tilintarkastajan hiljaista tietoa esimerkiksi tilinpäätösanalyysin osalta. Sitä paitsi koko tilintarkastuksen yleissuunnitelma ja tarkastusohjelma piileskelivät osalla pienyritysten tilintarkastajista hiljaisena tietona heidän toiminnassaan. Käytännön työhön heijastuivat asiakaskohtaiset puitteet ja käytettävä aika. Hiljainen tietokin on epäyhtenäistä. Tämä tuli haastatteluissa esiin erityisesti tilintarkastussuunnitelmameteodeista keskusteltaessa. Pienyrityksen tilintarkastajien suorittama toimeksiantajan liikeriskien tunnistaminen samoin kuin tilintarkastajan tilintarkastusriskien analysointi olivat tilintarkastusprosessiin sisältyvää hiljaista tietoa. Toisilla taas olennaisuuden arviointi toteutui hiljaisen tiedon perusteella.

Tilintarkastajan käsitys hyvästä tilintarkastajataavasta hänen päivittäisessä työskentelyssään on tutkijan tulkinnan mukaan suureksi osaksi hiljaista tietoa. Pienyritystilintarkastuksessa esiintyvät moraalikysymykset ratkaistaan tilintarkastajan työssä ensisijaisesti hiljaisen tiedon määrityksin; ei niinkään alan kansainvälisten ja kansallisten järjestöjen kehittämän eettisen normistolinjauksen perusteella. Suositusten normisto tuntui olevan haastatelluille tilintarkastajille melko tuntematon. Tilintarkastajan työssä normistoa suurempi merkitys on työn tekijän oivalluskyvyllä ja osaamisella. Tilintarkastus toteutui tekijäkohtaisesti eikä suositusten ehdoilla.

Hyvän tilintarkastustavan yksilölliset toteuttamistavat -teemaa pienen yhtiön tilintarkastuksessa käsittelee Torpon väitöskirjatutkimus. Siinä Torpo havaitsi tutkimuksensa sivutuloksena, että pienyritysten tilintarkastus on hyvin tapauskohtaista (Torpo 2012, 236). Tilintarkastajien toimintatapojen erilaisuus näkyi, vaikkei sitä ollut tarkoitus tutkia, hänen laboratoriokokeessaan ja haastatteluissaan.

Pienyritystilintarkastajalla on yksin toimiessaan taipumus kehittyä yksilökeskeiseksi¹¹³. Tämä heijastuu hänen tapoihinsa toimia. Hänen tilintarkastuksensa muistuttavat toisiaan ja

¹¹³ Yksilökeskeinen tilintarkastustapa on tapa tehdä tilintarkastus tarkastajan omaa tilintarkastusprosessia noudattaen. Sen piirteet eivät noudata välttämättä kaikilta osin tilintarkastussuosituksia, mutta ei tilintarkastaja mitenkään halua tehdä työtään tilintarkastussuosituksien vastaisesti.

hän rutinoituu työhönsä. Yksilölliseen pienyritystilintarkastustapaan viittaavat myös Torpon väitöskirjassa (2012, 70) esitetyt laboratoriokokeet tilintarkastuksesta. Saman kohteen tilintarkastuksessa Torpo löysi erään tilintarkastajan työpapereista vain 23 tilintarkastushavaintoa, kun taas toisen tilintarkastajan työpapereista hän noteerasi 89 havaintoa. Johtopäätöksensä oli, että eri tilintarkastajien työtavat poikkesivat merkittävästi toisistaan (2012, 72).

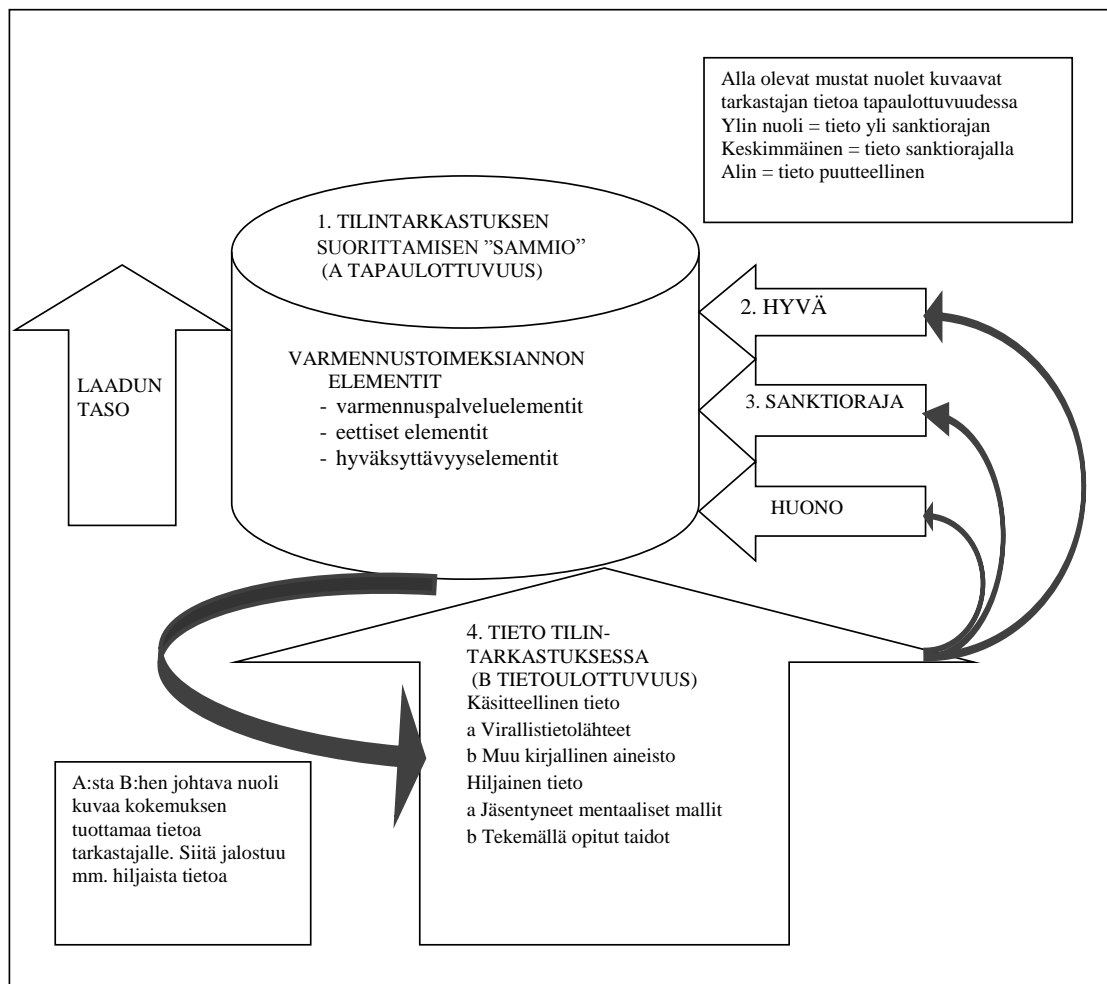
Pienyritysten tilintarkastussäädökset olivat kehittyneet ”one size fits for all” -pohjalle. Tutkimuksen olennaisena löydöksenä havaittiin, että alan kansainvälisillä suosituksilla toteutettava normittaminen on kyseenalainen pienyritysten tilintarkastuksissa. Pienyritystilintarkastaja kokee työnsä sisällön ja näkökulman olevan tapauskohtaista. Hänelle on annettu hoidettavaksi laissa määritelty tehtävä. Tilintarkastustapa ei ole homogenisoitunut, vaan tilintarkastajilla on yksilöllisiä tilintarkastustapoja. Sitä paitsi iso osa tilintarkastajista kiinnitti merkittävästi enemmän huomiota asiakkaaseen kuin siihen, että työssä näkyisi suositusten edellyttämät työskentelyn muodot ja vastaavat dokumentit. Toimeksiantajan auttaminen oli heidän toimintaansa ohjaavana tekijänä. Tämä löydös sijoittuu johdantoluvun alaluvun ”1.2 Tutkimuksen keskeiset teemat” teemassa 3 kuvattuun ”Hyvän tilintarkastustavan yksilölliset toteuttamistavat” -tutkimusaukkoon, johon tässä saatiin ratkaisu. Kolmas kontribuutio tutkimuksessa on havainto, että osa tilintarkastajista kiinnitti päähuomion asiakkaiden neuvontatarpeisiin ja konsultointiin ja toinen osa omiin dokumentteihinsa ja työpaperiensa muotoihin suositusten edellyttämällä tavalla. Samalla se on käytännön tasolla haastatteluvaiheen 2 päätulos. Pienyritystilintarkastuksesta on muodostunut tilintarkastajalähtöistä. Vaikuttaa siltä, että tilintarkastaja itse ratkaisee, missä laajuudessa hän turvaa omaa selustansa laadunvalvontaa vasten ja missä määrin hän pyrkii tuottamaan lisäarvoa asiakkaalleen. Tämä on vastaus johdanto-luvun alaluvussa ”1.3 Tutkimuskysymykset” esitettyyn tutkimusteemaa 3 koskevaan kysymykseen: Miten tilintarkastajien erot vaikuttavat pienyritysten tilintarkastuksessa?

5.4 Yhteenveto tutkimuksen kontribuutioista

Edellä esitetyt viitekehykset ”Hyvä tilintarkastustapa -käsitteen jäsenymalli” ja ”Tilintarkastustiedon jaottelu” eli pienyritystilintarkastuksen tapa- ja tietoulottuvuudet muodostavat tämän tutkimuksen ensisijaiset tieteelliset kontribuutiot. Tapa- ja tietoulottuvuudet tiedostamalla saa käsityksen siitä, miten hyvä tilintarkastustapa voidaan käsitteellistää ja jäsentää.

Tässä alaluvussa esitetään yhteenveto mainituista kontribuutioista. Yhteenvedossa ei ole mukana tutkimuksessa esitettyä käytännöllistä tilintarkastuksen toteuttamistapaa, jota pidetään tutkimuksen käytännöllisenä kontribuutiona. Sen sijaan yhteenvetoon on otettu mukaan hyvän tilintarkastustavan hyvyden arviointi.

Kuviossa 19 ”sammioksi” kutsuttu tila sisältää tapaulottuvuuden elementtien eli varmennuspalvelu-, eettisten ja hyväksyttävyyselementtien asettamat vaatimukset.

Kuvio 19 Hyvän tilintarkastustavan ulottuvuudet ja sanktioraja

Lainsäädäntö lähtee siitä, että hyvä tilintarkastustapa on se, jota huolellinen ammattihenkilö yleisesti noudattaa (Torpo 2012, 47). Käytännössä tilintarkastajilla on mahdollisuus tilintarkastusta tehdessään noudattaa hyvää suoritustasoa (kuviossa 19 ”numero 2 hyvä”) tai vain sanktiorajaa (kuviossa 19 ”numero 3 sanktioraja”) hipovaa toteuttamista. Mikäli tilintarkastuksen taso ei yllä hyvyysoordinaatalla sanktiorajatasollekaan, tilintarkastajan toimintaa voidaan pitää moitittavana, jota kuviossa 19 kuvataan sanalla ”huono”. Tilintarkastajan tilintarkastuksen hyvyyden aste ratkaisee, ollaanko yli sanktiorajan vai

sanktorajalla vai alle sanktorajan. Hyvä tilintarkastustapa toteutuu, kun varmennettavasta aineistosta varmennetaan, ettei siinä ole olennaisia virheitä eikä puutteellisuuksia.

Sammion alapuolella on esitetty hyvän tilintarkastuksen toteuttamisen tietoulettavuus, joka myös vaikuttaa hyvän tilintarkastustavan suoritustasoon. Hyvä tilintarkastustapa edellyttää monenlaista tietoa ja sen osana myös taitoa. Tilintarkastajalta odotetaan korkeat ammattinormit täyttävää työsuoritusta, mutta tilintarkastuksen tietolähteiden (kuviossa 19 ”numero 4 tieto tilintarkastuksessa”) hallinnassa tarkastajat voivat olla merkittävästikin eri lähtökohdissa. Tilintarkastajan tapaan (1) tehdä työtään heijastuu avoimella sammioon suuntautuvalla nuolella kuvattu tietovirta tietoulettavuudesta (4) tapaulettavuuteen. Tietovirta eri tilintarkastajilla on erilainen. Tilintarkastuksen perustaksi tarvitaan kuitenkin riittäviä tietolähteitä varmennustoimeksiannon suorittamiseen, jonka tuloksena on ”kohtuullisen varmuuden” antava tilintarkastus. ”Kohtuullisen varmuuden antavan toimeksiannon tavoitteena on varmennustoimeksiantoriskin alentaminen toimeksiannon olosuhteissa hyväksyttävän alhaiselle tasolle tilintarkastajan positiivisessa muodossa ilmaistavan johtopäätöksen perustaksi.” (IFAC 2010b, 178)¹¹⁴

Tutkimuksessa on esitelty edellä kuviossa 13 (sivu 153) tietoulettavuuden asemaa hyvässä tilintarkastustavassa. Käytännössä tilintarkastukseen liittyvät kirjalähteet ovat niin laajat, että niitten kokonaisvaltainen omaksuminen on erittäin haasteellista. Lisäksi on syytä todeta, että varsinkin pienyritystarkastuksiin liittyen, vain osa kirjalähteistä on tarpeellista, jotta tilintarkastus on suoritettavissa hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Sitä paitsi tilintarkastajan hiljaisen tiedon määrä vaihtelee eri tilintarkastajien kohdalla. Tilintarkastajan hyvän tilintarkastustavan mukaisen tilintarkastuksen (ja samalla tapaulettavuuden) laadun taso jää aina hieman vajavaiseksi¹¹⁵. Tilintarkastajan suoritus jää teoreettisen tavoitetason eli teoreettisen tavoitetilintarkastustavan¹¹⁶ alapuolelle (vrt. Torpo 2012, 49).

Kuvion 19 mustilla nuolilla on kuvattu tiedon merkitystä tapaulettavuuden ja tietoulettavuuden välillä. Tilintarkastajaa uhkaa sanktiot, jos hänen tietonsa ei yllä sanktorajalle (kuvion oikeanpuoleiset kolme nuolta). Näiden tiedon määrää kuvaavien nuolten merkitys on selvitetty kuviossa. Tilintarkastajan hiljainen tieto on osittain peräisin siitä tilintarkastustavasta, jota hän on työssään noudattanut (kuvion vasemmanpuoleinen

¹¹⁴ Positiivinen johtopäätöksen muoto on, että tilinpäätös antaa oikean ja riittävän kuvan yhtiön tuloksesta ja taloudellisesta asemasta (IFAC 2010b; 855). Tätä muotoa käytetään virallisissa vuositilintarkastuskertomuksissa. Negatiivisen johtopäätöksen muoto olisi, ”ettei tietoomme ole tullut mitään, mikä antaisi tilintarkastajille syyn uskoa, ettei tilinpäätös anna oikeita ja riittäviä tietoja yhtiön toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta” (IFAC 2010b; 1039). Tätä muotoa käytetään tilinpäätöksen yleisluonteista tarkastusta koskevissa toimeksiannoissa.

¹¹⁵ Tilintarkastajan tilintarkastustoimeksiannoissa (Audit) tilintarkastaja hankkii riittävän, ei kuitenkaan täydellisen varmuuden siitä, että tarkastettavaan aineistoon ei sisälly olennaisia virheitä tai puutteita (Blummé 2008, 70).

¹¹⁶ Eräs tapa hahmotella tavoitetilintarkastustapaa on selvittää sitä tasoa, jonka alan oppikirjat ja opettajat tilintarkastukselle ovat asettaneet (Torpo 2012, 49).

musta nuoli). Tilintarkastajan työkokemus johtaa hänen tietojensa karttumiseen hiljaisen tiedon lisäksi käsitteellisen tiedon alueella.

Tilintarkastajan perusteelliset tiedot tilintarkastuksessa tarvittavista asioista eivät takaa, että tilintarkastus tulee moitteettomasti suoritetuksi. Hänen tilintarkastustapansa tulee olla laadultaan riittävä antamaan kohtuullisen varmuuden, mikäli toimeksiannossa on kysymys kohtuullisen varmuuden antavasta toimeksiannosta. Toisaalta mikäli tilintarkastajalla ei ole riittäviä tietoja kohtuullisen varmuuden antavan toimeksiannon suorittamiseen, ei hänellä ole edellytyksiä hyvän tilintarkastustavan mukaiseen tilintarkastukseen.

Sekä tapa- että tietoulettavuudet ja niiden vuorovaikutus muodostavat kuvatulla tavalla yksittäisen tilintarkastuksen hyvyyden tason. Niiden sisällä jää tilintarkastuksen suorittamiselle erilaisia toteuttamismahdollisuuksia. Kun tilintarkastusta ei ole tarkoituksemukaista suorittaa maksimaalisen ”hyvin” johtuen mahdollisista tilintarkastajan ammattitaidon puutteista sekä resurssirajoitteista mm. ajan ja kustannusten osalta, joudutaan valitsemaan kompromissitaso¹¹⁷ (vrt. Torpo 50), kuinka ”hyvin” tilintarkastus suoritetaan. Varmennustoimeksiannon lopputulos on tilintarkastajan tavan ja tiedon yhdistelmä.

Virallista tilintarkastuksen laatuarviointia suorittaa Suomessa tilintarkastusvalvonta (PRH:n tulosalue), joka määrittää ”hyvälle tilintarkastustavalle” juridisen vähimmäismitan eli sanktorajan tilintarkastajalle. Tilintarkastusvalvonta on hyvän tilintarkastustavan tulkitsija. Tilintarkastusvalvonta esittää rajan alittaneille tilintarkastajille Tilintarkastuslautakunnan (TILA) määräämää sanktiota. Siis huonot suoritukset sanktioidaan ja hyvälle suoritusasolle yltäneitä ei sanktioida. Laadulla on laaja liikkumatila, mutta sammiossa on vain yksi merkittävä raja (sanktoraja), joka erottaa viranomaistarkastelussa ei-sanktioitavat ja sanktioitavat tilintarkastukset.

Sanktoraja on vaikeasti määriteltävissä. Tilintarkastajat pyrkivät riskin välttämiseksi epäilemättä Torpon mukaan sanktiosaa parempaan suoritukseen (Torpo 2012, 48). Käytännössä tilintarkastaja pyrkii Virtasen suorittamien haastattelujen mukaan korkeaan laatuun (Virtanen 2002 124), joka on hänen kunnia-asiansa, mutta esimerkiksi alalla toisinaan esiintyvä hintakilpailutus voi johtaa hyvyysordinaatalla kompromissitasoon (vrt. Torpo 2012, 49–50).

Yhteenvetona voidaan todeta, että tämän tutkimuksen ensisijaiset tieteelliset kontribuutiot näkyvät kuviossa 19 (sivu 176). Ne ovat seuraavat:

A. Hyvän tilintarkastustavan tapaulottuvuus

¹¹⁷ Tilintarkastuskertomuksissa on käytetty sanamuotoja ”kohtuullinen varmuus” ja ”olen hankkinut lausuntoni perustaksi tarpeellisen määrän tarkoitukseen soveltuvaa tilintarkastusevidenssiä”. Nuo lainaukset pyrkivät juuri kuvaamaan, mitä kompromissitasolla tässä yhteydessä tarkoitetaan.

B. Hyvän tilintarkastustavan tietoulettavuus

Kuvio 19 sisältää hyvän tilintarkastustavan käsitteellistämistä selventävän viitekehysten. Tapa- ja tietoulettavuudet sekä niiden vuorovaikutus määrittävät keskeisesti sen, millainen on tilintarkastuksen lopputulos sekä palveleeko se, ja missä määrin tilintarkastuksen sidosryhmiä.

6 LOPPUPÄÄTELMÄT

Tämä loppupäätelmiä sisältävä luku koostuu kolmesta alaluvusta:

1. luku ”6.1 Tutkimuksen validiteetti, reliabiliteetti ja yleistäminen” sisältää tutkimuksen tieteellisen luotettavuuden ja pätevyden arvioinnin. Luvussa pohditaan myös tutkimustulosten soveltamismahdollisuuksia.
2. luku ”6.2 Tilintarkastussuositusten asema pienyritysten tilintarkastuksessa” sisältää arviointia siitä, millainen on tilintarkastussuositusten asema ja merkitys pienyritystilintarkastajien työhönsä. Luvussa punaroidaan, ovatko kansainväliset standardit käyttökelpoisia ohjaamaan pienyritystilintarkastuksen suorittamista.
3. luku ”6.3 Kansallisen standardin mahdollisuudet ja jatkotutkimusteemat” tarkastelee pienyritystilintarkastuksen nykytilaa Suomessa ja pohtii mahdollisuuksia laatia pienyrityksille erillinen kansallinen tilintarkastusstandardi.

6.1 Tutkimuksen validiteetti, reliabiliteetti ja yleistäminen

Uuden tiedon hankinta on riittävä peruste tutkimuksen tekemiselle (Koskinen–Alasuutari–Peltonen 2005, 253). Tässä tutkimuksessa sitä lähdettiin etsimään, sillä tutkijalla oli mahdollisuus päästä käyttämään ainutlaatuista aineistoa tilintarkastustyöstä. Tutkimuksessa käytettiin toiminta-analyttistä tutkimusotetta ja tutkimus on laadullista tutkimusta. Tässä luvussa tutkimusta arvioidaan validiteetin, reliabiliteetin ja yleistettävyyden näkökulmista.

Validiteetilla (pätevyys, luotettavuus) ymmärretään sitä, missä määrin tietty tulkinta tai tulos ilmaisevat sitä kohdetta, johon sen on tarkoitus viitata. Validius tarkoittaa tutkimusmenetelmän kykyä mitata juuri sitä, mitä on tarkoituskin mitata (Hirsjärvi–Hurme 2000, 186–187; Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004). Tätä nimitetään tarkemmin sisäiseksi validiteetiksi. Sen osalta voidaan asettaa kysymys, onko tutkimusstrategia valittu tutkittavan ilmiön mukaisesti. Tämän tutkimuksen tutkimusstrategiana oli ymmärryksen pyrkivä tutkimusote. Tutkija pitää valittua tutkimusotetta tarkoituksenmukaisena. Toteutetut teemahaastattelut keskittyivät tilintarkastuksen suorittamiseen. Tyypillisenä käsityksenä tilintarkastajalla on työtä tehdessään, että hän varmistaa tilinpäätöstietojen oikeellisuuden. Tutkimuksessa saavutettiin kattava käsitys tilintarkastuksen läpiviennistä ja siihen liittyvistä

tilintarkastajien käsityksistä. Sisäinen validiteetti merkitsee sisäistä loogisuutta ja ristiriidattomuutta. Tutkimuksen tulkinta osoittaa suomalaisen tilintarkastustavan olevan ristiriidattomasti tekijäkohtaista ja sisäinen validiteetti sen asian suhteen on riittävä.

Tutkimuksen reliiabelius eli *reliabiliteetti* (luotettavuus) tarkoittaa sitä, että tutkimustyö on tehty sillä tavalla huolellisesti, että tutkimuksen tuloksia voidaan pitää toistettavina. Toisin sanoen, tulokset eivät ole sattumanvaraisia. Tällöin tarkastellaan sitä seikkaa, olisiko toinen tutkija päätenyt samaan tulokseen (McKinnon 1988). Mittauksen reliabiliteetti varmistetaan tekemällä uusintahavaintoja (Koskinen–Alasuutari–Peltonen 2005, 253). Tarkoitus on varmistaa, ettei tyypilliseksi todettu ilmiö ole ainutkertainen. Laadullisen aineiston tulkinnassa on riski tutkijan subjektiivisille tulkinnoille (Torpo 2012, 239). Laadullisen tutkimuksen luotettavuutta parantaa selostus tutkimuksen toteuttamisesta. Aineiston tuottamisen olosuhteet on syytä kertoa selvästi ja totuudenmukaisesti. Haastatteluista on tarpeen selvittää olosuhteet ja paikat, joissa aineisto kerättiin. Tärkeää on myös ilmaista haastatteluihin käytetty aika ja tutkijan oma arviointi tilanteesta (Hirsjärvi–Remes–Sajavaara 2004).

Tämän tutkimuksen aineiston keruusta, haastattelujen suorittamisesta sekä niihin liittyneistä olosuhteista on kerrottu alaluvussa ”3.3 Aineiston keruu ja käsittely tutkimuksessa”. Haastattelut jakautuivat kahteen erilliseen osioon: laadunvalvontahaastatteluun ja teemahaastatteluun. Vain teemahaastattelut litteroitiin, mutta laadunvalvontahaastattelut lisäsivät tutkimuksen reliabiliteettia. Laadunvalvonnan yhteydessä oli läpikäyty haastateltavan työssä laatimia ja kopioimia työpapereita. Haastateltavilla ei ollut intressiä teemahaastattelussa kertoa mitään sellaista, mikä olisi ollut ristiriidassa laadunvalvontahaastattelun kanssa. Aineistotriangulaation mahdollisuus haastattelututkimuksen yhteydessä varmisti tutkimuksen luotettavuutta (Scapens 2004). Edellä kuvatuilta osin tutkimusta on syytä pitää reliiabelina.

Reliabiliteettia voitiin pitää hyvänä ”tilintarkastajan hyvässä tilintarkastuksessa käyttämän tiedon viitekehyksessä” (kuvio 15, sivu 159) kuvatun käsitteellisen tiedon suhteen. Tutkijalla ja haastateltavilla oli työkokemustaustan johdosta yhteneväisyyksiä. Sen seurauksena heidän oli käsitteellisen tiedon ja siinä käytettävien termien osalta vaivatonta kommunikoida. Kun reliabiliteetin taso ei ole toiminta-analyttisen tutkimuksen vahvuustekijä, on tyydyttävä vain uskottavuuden (credibility) tarkasteluun. Uskottavuus on sitä, vastaavatko tutkijan käsitteellistykset ja tulkinta tutkittavien käsityksiä (Torpo 2012, 238). Uskottavuutta voidaan tässä tutkimuksessa pitää riittävänä. Tutkimustuloksiin on päädytty analysoimalla haastattelumateriaalia ja muuta aineistoa teorian valossa. Tutkija pyrki välttämään subjektiivisia tulkintoja tuloksia analysoidessaan. Tavoitteena on ollut tuoda haastateltujen repliikit sellaisinaan luettaviksi. Ainoastaan puhe- ja murrekieltä on muokattu yleiskielelle. Jo repliikkien tulkinnat on rajattu sisällöltään tiiviiksi. Johtopäätökset noudattavat samaa linjaa.

Hiljaisen tiedon osalta ei haastatteluissa löytynyt aina sellaista yhteistä kieltä kuin käsitteellisen tiedon kohdalla. Hiljaisen tiedon osalta haastateltavat tuntuivat arastelevan siihen liittyvien työkalujen esittelemistä työssään. Hiljaisen tiedon teknisten osatekijöiden konkreettisten työkalujen löytyminen olikin odotetun piiloista. Kun jokaisella ammattitilintarkastajalla on oletettavasti lukuisia hiljaisen tiedon kohteita, voidaan kysyä, miksi niitä ei saatu poimituksi haastatteluissa. Syynä lienee haastattelututkimustapa, jossa vastauksia odotettiin välittömästi. Tuskin poiminta piiloisuudesta silloin onnistuu helposti. Tutkijan käsityksen mukaan ongelmana oli haastatteluissa, että hiljaisen tiedon käsite oli haastateltaville uusi, toisille melko yllättäväkin.

Tiede on yksikäsitteisen ja yleistettävän tiedon tuottamista todellisuudesta. Tieteessä tavoitellaan näin ollen totuutta (verismi) ja yleistettävää tietoa (*yleistettävyys*) (Reinikainen 1993). Kyseisessä menetelmäsuuntauksessa tapausmäärät ovat tavallisesti niin pieniä, että tutkitun aineiston pohjalta voidaan saada vain osviittaa ilmiöstä. Laadullista tutkimusta tehdään useimmiten sen takia, että saadaan pienestä tapausjoukosta suhteellisen paljon tietoa (Koskinen–Alasuutari–Peltonen 2005, 253). Laadullista tutkimusta arvioidaan usein yleistettävyuden sijaan innovatiivisuuden kriteereillä. Innovatiivisuuteen liittyvien tavoitteiden ohella yleistettävyys on myös näkökulma, joka tulee laadullisessa tutkimuksessa kuitenkin ottaa huomioon. Innovatiivisuuden kriteereitä ei tässä tutkimuksessa ollut keskeisesti esillä (vrt. Reinikainen 1993). Tutkimuksen empiiristä dataa tulkitsemalla on todettavissa laajaa vastarintaa tilintarkastussuosituksia kohtaan eli voidaan arvella sen olleen vallitseva käsitys. Kun tilintarkastajien enemmistö vastustaa tilintarkastussuosituksia näinkin yksituumaisesti, tämä indikoi sitä, että niiden soveltuvuudessa tarkoitukseensa on toivomisen varaa. Voidaan siis olettaa, etteivät nykyisenkaltaiset kansainväliset suositukset sovellu kaikilta osin suomalaisen pienyrityksen tilintarkastuksen ohjeiksi.

Teoreettisten kontribuutioiden (tapa- ja tietoulottuvuudet) soveltamisessa on syytä huomioida aluekohtaisten näkemysten mahdollisesti aiheuttamat rajoitukset, eikä yleistyksiä voida tehdä suoraan aineistosta, vaan aineistosta tehdyistä tulkinnoista (Hiltunen, 2017). Tämän tutkimuksen teoreettisia kontribuutioita voidaan soveltaa myös kooltaan isompia yrityksiä tarkastavien yksin toimivien tilintarkastajien työhön. Isojen tilintarkastusyhteisöjen toteuttamiin tarkastuksiin tässä esitettyjä teoreettisia kontribuutioita ei ole tarkoituksenmukaista soveltaa. Isoissa yhteisöissä työn suoritukseen osallistuu tiimi, jossa on tietotasoltaan heterogeenisiä jäseniä. Tähän liittyvät asiat rajautuvat tämän tutkimuksen ulkopuolelle. Tutkimuksessa saavutetulla kolmannella kontribuutiolla, eli tilintarkastajien yksilöllisten työtapojen jäsennyksellä, on merkitystä ensisijaisesti pienyritysten tilintarkastustoimeksiannoissa. Tiimejä käyttävän tilintarkastusyhteisön palveluvalikoimaan kuuluu konsulttien, assistenttien ja asiantuntijoiden käyttö. Asiakaskeskeinen työtapo ei toimi isommissa yhtiöissä samalla tavalla kuin pienyritysten ollessa kyseessä.

Tilintarkastusyhteisö pyrkii konsultointiin siten, että tarjoaa asiantuntijapalveluun siihen erikoistuneita henkilöitä. Pienyrityksessä yksin toimivalla tilintarkastajalla on mahdollisuus vuositilintarkastuksensa ohella konsultoida toimeksiantajaansa ja siten tuottaa työn maksajalle muunkinlaista taloudellista hyötyä kuin tilintarkastusvelvollisuuden täyttämisen.

Teemahaastattelututkimusmenetelmään liittyy osaltaan heikkouksia, joita ei tässä ole syytä ohittaa. Tähän tutkimukseen haastateltavat valikoituivat vain rajoitetulta maantieteelliseltä alueelta olevista henkilöistä. Tällöin he eivät edusta välttämättä koko Suomen tilintarkastajakuntaa. On täysin mahdollista, että tilintarkastusta suoritetaan Suomessa eri paikkakunnilla aluekohtaisen kulttuurin pohjalta (vrt. Torpo 2012, 62). Tilintarkastukseen liittyvä hiljainen tieto ei liene pääosiltaan aluekohtaista, koska hiljainen tieto vaikuttaa olevan tilintarkastajakohtaista. Hiljaisen tiedon osaltakin esimerkiksi tilinpäätöksen tulkintaan saattaa liittyä pienyritystarkastuksessa aluekohtaisia näkemyksiä. Ammattikunnalla on merkittävästi kollegayhteydenpitoa, joten ammatilliset näkökulmat voivat poiketa hieman riippuen tilintarkastajan alueellisesta toimintapaikasta. Alan ammatilliset yhdistykset ovat kuitenkin valtakunnallisia, ja niiden merkitys ammattikunnan mielipiteiden muodostajana on huomattava. Tähän aiheeseen liittyvät kannanotot eivät kuitenkaan ole tämän tutkimuksen kohteena.

Ulkoinen validiteetti mittaa tutkimustulosten yleistettävyyttä. Toiminta-analyttisessä tutkimuksessa on omat rajoitteensa tutkimustulosten yleistettävyyden osalta. Tässä tutkimuksessa yleistämistä voidaan ajatella myös siirrettävyytenä, johon tämän tutkimuksen tulokset antavat mahdollisuutta (Hiltunen 2017). Siirrettävyydellä voidaan tarkoittaa tutkimustulosten soveltumista toiseen toimintaympäristöön (Eskola–Suoranta 2000, 66–68). Tilintarkastuskäyttäytyminen on, kuten tämänkin tutkimus osoittaa, tapauskohtaista ja tulosten yleistettävyyteen on syytä suhtautua varauksellisesti.

Tämän tutkimuksen tulosten siirrettävyyttä voisi ajatella tiedon jaottelun osalta: alaryhmittelymallia olisi mahdollista soveltaa esimerkiksi lakimiesten ja hoitohenkilöstön tietoon. Tilintarkastajan tieto ja palvelu ovat läheisiä lakimiesten palveluille. Tilintarkastusyhteisöissä tarjotaankin toisinaan lakimiespalvelua. On ilmeistä, että tämän ammattikunnan taito ja tieto ovat luokiteltavissa samankaltaisen jaottelun mukaan kuin tilintarkastajienkin. Hoitotyössä niin sairaanhoitajien kuin lääkärienkin osalta lienee samanlaisia tiedon kategorioita. Hoitoalan tietorakenteissa on piirteitä hiljaisen tiedon soveltamisesta käytännön työhön.

Tutkijan käsityksen mukaan tutkimuksen tuloksien soveltamisessa Suomen ulkopuolella on syytä olla varauksellinen. Tilintarkastuksessa on EU-tasolla yhteistä säännöstöä, mutta silti työ on kulttuurisidonnaista sekä maantieteellisesti että ajallisesti.

Tässä tutkimuksessa ei suoritettu sidosryhmien haastatteluja. Sidosryhmien käsitys tilintarkastuksesta poikennee tilintarkastajien käsityksestä siten, että tilintarkastaja keskittyy avainasianaan varmistamaan tilinpäätöksen oikeellisuutta. Sidosryhmien näkemys tilintarkastajien tehtävästä on epämääräisempi, ja niinpä heidän käsityksensä on lähellä sitä, että tilintarkastajan tulisi tarkastaa kaikki talous- ja hallintoasiat yrityksessä. Tilintarkastajan tehtäväkuvaa voidaan luonnehtia vakiintumattomaksi (Kärkkäinen 1998, 131). Näin ollen tilintarkastajien tulisi varmistaa sidosryhmien käsityksen mukaan myös tilinpäätöksen lisäksi ainakin myös muun informaation oikeellisuus. Tilintarkastajien olisikin paikallaan korostaa eri yhteyksissä, mitä tilintarkastajien tehtäviin lakien ja suositusten mukaan varsinaisesti kuuluu (vrt. Kärkkäinen 1998, 176). Odotukset tilintarkastajien tehtävistä suuren yleisön keskuudessa eivät rajaudu lakien määrittämään tehtäväalueeseen, vaan poikkeavat kyseisistä kuvauksista.

6.2 Tilintarkastussuositusten asema pienyritysten tilintarkastuksessa

Suomalaiset ammattitilintarkastajat pitävät kansainvälisiä tilintarkastussuosituksia suurelta osin epätarkoituksenmukaisina pienyritysten tilintarkastustilanteisiin. Tilanne on johtanut siihen, että pienyritystilintarkastajat kokevat tekevänsä työtään vieraassa maassa, jonka lainsäädäntö on noudattanut erilaisia kehityslinjoja ja traditioita kuin se, mitä he ovat pitäneet työympäristönään. Useimmat pienyritystilintarkastajat eivät ole kiinnostuneita edes lukemaan standardeja vuosienkaan jälkeen siitä, kun ne on julkaistu suomeksi. Haastattelutulokset osoittavat, että tilintarkastajien tilintarkastussuunnitelma perustuu kokemuksiin aikaisemmista tilintarkastuksista, eikä sen kirjallista dokumentointia pidetä tarpeellisena. Niiden mukaan myös tilintarkastuksen laatu on sellaista, ettei sitä voida kokonaisuudessaan dokumentoida (ks. Eklöv 1998). Pienyritystilintarkastaja luottaa omaan hiljaiseen tietoonsa tilintarkastustyöstä. Hän ei aina noudata kirjaimellisesti ISA-standardeja, vaan katsoo parhaimmaksi noudattaa omaa tilintarkastustapaansa, jonka hän on omaksunut kansalliselta pohjalta. Hän ei halua kuitenkaan kiistää ISA-standardien merkitystä.

Tutkimuksessa haastatellut tilintarkastajat ilmaisivat, että he palvelevat ensisijaisesti osakkeenomistajan/-omistajien etuja. Siihen ei heidän käsityksensä mukaan suosituskirjoja tarvittu. Tilintarkastajat arvioivat, että he olivat kokemuksen kautta oppineet palvelemaan toimeksiantajiaan eikä osakkeenomistajien etu edellyttänyt tilintarkastussuositusten hallintaa. Pienyritysten tilintarkastus oli nimenomaan sitä hiljaiseen tietoon perustuvaa taitoa, jossa keskisuurten ja suurten yritysten näkökulmasta laaditut suositukset olivat tarpeettomia. Kun tarkastuksen aikana havaittiin virhe tai ehkä väärinkäytös, tilintarkastuksen systematiikka häivyttiin ajatuksista ja turvauduttiin ”henkilökohtaiseen

osaamiseen” eli omaan tietoon tilintarkastuksesta ja tilintarkastuskohteen organisaatiossa työskentelevistä ihmisistä.

Haastattelutulosten perusteella voidaan sanoa, että suosituskirjoihin ja niistä otettuihin uudistettuihin painoksiin ei ollut perehdytty. Ei voida olettaa, että haastatteluissa kuvatulla käytettävällä suosituksilla voitaisiin yhdenmukaistaa tilintarkastusta, vaikka KHT-yhdistys suosituksissaan esittikin, että niissä on kirjallisessa muodossa analysoitu huolellisen ammattihenkilön harjoittaman toiminnan taso.

Yksin toimivien pienyritystilintarkastajien keskuudessa spekuloidaan suositusten merkityksestä juridisena ohjeena¹¹⁸. Tilintarkastuslain (1141/2015 4:3) mukaan tilintarkastuksessa on noudatettava hyvää tilintarkastustapaa. Osana hyvää tilintarkastustapaa on noudatettava ISA-standardeja (Mähönen 2016, 53). Kuitenkin hyvän tilintarkastustavan käsite on väljä sisältäen ammatilliseen harkintaan perustuvia käytäntöjä ja menettelytapoja. Sitä arvioidaan yksilöllisesti (Horsmanheimo–Kaisanlahti–Steiner 2007, 143). Juridisessa mielessä ISA-standardien asema hyvässä tilintarkastustavassa on tilintarkastajan omaan ammatilliseen harkintaan perustuvaa. Tilintarkastajilla ei tunnu olevan yhtenäistä kantaa, miten ISA-standardeihin tulee pienyritystilintarkastuksessa suhtautua, kun tilintarkastuslaki (1141/2015) suoranaisesti ei edellytä niiden noudattamista¹¹⁹.

Mikäli tilintarkastuksen harmonisointia halutaan edistää, suositukset¹²⁰ tulisi siirtää lakiin sisältyviksi normeiksi. Tilintarkastuslaissa on valmiudet sen toimeenpanemiseen. Tämän seurauksena hallinnollinen taakka yrityksille lisääntyisi, joten mahdollista suositusten virallistamista jouduttaneen vielä harkitsemaan. Tilintarkastusstandardien implementointi EU:n jäsenmaita sitoviksi on siis hoitamatta¹²¹. Tähän asti tilintarkastusstandardien suomennostyo on toteutettu tilintarkastajien ammatillisen yhdistyksen johdolla ja tarkennuksia standardeihin on tehty vuosittain niin, että vihdoin vuoden 2010 lopussa kaikki hyvää tilintarkastustapaa koskevat standardit oli saatu käännettyiksi. Mutta käännoistyön valmistuttua on kuitenkin havaittavissa soveltamisongelma. Teksti, joka on luotu Suomelle vieraaseen lainsäädäntöön, alkaa säädellä tilintarkastajan työtä, vaikka se ei olekaan asianmukaisesti sovellettavissa. Tilintarkastaja yrittää edelleen ammatillista harkintaansa käyttäen pohdita, miten standarditeksti luontuu maamme kirjanpitoa ja hallintoa ohjaavaan lainsäädäntöön.

¹¹⁸ Kansainvälisiä tilintarkastusstandardeja voidaan soveltaa tarkoituksenmukaisessa laajuudessa pienyritysten tilintarkastuksessa (Lydman–Prepula–Riistama–Sandell–Silvo 2019, 4). Standardien noudattaminen on hyvään tilintarkastustapaan sisältyvä suositus.

¹¹⁹ Vrt. ”Tarkastusmenetelmien valinta, työn laajuus, havaintojen arviointi jne. jäävät viime kädessä tilintarkastajan päätettäväksi tapauskohtaisesti ammatillista harkintaa käyttäen.” (Lydman–Prepula–Riistama–Sandell–Silvo 2019, 4)

¹²⁰ Suositusten hyväksymisprosessi on EU:ssa ollut useita vuosia pysähdyksissä (CEO Hilde Blomme, Accountancy Europe 2018).

¹²¹ EU:n tilintarkastusdirektiiviin on kirjattu: ”Hyväksytyt kansainväliset tilintarkastusstandardit on julkaistava kokonaisuudessaan kaikilla yhteisön virallisilla kielillä Euroopan unionin virallisessa lehdessä.” (Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi 2006/43/EY 2006) Standardit ovat EU:n komiteologisessa käsittelyssä. Sisäpiiritietojen mukaan (CEO Hilde Blomme, Accountancy Europe 2017) ajatuksesta standardien vahvistamisesta ollaan luopumassa.

Koska standardit ovat monimutkaiset ja työläästi noudatettavat pienille yhteisöille ja säätiöille, niitä olisi hyödyllistä yksinkertaistaa. Standardien edellyttämän byrokratian hoitamiseksi tehty dokumentointi saattaa viedä työaikaan pienyritysten tarkastuksissa enemmän kuin varsinainen tilintarkastukseksi koettu työ. Tilitoimistoissa eräitä tilintarkastussuosituksia on alkuvaiheessa kummeksuttu, mutta vähitellen kirjanpitäjätkin ovat hyväksyneet tilintarkastukseen määrätyt uudistetut muodot. Tilintarkastajan vieraantuneisiin vaatimuksiin tulee suostua, kun kerran lainkin mukaan tilintarkastajalle on annettava apua, jota hän pyytää. Kirjanpitäjät ovat valmiita aktiivisesti auttamaan ilmeisesti senkin johdosta, että tilintarkastuskustannus asiakkaalle pysyisi kohtuullisena. Yrittäjän odotukset tilintarkastajaa kohtaan ovat perinteisesti liittyneet verotuksen optimointiin (Torpo 2012, 199) ja yrityksen neuvontaan. Standardit ovat ohittaneet yrityksen taloudellisen hyötynäkökulman. Kuten Torpon tutkimuksessa (2012, 197) todetaan: ”Tilintarkastajalle maksetaan turhasta, ellei neuvoja anneta.” Standardien ohjaamassa tilintarkastuksessa ei tutkimusaineistosta tekemiäni havaintojen pohjalta tunnu enää olevan riittävästi aikaa tarkastuksen maksajalle, pienyritykselle. Pienyrittäjä voi tietenkin tilata säädöksiä laajemman tilintarkastuksen, mutta se on myös kustannuksiltaan normaalia vuositilintarkastusta isompi toimeksianto. Tilintarkastuksen maksaja voi päättää ostaa asiakaskeskeisyyttä eli standardien edellyttämää minimitasoa laajempaa työtä.

Pienyritysten tilintarkastusta tulkittaessa herää kysymys, kuinka kauan Suomessa voidaan soveltaa virallisellakaan tasolla vain yhtä taloudellisen raportoinnin varmennustapaa – tilintarkastusta. Näyttää ilmeiseltä, ettei samojen säädösten soveltaminen tilintarkastuksessa toisaalta pörssiyhtiöissä ja toisaalta pienyrityksissä anna riittävästi liikkumavaraa ammatillisen harkinnan soveltamiseen pienyritysten kohdalla. Pienyritysten tilintarkastajat eivät näytä saavan enää käyttää vapaasti hiljaisen tiedon voimavaraansa, kun pitää keskittyä siihen, että laajamittaisten tilintarkastussuosituksen yksityiskohtien ohjeistus näkyy heidän työssään. ISA-standardien mukainen dokumentointi vie tarkastajan ajan niin, että hänen oikeaksi työkseen kokema tarkastus kärsii. Tilintarkastajan käyttämää hiljaista tietoa ei ehdi tai ei ole mahdollistakaan dokumentoida. Tilintarkastajan laadunvalvoja huomioi vain dokumentoidun osan tilintarkastustyöstä.

Taloudellisen raportoinnin luotettavuuden varmentamisessa voidaan pienyrityksissä saavuttaa tilinpäätöksen käyttäjien kannalta riittävä varmuustaso muillakin tavoin kuin ISA-standardien mukaisella tilintarkastuksella, joka sekään ei takaa informaation oikeellisuuden varmistusta. Tutkimuksen aineiston hankinnan aikaan ja nykyiselläänkin standardit ovat tarkoituksenmukaisia vain listatuille ja suurille yhtiöille. Hyvää tilintarkastustapaa voidaan noudattaa myös sellaisissa varmennuspalveluissa, jotka eivät laajojen kansainvälisten standardien määrityksiä täytäkään.

6.3 Kansallisen standardin mahdollisuudet ja jatkotutkimusteemat

Tilintarkastusstandardeista muutamat nousevat olennaisiksi nykyisessä pienyritystilintarkastuskentässä. Kaikkien tilintarkastusstandardien soveltamista kaikkiin pienyritystilintarkastuksiin ei ole käytännössä pidetty tarpeellisenä. IFAC:n hallituksessakin on kannettu huolta siitä, että standardit saattavat muodostua pk-yrityksille jopa liian raskaiksi (Tilintarkastajat muutosten keskellä 2005). Toisaalta standardien soveltamisohjeissakin on lähdetty ”ammattillisen harkinnan periaatteesta”, jolla päätoimiset tilintarkastajat olivat jo haastattelujen perusteella tiedostaneet riskiperusteisen ajattelun tilintarkastuksessa¹²². Riskikäsitteen ymmärtämisessä oli tosin havaittavissa horjuvuutta. Riskiperusteisessa ajattelussa tavoitellaan ISA-standardien noudattamista, ja sitä kautta tilintarkastuksen aiheuttama yritysten hallinnollinen taakka kasvaa. ISA-standardien tiukkaan noudattamiseen antaa ammattillinen harkinta hieman joustavuutta.

Melkoinen osa standardeista koetaan empiirisen aineiston perusteella sellaiseksi painolastiksi, jolle on mahdotonta löytää soveltamistapaa. Niinpä standardisäätely saattaa suunnata tilintarkastajan työn ja huomion toissijaisiin asioihin. Tilintarkastusstandardeissa muodolla on taipumus syrjäyttää sisältö (Lydman 2013, 26). Varsinaista tilintarkastusta ei ole tulkittavissa varauksetta käyttökelpoisimmaksi varmennustavaksi pienyrityksissä. Näin ollen on syytä suhtautua kielteisesti siihen, että IFAC:n kansainvälisille tilintarkastusstandardeille annetaan nykyistä laajempaa sitovuutta etenkin pienyritysmiljöössä. Haastatteluvastausten mukaan tilintarkastajat ovat valmiita kehittämään tilintarkastustyötään, jos he tunnistaisivat normista asiakasyrityksensä. Nykyisistä normeista he eivät aina asiakastaan tunnista.

Tutkija on tutkimuksen empirian perusteella muodostanut käsityksen, etteivät tilintarkastusalan standardit ole soveltuneet pienyritysten tilintarkastuksiin Suomessa. ISA-standardien mukaan tehty pienyrityksen vuositilintarkastus vie aikaa tehokkaillakin työmenetelmillä 12 tuntia (Cowperthwaite, 2011, 10). Suomessa tilintarkastuskustannukset pienyrityksissä eivät ole ylittäneet näin laajaan tarkastukseen, sillä suomalainen tilintarkastus on perinteisesti maailman halvimpia (kauppa- ja teollisuusministeriö 2006, 46; Hertsi 2014). Kilpailutilanne suomalaisilla tilintarkastusmarkkinoilla tuskin sallii kahden päivän tilintarkastuksia jatkossakaan, ei ainakaan asunto-osakeyhtiöissä eikä yhdistyksissä, jotka ovat maassamme ainakin nykytilanteessa tilintarkastajien tyypillistä työsarjaa. Globaalilla tasolla on käyty keskustelua, voiko ”one size fits for all” -pohjalta (eli yhdet suositukset koko tilintarkastustoimintaan) yleensä kehittää tilintarkastusstandardeja (Cowperthwaite, 2014). Nykyisen suomalaisen tilintarkastuksen tasosta herää epäily, onko se tuloksiltaan vain

¹²² Riskiperusteisessa tilintarkastuksessa on ydinajatuksena tilintarkastusriskin alentaminen hyväksyttävän alhaiselle tasolle (IFAC 2010b, 249; IFAC 2012, 25). Nykyiset suositukset (standardit) painottavat kyseistä ajatusta pk-yhteisöjen tilintarkastusprosessissa.

review-tasoista, kun siihen käytetty aikakin on Cowperthwaiten analyysin työmäärään suhteutettuna sen suuntainen (Cowperthwaite, 2017, 9–11).

Tutkija esittää, että pienyritystilintarkastukseen luodaan kansallinen standardi. Sillä voi olla yhteyksiä muiden Pohjoismaiden pienyritysstandardeihin. Lähtökohtana tulee olla pk-yritysten tarpeet sekä tämän työympäristön edellyttämät käytännöt ja kustannustehokkuus. Nykyinen käytössä oleva pienyrityssuositus (IFAC 2012) ei ole osoittautunut tyydyttäväksi, koska se on vain ohje siitä, miten ISA-standardeja sovelletaan tiettyihin tilintarkastuksiin. Jos kansallinen standardi installoidaan pk-yrityksille, tulee ISA-standardien mukainen EU:n edellyttämä tilintarkastus jättää käyttöön ainakin pörssinoteeratuille ja rahoitusalan yhteisöille. Tutkimustulokseni liittyvät myös Suomessa parhaillaankin meneillään olevaan ajankohtaiseen keskusteluun siitä, miten pienyritysten tilintarkastus olisi tarkoituksenmukaista järjestää¹²³(vrt. Linnainmaa 2019).

Suomessa tilintarkastukset painottuvat pieniin ja pk-yrityksiin. Paineet tilintarkastusvelvollisuuden alarajojen nostamiselle eli eurooppalaiseen käytäntöön sopeutumiseen ovat lisääntymässä niin Suomessa kuin muissa Pohjoismaissa. Tällaiseen tulokseen on päädytty myös Ruotsin FAR:n tulevaisuustutkimuksessa (FAR 2013, 48). Suomessa tilannetta pohtinut työryhmä on äskettäin saanut työnsä valmiiksi (Työ- ja elinkeinoministeriö 2018a)¹²⁴. Pienten toimijoiden eloon jäänti alalla edellyttää Ruotsissakin suunnan tarkistusta. Siellä tähdätään uusiin, mahdollisesti useantyyppisiin varmennuspalveluihin. Varmennuspalveluille on kysyntää tämänkin analyysin mukaan pk-sektorillakin. Toisaalta tilintarkastusammattilaiset eivät ole innostuneita oman reviiirinsä häiritsemisestä (vrt. Olsson 2013, 38–39). Työ- ja elinkeinoministeriö on asettanut 28.2.2019 työryhmän valmistelemaan varsinaista tilintarkastusta kevyemmän lakisääteisen tarkastuksen mahdollisuutta pienille yrityksille (vrt. Työ- ja elinkeinoministeriö 2018b)¹²⁵. Tällainen varmennuspalvelumuoto on katsottu vaihtoehdoksi tilintarkastusvelvollisuuden rajojen nostamiselle.

¹²³ Ammattilintarkastajat ry:n työryhmä on äskettäin julkaissut kirjan ”Hyvä tilintarkastustapa Suomessa”. Julkaisulla dokumentoidaan, miten pienyritysten ja piensäätiöiden tilintarkastus maassamme tällä hetkellä on syytä hoitaa (Lydman–Prepula–Riistama–Sandell–Silvo 2019). Toisena vaihtoehtona on nähty review-varmennus (Åkerblad 2018). Tutkijalle on suotu tilaisuus antaa panoksensa molempiin edellä mainittuihin ehdotushankkeisiin.

¹²⁴ Työryhmä esittää mietinnössään 17.1.2018 tilintarkastusvelvollisuuden poistamista kirjanpitolaisissa (1620/2015) tarkoitetuilta mikroyrityksiltä. Työryhmän kannanoton mukaan tilintarkastusvelvollisuuden rajojen nosto säästäisi jonkin verran kuluja yrityksille. Kapean omistus pohjan ja pienen vieraan pääoman tarpeen yrityksissä, joita on suuri osa yrityksistä, tilintarkastuksen tarve ei ole korostunut. Leveämmän omistus pohjan omaavien ja suuremman kasvuhulun yrityksissä, joissa myös vieraan pääoman tarve on suurempi, tilintarkastuksen tarve sen sijaan on olemassa (Työ- ja elinkeinoministeriö 2018a, 72). Työryhmän työn perusteella laadittiin luonnos lakiehdotukseksi tilintarkastusrajojen nostamiseksi. Hallitus veti kuitenkin marraskuussa 2018 lakiehdotuksen takaisin.

¹²⁵ Työ- ja elinkeinoministeriö asettaa työryhmän valmistelemaan varsinaista lakisääteistä tilintarkastusta kevyemmän tarkastuksen käyttöönottamisen edellyttämiä muutoksia tilintarkastuslainsäädäntöön. Työryhmä on asetettu 28.2.2019 ja sen työn määräaika on yksi vuosi.

Mahdollisena kehityssuuntana voi olla tilintarkastussuosituksen kansallinen soveltamisstandardi (BDO 2013; vrt. Sviili 2013, 50–51). Kansallinen standardi ei ole Euroopan unionin alueella mitenkään tuntematon järjestelmä: Tanskan lisäksi sellaisia on ainakin Ranskassa. Ranskan tilintarkastusstandardit ovat ministeriön asetuksella säädettyt. Ranskan kansallinen tilintarkastustoimisto on ne kehittänyt. Ne vastaavat ISA-järjestelmää. Ranskan standardit on julkaistu netissä avoimesti (CNCC 2017). Hallinnollinen taakka olisi mahdollista tällaisessa soveltamisstandardissa säätää ISA-standardia kevyemmäksi. Varmentaminen tehtäisiin samoin eettisin peruseriaattein kuin perinteinen tilintarkastuskin. Tällöin pienyritysnäkökulmaa on mahdollista pitää keskeisesti esillä ja tilintarkastajat voisivat säilyttää pääosiltaan aikaisemmin omaksumansa tilintarkastustavan. Tilintarkastajilla olisi mahdollista menestyksellisesti siirtyä kansalliseen standardiin (audit-lite; kevennetty tilintarkastus) ja kehittää konsultoivaa otettaan suhteessa asiakaskuntaansa. Sellaiset normit puoltavat paikkaansa ja niiden avulla kyseisten yhteisöjen tilintarkastusta voidaan luontevasti kansallisesti harmonisoida. Normeille olisi eduksi ISA-sukuisuus (ISA-compatible) hyväksynnän saavuttamiseksi. Toisena argumenttina kevennettyihin normeihin siirtymiselle on, että pk-yrityksissä pidetään tilintarkastusta hallinnollisten rasitteiden mahdollisena lähteenä (Vihreä kirja 2010, 20). Kolmas argumentti kevennetylle kansalliselle standardille on sen käytettävyys työn ohjaukseen. Tutkijan mielestä tilintarkastaja turvautuu ammatilliseen harkintaansa, kun standardit ovat niin monimutkaiset ja määrältään mittavat, ettei niiden noudattaminen ole realistista. Audit-liten pohjalta laaditun standardin noudattaminen olisi todennäköisesti nykytilannetta kannustavampaa. Standardia kehitettäessä tulisi korostaa työn tehokkuutta ja jättää toissijaiseksi kansainvälinen vertailu, joka on johtanut pienyritysten tilintarkastuksissa ongelmiin ja tilintarkastuskustannuksia lisänneeseen byrokraatiaan. Kansallinen standardi luo edellytykset sille, että kansallisesti voitaisiin ohjata tilintarkastusta vaikuttavasti niin, että tilinpäätökset olisivat laadukkaita ja luotettavia.

Kansallisen normituksen kielteisenä seurauksena on nähtävissä kansainvälisen harmonisoinnin sivuuttaminen. Tutkijan käsityksen mukaan jo eurooppalaisen ja myös amerikkalaisen taloushallinnon kulttuurierot eivät mahdollista lähivuosina merkittävää kansainvälisen harmonisoinnin etenemistä pienyrityskontekstissa. Muotoihin keskittyvä ISA-tilintarkastus saattaa huonontaa pienyrityksen tilintarkastuksen laatua. Voiko yhteiskunta luottaa sellaiseen tilintarkastukseen, joka on tehty ISA-standardien mukaan, mutta ei varmista sen informaation luotettavuutta, jota tilintarkastaja on tarkastanut? Tutkijan mielestä standardien käyttöä on pyrittävä rajoittamaan sille toiminta-alueelle, johon ne soveltuvat. Toisaalta mikäli EU:n säädökset sitä edellyttävät, joudutaan ISA-tilintarkastusta suorittamaan muillekin kuin edellä mainituille yleisen edun kannalta merkittävälle yhteisöille. Suomalainen hyvä tilintarkastustapa heijastunee ISA-standardien soveltamiseen myös pienyrityksiä isommissa yrityksissä. Niiden installointiin liittyyneen piirteitä niin sanotusta löyhän kytkennän soveltamisesta (Söderlund 2012, 25). Kansainväliset standardit otetaan käyttöön tällä löyhän kytkennän periaatteella, jossa tilintarkastajat noudattavat

standardien käyttöönotonkin jälkeen aikaisempaa toimintatapaansa niissä asioissa, joissa katsovat sen mahdolliseksi.

Pohjoismainen tilintarkastajaliitto (NRF) on vuoden 2014 alkupuolella perustanut projektiryhmän suunnittelemaan yhteistä pohjoismaista pk-yritysten tilintarkastusstandardia (Standard for Audits of Small Entities) (NRF 2015). Projektin tavoitteena on laatia yksinkertainen, käytännönläheinen, kustannustehokas, periaatepohjainen tilintarkastusstandardi pk-yritysten tilintarkastuksiin. Sen ei ole tarkoitus perustua suoraan ISA-standardeihin. Dokumentaatiovaatimuksia vähennetään verrattuna ISA-tarkastukseen (Brännström, 2014). Projektin kestoksi oli alun perin arvioitu noin kaksi vuotta. Kuitenkin aikataulussa näyttää olevan viivästyksiä, kun International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB; IFAC:iin kuuluva lautakunta) on halunnut ottaa asian omaan käsittelyynsä. IAASB tunnusti haasteen olevan globaali ja otti työn agendalleen luvaten tutkia myös mahdollisuutta aivan erilliseen pk-standardiin (kevät 2017). Tällä hetkellä (kesäkuu 2019) NRF:n projekti on edelleen IAASB:n pääagendalla, ja se on perustanut virallisen työryhmän selvittämään asiaa. Työryhmä julkaisee ilmeisesti kesällä 2019 keskustelupaperin IAASB:n sidosryhmien nähtäväksi ja kommentoitavaksi (Ruuska 2019).

Kansallinen tilintarkastusstandardi on jossain määrin kevennetty versio kansainvälisestä ISA-standardista. Tällaisesta on saatu kokemuksia Tanskassa ja Virossa, joissa määrätyn kokoisille yrityksille on ollut mahdollisuus teettää vain ”kevennetty tarkastus”. Tarkastuksen laatu on ollut ainakin näissä maissa riittävä. Olennaista laatua arvioitaessa on varmistaa, että edes jonkinlaista tilintarkastusvelvollisuutta noudatetaan. Mikäli tilintarkastusvelvollisuuden laiminlyöntiä ei ole sanktioitu, ei standardien laadulla ole merkitystä. Kevennetty kansallinen standardi on riittävä säätelymuoto torjumaan harmaata taloutta.

Standardien käyttöönottoa pienyritysten tarkastuksissa lähivuosina mahdollisesti edistää se, että tilintarkastuksen laadunvarmistuksen kysymyssarja pohjautuu standardien noudattamiseen. Pienyritystilintarkastajalle tehtävä laaduntarkastus ei kuitenkaan huomioi kirjaa ”ISA-standardien soveltaminen pk-yhteisöjen tilintarkastuksessa” (IFAC 2012). Sen sijaan pienyritysten tilintarkastajat ovat vetoamalla ammatilliseen harkintamahdollisuuteensa pyrkieneet ohittamaan suuren osan standardeista (vrt. IFAC 2012, 13). Kaiken kaikkiaan nykyisten standardien ja suomalaisen pienyritysten tilintarkastuskäytännön välillä näyttää olevan merkittäviä kitkatekijöitä, kuten edellä empiriassa ja tässäkin alaluvussa on voitu havaita. Mikäli Suomessa tullaan tulevinakin vuosina säilyttämään nykyisenlaajuinen tilintarkastusvelvollisuus, pienyritysten ja -säätöiden standardien kehittäminen tuntuisi olevan rationaalinen vaihtoehto.

Suomessa hallitus totesi marraskuussa 2018, että perinteinen tilintarkastus on usein ylimitoitettu pienille yrityksille (Tilintarkastusta kevyempi tarkastus pienyrityksille 2018,

8). Mielestäni kevennettyä tilintarkastustyötä mahdollistavien vaihtoehtojen analysoimiseksi olisi tarvetta niitä koskevalle tutkimusprojektille. Projekti olisi syytä käynnistää ja toteuttaa puolueettomalta taholta. Ammattikuntaa lähellä olevat yhteisöt¹²⁶ Suomen Tilintarkastajat ry:n johdolla saattaisivat houkutella projektin palvelemaan omia etujaan. Projektityössä olisi mahdollista ilmaista samanlaista vastakkaisasettelua kuin tilintarkastuksen lakisääteisten rajojen noston valmistelussa¹²⁷. Suomen Tilintarkastajat ry osoittautui taitavaksi edunvalvojaksi korotushankkeen käsittelyssä (vrt. Soro 2018, 3). Tilintarkastajien ammattikunnalla on näissä olosuhteissa mahdollisuus onnistua vaikuttamaan päättäjiin siten, että saadaan voimaan sellaiset säädökset, jotka palvelevat ammattikuntaa, mutta eivät parhaalla mahdollisella tavalla tilintarkastuksen kaikkia sidosryhmiä. Sidosryhmien edut eivät ole keskenään ristiriidattomia, kuten tilintarkastusrajaa koskevista lausunnoista vuonna 2018 voitiin havaita. Myös tie voisi antaa panoksensa tilintarkastustyön keventämiseen tähtäävissä hankkeissa.

Jatkokehittelyä varten on mahdollista ottaa käsittelyyn kolme tässä tutkimuksessa esillä ollutta vaihtoehtoa 1) Tanskan malli (vrt. kuvio 5, sivu 42), 2) Hyvä tilintarkastustapa Suomessa erityisesti pienehkön yhteisön ja säätiön tilintarkastuksessa (vrt. Lydman–Prepula–Riistama–Sandell–Silvo 2019) ja 3) Standard for Audits of Small Entities (NRF 2015). Konkreettiset tavoitteet tutkimuksessa olisivat määriteltävissä kahdella kysymyksellä 1) Mitä kukin kevennys-vaihtoehto merkitsee pienyritysten varmistustasolle? ja 2) Miten eri vaihtoehdot vaikuttavat tarkastuksen kustannuksiin? Tällaisella analyysityöllä olisi mahdollista luoda pohjaa tutkijan esittämälle kansallisen standardin julkaisemiselle. Tällä tutkimusteemalla näen olevan merkitystä pienyritysten käytännön tilintarkastuksen kehittämisessä Suomessa.

Teoreettinen jatkotutkimusteema olisi mahdollista kehittää hiljaisen tiedon merkityksestä hyvässä tilintarkastustavassa. Hiljaisella tiedolla on ollut merkitystä ainakin haastattelujen aikoihin myös tilintarkastustavan muotoutumisessa. Kirjanpito-ohjelmien sähköistymisen myötä myös tilintarkastajat suorittavat työnsä usein niin, etteivät enää tapaa kasvokkain toimeksiantajansa edustajaa. Kun suuntaus saattaa lähiaikoina olla tilintarkastustavan kehittyminen dokumentointikeskeiseen ja ”persoonattomampaan” suuntaan, jatkotutkimustehtäväksi voitaisiin asettaa: ”mikä on hiljaisen tiedon merkitys siinä ympäristössä, jossa tilintarkastuskertomuksen allekirjoittaja ei enää ole kasvotusten yhteydessä asiakkaaseensa”. Samalla olisi mahdollista tutkia, millaista vuorovaikutusta on havaittavissa tapaulottuvuuden ja tietoulottuvuuden välillä tällaisella toimintatavalla.

¹²⁶ mm. Suomen Tilintarkastajat ry, Julkishallinnon tarkastajat ry ja Ammattitilintarkastajat ry.

¹²⁷ Hallitus veti marraskuussa 2018 takaisin lakiehdotuksen lakisääteisten tilintarkastusrajojen nostamisesta. Rajojen nostoa kannattivat Suomen Yrittäjät, Taloushallintoliitto ja Keskuskauppakamari. Lisäksi nostoa kannatti oikeusministeriö, sosiaali- ja terveysministeriö sekä Finanssivalvonta. Rajojen nostoa vastustivat tilinpäätös-informaation käyttäjät ja ne jotka näkivät rajojen nostamisen heikentävän tilinpäätösten luotettavuutta. Muita vastustajia olivat Ammattitilintarkastajat ry, Kuntatarkastajat ry ja Suomen Tilintarkastajat ry. Lisäksi valtiovarainministeriö, verohallinto, harmaantalouden selvitysyksikkö ja sisäministeriö vastustivat nostoa (Raitio 2018,14).

Oletettavasti tapaulottuvuuden osuus empiiristen havaintojeni perusteella on tulevaisuudessa korostumassa. Pienyritystilintarkastuksessa tapaa ohjaavat tilintarkastuksen dokumentointityökalut saavat jalansijaa. Tietoulottuvuuden kehittymisen suuntaan vaikuttanee jatkossakin se, miten muun muassa dokumentointiohjelmat kehitystä viitoittavat.

ABSTRACT

According to Finnish law, auditing should be conducted using good auditing practices. The aim of this research is to conceptualize and analyze the elements of good auditing practices in small companies as well as the knowledge and skills that are used in auditing. The research also aims to create a comprehensive frame of reference for understanding the phenomenon of auditing in the context of small companies. This research is based on interviews and on the theory used to analyze the material gathered through the interviews.

The research material was gathered through focused interviews conducted between the years 2000 and 2005 in connection with quality audits¹²⁸ commissioned by the auditors' association HTM-tilintarkastajat ry. The interviews were done in two stages; in the first stage, the status of good auditing practices was reviewed, and in the second stage, the results from the first stage were addressed more in depth. The fact that the researcher is a quality auditor allowed for the access to confidential research material that otherwise would have been difficult to get. This research is qualitative in nature, and the scientific approach in both stages of the interviews can be defined as action-oriented approach.

Based on the research, the concept of good auditing practices includes three different types of elements: assurance reporting elements, ethical elements, and admissibility elements. Together they constitute the **habitual dimension of the frame of reference**. Assurance reporting includes auditing the economic information concerning a company's past and future. The technical performance of the auditor is evaluated using assurance reporting elements that comply with the requirements of auditing regulations. The ethical elements include conforming to habitual norms: honesty, objectivity, professional qualification and thoroughness, duty of confidentiality, independence, as well as conscience and moral instinct. High quality auditing services and the public trust in auditors rely on ethical norms. The admissibility elements require that no essential falsity or deficiency occurs in the audited material. With the help of the admissibility elements, such as professional judgement regarding the broadness of an audit, exceeding the sanction limit determined for good auditing practices can be examined.

The admissibility of an auditor is controlled through quality supervision. The goodness of an auditor's auditing practices has to be evaluated with all three aforementioned elements, and his or her performance needs to fulfill all the criteria in question.

¹²⁸ A quality audit is an evaluation of the work performed and the conclusions made by another auditor.

An audit that is conducted in accordance with good auditing practices requires diverse know-how, knowledge, and skills. All these make up the **knowledge dimension of the frame of reference** that was created as a result of this research. It contains both knowledge and skills. A separate category is made up of **conceptual knowledge**, which is based on authority information sources and other written material. Authority information sources include legal texts and auditing recommendations. Other written material includes professional publications, collegial solutions and work documents. Auditors have a duty, set by the supervisors of their profession, to study auditing, bookkeeping, and taxation, i.e. conceptual information, throughout their careers. Another category is **tacit knowledge**. It includes mental models and skills learned by doing. Tacit knowledge is part of the knowledge that auditors use in their daily work. Auditors' tacit knowledge emerged in the empirical part of the research most typically in the areas of choosing a client and seeing the different components of the final accounts. Guided by their tacit knowledge, the auditors sought to get rid of any suspicious subjects of auditing, for example.

The mental models entailed in tacit knowledge include self-constructed descriptions of one's own perceptions. They can be descriptions of parts that belong to the auditing process, descriptions that are formed as evolved modifications of experience-based knowledge. On the application level of mental models, this research presents images, intuition, and scheme structures. In addition to tacit knowledge, this research presents self-transcending knowledge as learned ideas that are not based on logical or analytical knowledge. In auditing, the use of self-transcending knowledge means that the auditor steps out of his or her own knowledge into a grey area outside generally approved auditing principles and recommendations. The use of self-transcending knowledge partly leads to an auditing based on beliefs. The other part of auditors' tacit knowledge, **skills learned by doing**, includes interpretation of the final accounts and professional judgement. The interpretation of the final accounts is the evaluation of a company's financial situation. Professional judgement is applied by respecting various auditing practices.

Despite the auditing recommendations, audits are, in practice, not carried out in a consistent way, but rather, there are individual differences between auditors in the way they use good auditing practices. The auditors that were interviewed for the research often found it difficult to define how their specific auditing process fulfilled the requirements of good auditing practices. Professional skills and the application of knowledge differ. The auditors had individual approaches to the quality and broadness of assurance reporting services, the application of ethical elements, and the sufficiency of auditing evidence. Auditor-specific differences could also be seen in consultation activities. Depending on their work methods, the auditors that were interviewed could be categorized either as client-centered, i.e. striving to be consultation-oriented, or documentation-centered, i.e. striving only to conduct simple auditing.

Thus, the scientific contribution presented by the research consists of a comprehensive frame of reference for good auditing practices in small companies. As described above, it includes habitual and knowledge dimensions.

The interviews showed that auditing recommendations are not that strictly considered. The research concludes by stating that instead of using standardization in accordance with international recommendations within the field, a more promising alternative for the auditing of small companies would be to use a national standard that regulates the aims of the audit. A national standard could target the kind of work that is done by Finnish auditors who audit small companies.

Keywords: auditing theory, small company, Finland, tacit knowledge, mental model, good auditing practices.

UDK 657.63

LÄHDELUETTELO

- AAA (1973) American Accounting Association: Committee on Basic Auditing Concepts. *A statements of basic auditing concepts*. Sarasota.
- Ahjos, Hilikka (2010) *Tilintarkastuksen hyöty pk-yritykselle yrityksen päätöksentekijän näkökulmasta*, Taloustieteiden kvantitatiiviset menetelmät, Licensiaatin-tutkimus. Helsingin kauppakorkeakoulu, Helsinki.
- Ahjos, Hilikka (2011) Tilintarkastuksen hyöty pk-yrityksen päätöksentekijän näkökulmasta, *Tilintarkastus* 2, 46–49.
- Aho, Tuomas – Vänskä, Hannu (1996) *Tilintarkastuslaki ja hyvä tilintarkastustapa*. Lakimiesliiton kustannus, Jyväskylä.
- Aisbitt, Sally (2001) Measurement of harmony of financial reporting within and between countries: the case of the Nordic countries. *The European Accounting Review*, Vol. 10:1, 51–72.
- Andersson, Edvard (2010) *Tilintarkastusjärjestelmän uudistaminen Selvitysmiehen raportti*. Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja, Kilpailukyky 1/2010, Edita Publishing Oy, Helsinki.
- Anttila, Pirkko (1998) *Tutkimisen taito ja tiedonhankinta*.
http://www.metodix.com/fi/sisallys/01_menetelmat/01_tutkimusprosessi/02_tutkimisen_taito_ja_tiedon_hankinta/08_kysymyksenasettelu_ja_tutkimusote/8_2_3_0kriittinen_teoria_tutkimusotteena >, haettu 23.8.2014.
- Arens, Alvin A. – Loebbecke, James K. (2000) *Auditing: An Integrated Approach*. Eighth edition. Prentice-Hall, Inc. New Jersey.
- Aristoteles (eaa.) *Nikomakhoksen etiikka*. (Alkuteos *Ethica Nicomachea*, käänös Simo Knuuttila.) Gaudeamus Oy (1981), Helsinki.

- BDO (2013) *Worth Knowing About the Danish Business Authority's Assurance Standard for Small Enterprises*,
http://www.bdo.dk/Publikationer/Publikationer/VaVo_ENG_The%20Danish%20Business%20Authoritys%20Assurance%20Standard%20for%20Small%20Enterprises.pdf >, haettu 11.12.2013.
- Bédard, Jean - Chi, Michelene (1993) Expertise in auditing. *Auditing: A Journal of Practice and Theory*. vol. 12, Supplement, 21-45.
- Blummé, Nils (2008) *Osaakeyhtiön tilintarkastus*. Otavan Kirjapaino Oy, Keuruu.
- Brännström, Dan (2014) *Guide visar vägen*. Blogikirjoitus 27.6.2014.
<http://danbrannstrom.se/tag/the-nordic-audit-approach> >, haettu 24.8.2014.
- Burrell, Gibson – Morgan, Gareth (1988) *Sociological paradigms and Organizational analysis*. Gower Plc, England.
- Carmichael, Douglas R. – Willingham, John J. – Schaller, Carol A. (1996) *Auditing Concepts and Methods A Guide to Current Theory and Practice*. Sixth Edition. Irwin/McGraw-Hill.
- Choo, Chun Wei (1998) *Hiljainen tieto*.
<http://www.uta.fi/viestiverk/viestitiet/tieto/hiljainen.html> >, haettu 14.8.2013.
- Choy, Amy – King, Ronald R. (2005) An Experimental Investigation of Approaches to Audit Decision Making: An Evaluation Using Systems-Mediated Mental Models. *Contemporary Accounting Research* vol. 22, no. 2, 311 -350.
- CNCC (2017) *Compagnie nationale des commissaires aux comptes Norme Professionnelle Applicable À La Mission D'audit D'états Financiers Dans Une Petite Entité (Np 2910)*.
<http://www.experts-comptables.fr/profession-expert-comptable/normes/referentiel-normatif-2016/referentiel-normatif-2016-de-lordre-des-experts-comptables---2571> >, haettu 16.6.2017.
- Collins, Jill (2010) Audit Exemption and the Demand for Voluntary Audit: A Comparative Study of the UK and Denmark. *International Journal of Auditing* 14, 211–231.

- Cowperthwaite, Phil (2011) *Anatomy of a 12-Hour Audit of Micro-Entities Using International Standards on Auditing*. The Canadian Institute of Chartered Accountants <http://www.cica.ca/applying-the-standards/auditing-and-assurance/resources/item49214.pdf> >, haettu 22.9.2017.
- Cowperthwaite, Phil (2014) *An audit is an audit, or is it?* <http://www.cpacanada.ca/en/cpa-magazine/Articles/an-audit-is-an-audit-or-is-it> >, haettu 11.10.2014.
- Cowperthwaite, Phil (2017) *Anatomy of a 7-Hour Review of Micro-Entities Using CSRE 2400*. The Canadian Institute of Chartered Accountants <https://www.cpacanada.ca/en/business-and-accounting-resources/audit-and-assurance/standards-other-than-cas/publications/anatomy-of-a-seven-hour-review> >, haettu 12.10.2017.
- DeAngelo, Linda Elizabeth (1981) Auditor size and audit quality. *Journal of Accounting & Economics* 3 December 183–200.
- Defliese, Philip L. – Jaenicke, Henry R. – Sullivan, Jerry D. - Gnospelius Richard A. (1987) *Montgomery's Auditing*. Tenth edition, Revised College Version, John Wiley & Sons Ltd England.
- Eklöv, Gunilla (1998) *Kvalitet i revision immanens eller transcendens?* En studie utifrån två synpunkt på kvalitet Handelshögskolan vid Umeå universitet. Licentiatuppsats i företagsekonomi, Umeå.
- Eraut, Michael (2000) Non-formal learning and tacit knowledge in professional work. *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 70, 113–136.
- Eraut, Michael (2004) Informal learning in the workplace. *Studies in Continuing Education*, Vol. 26, No 2, 247–273.
- Eskola, Jari – Suoranta, Juha (2000) *Johdatus laadulliseen tutkimukseen*. Osuuskunta Vastapaino, Tampere.
- Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi 2006/43/EY (2006). http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus!prod!DocNumber&lg=f&i&type_doc=Directive&an_doc=2006&nu_doc=43 >, haettu 1.10.2013.

- Evan, William – Freeman, R. Edward 1988. A Stakeholder Theory of the Modern Corporation: Kantian Capitalism. Teoksessa. *Ethical Theory and Business (3rd ed.)*. Toimittaneet Beauchamp, Tom – Bowie, Norman. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- FAR (2013) *Framtidens rådgivning, redovisning och revision – en resa mot år 2025. Kairos Future*.http://www.far.se/PageFiles/10453/FAR_rapport_Kairos%20Future_ensidig.pdf >, haettu 9.10.2013.
- FEE (2016) *Audit exemption thresholds in Europe*, May 2016. http://www.fee.be/images/publications/auditing/1605_Audit_exemption_thresholds_update.pdf >, haettu 7.7.2016.
- Flint, David (1992) *Philosophy and principles of auditing*. An Introduction, Macmillan Education Ltd, Hong Kong.
- Ford, David N. – Sterman, John D. (1997). *Expert Knowledge Elicitation to Improve Mental and Formal Models (PDF)*. Cambridge, Massachusetts, USA - Massachusetts Institute of Technology. pp. 18–23. http://web.mit.edu/jsterman/www/ford_sterman_elicit_1.pdf. >, haettu 4.11.2012.
- Fraktman, Mirja (2012) Tilintarkastuksen EU-sääntelyyn ehdotetaan merkittäviä muutoksia. *Tilintarkastus* 1, 14–16.
- FSR (2012) *Mindre holdingselskaber får nu mulighed for helt at fravælge revision*. http://www.fsr.dk/Faglige_informationer/Revision%20og%20andre%20erklæringsopgaver/Love%20og%20bekendtgørelser/Holdingselskaber%20kan%20nu%20fritages%20for%20revision >, haettu 23.9.2013.
- FSR (2013) FSR - danske revisorerers standard om udvidet gennemgang af årsregnskaber, der udarbejdes efter årsregnskabsloven, 15 februar 2013. http://www.fsr.dk/~media/Files/FSR/Faglige_informationer/Udvidet%20gennemgang/FSRs%20Standard%20om%20udvidet%20gennemgang%20UDKAST%2015%20FEBRUAR.ashx >, haettu 17.10.2013.
- Glover, S.M. - Prawitt D.F. (2014) *Enhancing professional scepticism: The professional scepticism continuum*. *Current Issues in Auditing*, 8, 2:1-10.
- Grant, Kenneth A. (2007) Tacit Knowledge Revisited – We Can Still Learn from Polanyi. *The Electronic Journal of Knowledge Management* 5: 2, 173-180.

- Gwilliam, David (1987) *A Survey of Auditing Research*. The Institute of chartered Accountants in England and Wales, Cambridge.
- Halonen, Kaarina – Steiner, Maj-Lis (2010). *Tilintarkastusprosessi käytännössä*. WSOYpro Oy, Juva.
- Harisalo, Risto (2008) *Organisaatioteoriat*. Tampere University Press, Tampere.
- Harjula, Riikka (2017) *PRH:n tilintarkastusvalvonta: tehtävät ja kokemukset*, Tilintarkastuksen ja arvioinnin Symposium 2017 Tampere, luento.
- Hatch, Mary Jo - Cunliffe, Ann (2006). *Organization theory: Modern, symbolic, and postmodern perspectives*. 2nd edition. New York: Oxford University Press.
- Heikkonen, Jaakko (1968) *Tilintarkastaja ja tilintarkastuskertomus*, Tilintarkastajayhdistys HTM r.y.
- Heikkonen, Jaakko – Kupiainen, Pentti (1977) *Valvontatoimi ja tilintarkastus*. WSOY, Porvoo.
- Helkama, Klaus – et al. (2015) *Johdatus sosiaalipsykologiaan*. Edita, Helsinki.
- Hertsi, Anneli (2014) Pk-yrityksen tilintarkastus on usein retuperällä. *Kauppalehti* 19.12.2014.
- Hirsjärvi, Sirkka – Hurme, Helena (1988) *Teemahaastattelu*. Yliopistopaino, Helsinki.
- Hirsjärvi, Sirkka – Hurme, Helena (2000) *Tutkimushaastattelu Teemahaastattelun teoria ja käytäntö*. Yliopistopaino, Helsinki.
- Hirsjärvi, Sirkka – Remes, Pirkko – Sajavaara, Paula (2004) *Tutki ja kirjoita*. 10., osin uudistettu laitos Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä.
- Horsmanheimo, Pasi – Steiner, Maj-Lis (2002) *Tilintarkastus Asiakkaan opas*. Vantaa.
- Horsmanheimo, Pasi – Kaisanlahti, Timo – Steiner, Maj-Lis (2007) *Tilintarkastuslaki – kommentaari*. WS Bookwell Oy, Juva.

- Horsmanheimo, Pasi (2008) *Uudensisältöinen Tilintarkastuskertomus*. <https://tilisanomat.fi/yleiset/uudensisaltainen-tilintarkastuskertomus> >, haettu 24.2.2019.
- Horsmanheimo, Pasi – Kaisanlahti, Timo – Steiner, Maj-Lis (2017) *Tilintarkastuslaki ja EU:n uudistunut tilintarkastussäätely – kommentaari*. Alma Talent.
- Hughes, S. B – Sander, J. F – Higgs, S. D – Cullinan, C. P. (2009) The impact of cultural environment on entry-level auditors' abilities to perform analytical procedures. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation/Elsevier* 18 (1), 29–43.
- Humphrey, Christopher (2008) Auditing research: a review across the disciplinary divide, *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, Vol. 21 Issue: 2, pp.170-203.
- Huotari, Maija-Leena – Hurme, Pertti – Valkonen Tarja (2005) *Viestinnästä tietoon Tiedon luominen työyhteisössä*. WSOY, Porvoo.
- IFAC (2006) *Handbook of International Auditing, Assurance, and Ethics Pronouncements 2006 edition*. http://www.ifac.org/Members/DownLoads/2006_IAASB_Handbook.pdf >, haettu 17.1.2007.
- IFAC (2010a) *Kansainväliset tilintarkastus- ja laadunvalvontastandardit 2009*. KHT-Media Oy, WS Bookwell.
- IFAC (2010b) *Kansainväliset tilintarkastusalan standardit 2010*. KHT-Media Oy, WS Bookwell.
- IFAC (2010c) *Handbook of The Code of Ethics for Professional Accountants 2010 edition*. <http://web.ifac.org/publications/international-ethics-standards-board-for-accountants> >, haettu 8.9.2011.
- IFAC (2012) *ISA-standardien soveltaminen pk-yhteisöjen tilintarkastuksessa*. KHT-Media Oy, Bookwell Oy.
- Immonen, Raimo – Nuolimaa, Risto (2012) *Osakeyhtiöoikeuden perusteet*. Talentum, Helsinki.
- The Institute of Internal Auditors [IIA] (2010) *Standards for the Professional Practice of Internal Auditing*. Altamonte Springs, Florida USA.

- ISA-standardien sovellusohjeesta apua pk-yritysten tilintarkastuksiin (2009). *HTM-GRM info* 2009:2, 12–15.
- Ittonen, Kim (2017) Vapaaehtoinen tilintarkastus Suomessa. *Profuitti* 1, 52–55.
- Jensen, C.M. – Meckling, H. W (1976) Theory of firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Finance Economics*, 4, 305-360.
- Jokinen, Jari (2016) Tilintarkastuksen rajat. *Tilisanomat* 5, 14–19.
- Jorstad, Helene – Haaland, Geir (2014) Vesentlighetsgrenser i praktisk revisjon. *Revisjon og regnskap*, 6, 5-11.
- Jägerhorn, Reginald (1965) *Informationsvärdet hos finländska aktiebolags revisionsberättelser*. Akateeminen väitöskirja, Borgå.
- Järvinen, Risto – Prepula, Eero – Riistama, Veijo – Tuokko, Yrjö (1998) *Uusi kirjanpitolainsäädäntö – Kirjanpito ja tilinpäätös*. WSOY, Porvoo.
- Järvinen, Tuukka (2012) *Factors influencing auditors' information usage: Experience, risk, task structure and information reliability*. Akateeminen väitöskirja, Acta Wasaensia 272, Vaasan yliopisto.
- Kakkonen, Marja-Liisa (2006) *Intuition and entrepreneurs*, Akateeminen väitöskirja, Jyväskylän yliopisto.
- Karvonen, Erkki (2005) *Johdatus viestintätieteisiin*. Tampereen yliopisto. <http://viesverk.uta.fi/johdviest/tietoinformaatio/kognitiivinen.html> >, haettu 11.1.2014.
- Kasanen, Eero – Lukka, Kari – Siitonen, Arto (1991) Konstruktiivinen tutkimusote liiketaloustieteessä. *Liiketaloudellinen Aikakauskirja* 3, 301–329.
- Kasanen, Eero – Lukka, Kari – Siitonen, Arto (1993) The Constructive Approach in Management Accounting Research. *Journal of Management Accounting Research*. 1993:5, 241–264.
- Kauppa- ja teollisuusministeriö (2006) *Tilintarkastusvelvollisuuden uudistamisen taloudelliset vaikutukset*. Edita Publishing Oy, Helsinki.

- Kepsu, Mikko (2012) *Earnings management in the process of preparing corporate financial reports*. Akateeminen väitöskirja. Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja, Sarja A – 3:2012, Turku.
- Keskuskauppakamari (2013) *Tilintarkastustutkinta-asiat*.
<http://www.keskuskauppakamari.fi/tutkinta-asiat/tutkinnanvaiheet>
>, haettu 3.10.2013.
- KHT-yhdistys (1973) – Föreningen CGR ry *KHT-tilintarkastajat CGR-revisorerna 1973*. Yhteiskirjapaino Oy, Helsinki.
- KHT-yhdistys (1993) – Föreningen CGR ry *Taloushallinnon säädökset ja suositukset 1994*. Helsinki.
- KHT-yhdistys (1998) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastusalan suositukset 1998*. Jyväskylä.
- KHT-yhdistys (1999) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastus*. Helsinki.
- KHT-yhdistys (2000) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastusalan suositukset 2000*. Jyväskylä.
- KHT-yhdistys (2008) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastusalan standardit ja suositukset 2008*. WS Bookwell Oy.
- KHT-yhdistys (2010) – Föreningen CGR ry *Osakeyhtiön tilinpäätösmalli 2010*. WS Bookwell Oy.
- KHT-yhdistys (2011) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastajan raportointi 2011* Kertomukset, lausunnot ja muut asiakirjat. Bookwell Oy.
- KHT-yhdistys (2014) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastajan raportointi 2014* Kertomukset, lausunnot ja muut asiakirjat. Bookwell Oy.
- Kihn, Lili – Näsi, Salme (2011) *Tilintarkastusta käsittelevien väitöskirjojen tutkimusstrategiset valinnat – Ainepiiri ja tutkimusote*. Teoksessa: *Contributions to Accounting, Auditing and Internal Control. Essays in Honour of Professor Teija Laitinen. Acta Wasaensia No. 234, Business administration No. 97, 61–89*. toimittanut Jokipii, Annukka – Miettinen Johanna.
- Kihn, Lili-Anne (2011) *Näkökulmia yrityksen laskentatoimen käytäntöön ja tutkimukseen*. *Liiketaloudellinen Aikakauskirja* 4, 467–473.

- Kivinen, Osmo - Ristelä, Pekka (2001) Korkeakoulutuksessakin opitaan tekemällä. Postmodernista yliopistokritiikistä pragmaattiseen toimintaan. *Yhteiskuntapolitiikka-YP*, 2001, 66. vsk, nro 5. Helsinki: Stakes.
- Knechel, W. Robert (2001) *Auditing, Assurance & Risk*. Second Edition. Thomson Learning, South-Western College Pub, USA.
- Knechel, W. Robert – Salterio, Steven E. – Kochetova-Kozloski, Natalia (2010) The effect of benchmarked performance measures and strategic analysis on auditors' risk assessments and mental models. *Accounting, Organizations and Society*, 316–333.
- Kokkonen, Sampsa (1990) *Tilinpäätösanalyysi ja tilintarkastus*. 4.-5. painos, Weilin + Göös, Espoo.
- Kokkonen, Sampsa (2000) *Tilintarkastuksen perusteet ja käytäntö*. WSOY, Vantaa.
- Komission suositus lakisääteisen tilintarkastuksen laadunvarmistuksen vähimmäisvaatimuksista Euroopan Unionissa 2001/256/EG, Komission suositus, annettu 15 päivänä marraskuuta 2000, lakisääteisen tilintarkastuksen laadunvarmistuksen vähimmäisvaatimuksista Euroopan unionissa (tiedoksiannettu numerolla K(2000) 3304). http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/fi/oj/2001/1_091/1_09120010331fi00910097.pdf >, haettu 26.1.2007.
- Koskela, Markku (1990) *Tilintarkastus pienissä ja keskisuurissa yrityksissä*. Helsingin kauppakorkeakoulun julkaisuja D 125, Helsinki.
- Koskela, Markku (1993) *Tilintarkastuksen tuottama julkinen informaatio Suomessa*. Helsingin kauppakorkeakoulu Working Papers W-59, Helsinki.
- Koskela, Markku (1999) Pienten yritysten tilintarkastus – onko se tarpeellista? Teoksessa: *Tutkija, opettaja, akateeminen vaikuttaja ja käytännön toimija professori Reino Majala 65 vuotta*, toimittanut Heli Hookana-Turunen, Turku.
- Koskinen, Hannu E. (1999) *Tilinpäätöksen lainmukaisuus ja tilintarkastuskertomus – Oikeudellinen tutkimus osakeyhtiön tilinpäätöksen virheiden ja puutteiden olennaisuudesta sekä niiden vaikutuksesta tilintarkastuskertomuksen sisältöön*. Akateeminen väitöskirja, Finnpublishers Oy, Saarijärvi.

- Koskinen, Ilpo – Alasuutari, Pertti – Peltonen Tuomo (2005) *Laadulliset menetelmät kauppatieteissä*. Osuuskunta Vastapaino, Tampere.
- Kosonen, Leena (2005) *Vaarinpidosta virtuaaliaikaan Sata vuotta suomalaista tilintarkastusta*. Akateeminen väitöskirja, Lappeenrannan teknillinen yliopisto, Acta Universitas Lappeenrantaensis 210, Digipaino, Lappeenranta.
- Kyläkallio, Juhani – Irola, Olli – Kyläkallio, Kalle (2002) *Osakeyhtiö*. Edita Prima Oy, Helsinki.
- Kärkkäinen, Hanna (1993) *Tilintarkastuslakiehdotus ja sen vaikutus suomalaiseen tilintarkastuskäytäntöön*. Lapin yliopiston taloustieteellisiä julkaisuja, D. Opintojulkaisuja 1, Rovaniemi.
- Kärkkäinen, Hanna (1998) *Tilintarkastajien uskottavuus sidosryhmien näkökulmasta*. Lapin yliopiston taloustieteellisiä julkaisuja, B. Tutkimusraportteja ja selvityksiä 6, Licensiaatintutkimus, Rovaniemi.
- Lakoff, George P. (1987) Cognitive Models and Prototype Theory. Teoksessa: *Concepts and Conceptual Development: Ecological and Intellectual Factors in Categorization*. Toim. Neisser, U, 391–421. Cambridge University Press.
- Linnainmaa, Leena (2019) Tilintarkastuksen laadunvalvonnan lopputulos kertoo lakimuutoksen tarpeesta. *Kauppalehti* 21.2.2019.
- Liggio, C.D. (1974). The Expectation Gap: The Accountant's Legal Waterloo. *Journal of Contemporary Business*, Vol.3 (3), 27–44.
- Lydman, Kari (1999) Esimakua etiikasta. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 6, 392–395.
- Lydman, Kari (2013) Valta ja vastuu. *Tilisanomat* 3, 24–26.
- Lydman, Kari (2014a) Olennaisuuskäsitteiden kasvava kirjo suurentaa odotuskuilua. *Balanssi* 1, 44–47.
- Lydman, Kari (2014b) Onko tilintarkastajan työ kadottamassa arvonsa? *Kauppalehti* 21.10.2014.
- Lydman–Prepula–Riistama–Sandell–Silvo (2019) *Hyvä tilintarkastustapa Suomessa erityisesti pienehkön yhteisön ja säätiön tilintarkastuksessa*. Ammattitilintarkastajat ry.

- Lämsä, Anna-Maija – Hautala, Taru (2005) *Organisaatiokäyttötymisen perusteet*. Edita Prima Oy, Helsinki.
- Majala, Reino (1987) *Kirjanpitoikäytäntöjen vertailevan tutkimisen käsitteellisen viitekehityksen kehittelyä*. Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja, Sarja A – 5/1987, Turku.
- Martela, Frank (2009) *Miksi olla moraalinen?* <https://frankmartela.fi/2009/03/29/post-125/> > haettu 15.5.2019.
- Mattila, Matti (2005) *Tehtävänä valvonta*. <http://www.saunalahti.fi/mmla/teva.html> >, haettu 14.2.2005.
- Mautz, R.K. – Sharaf, A. Hussein (1985) *The Philosophy of Auditing*. 12th printing, American Accounting Association, USA.
- McKinnon, Jill (1988) Reliability and Validity in Field Research: Some Strategies and Tactics, *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 1 (1), 34 – 54.
- Mellin, Ilkka (2010) *Todennäköisyyslaskenta: Todennäköisyys ja sen laskusäännöt*. <http://math.aalto.fi/opetus/sovtoda/oppikirja/TodLaskLaskusaannot.pdf> >, haettu 1.1.2014.
- Mero, Raija (1994) Tilintarkastus ylös odotuskuilusta Tilintarkastuslaki tulossa. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1, 27–28.
- Mikroyritysten tilintarkastusvelvollisuuden poistaminen etenee (2018) <https://www.yrittajat.fi/uutiset/593959-mikroyritysten-tilintarkastusvelvollisuuden-poistaminen-etenee> >, haettu 29.3.2019
- Montgomery, Robert H. (1912) *Auditing: Theory and Practice*. The Press Company, New York.
- Moore, G. E. (1903) *Principia Ethica*. (First published 1903). <http://fair-use.org/g-e-moore/principia-ethica/s.24> >, haettu 15.12.2013.
- Mähönen, Jukka (2016) Mitä tilintarkastaja voi jättää tarkastamatta? *Tilisanomat* 1, 52–55.
- Mäkinen, Vesa (1980) *Yrityksen toiminnan tutkimuksen lähestymistavoista Toimintanalyttisen tutkimusstrategian kehittelyä*. Yrityksen taloustieteen ja yksityisoikeuden laitoksen julkaisuja, Sarja A 1-17/1980, Tampere.

- Neilimo, Kari – Näsi, Juha (1980) *Yrityksen toiminnan tutkimuksen lähestymistavoista Toiminta-analyttisen tutkimusstrategian kehittelyä*. Yrityksen taloustieteen ja yksityisoikeuden laitoksen julkaisuja, Sarja A 2: Tutkielmia ja raportteja 12, Tampere.
- Niemi, Kati (2000) Suomalaisen tilintarkastuksen laatu. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 6, 51–57.
- Niemi, Lasse – Kinnunen, Juha – Ojala, Hannu – Troberg, Pontus (2012) Drivers of voluntary audit in Finland: to be or not to be audited? *Accounting and Business Research*, Vol. 42 (2), 169–196.
- Niiniluoto, Ilkka (2000) *Ihminen, yhteiskunta ja kulttuuri*. Artikkelit teoksessa *Suomen tieteen historia 2* 207–216 WSOY: Porvoo.
- Niiniluoto, Ilkka (2003) *Totuuden rakastaminen*. Helsinki: Otava.
- Nonaka, Ikujiro – Takeuchi, Hirotaka (1995) *The Knowledge Creating Company How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*. Oxford University Press, New York.
- Nonaka, I. - Konno, N. (1998) The Concept of "Ba". Building a Foundation for Knowledge Creation. *California Management Review*. 40 (3), 40–54.
- Nonaka, I. - Toyama R. (2002), A firm as a dialectical being; towards a dynamic theory of a firm. *Industrial and Corporate Change*. 11(5), 995–1009.
- NRF (2015) *Standard for Audits of Small Entities*, Draft – April 15th 2015. Nordiska Revisorsförbundet.
- Nurmi, Esko (2011) *HTM-tilintarkastajat ry 60 vuotta Päämääränä pätevyys*. Unigrafia Oy, Helsinki.
- Nurminen, Raija (2000) *Intuitio ja hiljainen tieto hoitotyössä*. Akateeminen väitöskirja. Kuopion yliopiston painatuskeskus.
- Näsi, Juha (1995) What is Stakeholder Thinking? Näsi, Juha *Understanding Stakeholder Thinking*, Toim. Näsi, Juha, 19–32. Jyväskylä.

- Näsi, Salme (2009) Katsaus tilintarkastuksen opetukseen ja tutkimukseen Suomen kauppateieteellisissä yksiköissä. *Näkökulmia laskentatoimeen ja tilintarkastukseen*. Toim. Heiskanen, Johanna – Kihn, Lili-Anne – Näsi, Salme, 16–37. Tampereen Yliopistopaino Oy, Tampere.
- Näsi, Salme (2017) Luova laskentatoimi tarkoituksellista harhaanjohtamista ja myös tilintarkastajien ongelma, *Näkökulmia tilintarkastukseen ja arviointiin*. Toim. Kihn, Lili-Anne – Leponiemi, Ulriika – Oulasvirta, Lasse – Ruohonen, Janne – Wacker, Jani. TamPub.uta.fi >, haettu 10.4.2018.
- Ojala, Hannu - Collins, Jill - Kinnunen, Juha - Niemi, Lasse - Troberg, Pontus (2016) The Demand for Voluntary Audit in Micro-Companies: Evidence from Finland. *International Journal of Auditing* 20, 267–277.
- Olsson, Mats (2013) Danska revisorer gör det omöjliga! *Balans* 4, 38–39.
- Pajunen, Kati (2010) *The International Financial Reporting Standards from the Perspective of the Finnish Accounting Thought – Three Essays*. Dissertations in Social Sciences and Business Studies, no 6, Itä-Suomen yliopisto Yhteiskuntatieteiden ja kauppateieteiden tiedekunta, Kuopio.
- Pakkanen, Kaija (2006) Anna laadun näkyä! Mitä on riittävästi dokumentoitu lakisääteinen tilintarkastus? *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1, 29–32.
- Paloniemi, Jari - Terho, Veikko (2006) Tilintarkastajan muistilista. Osakeyhtiön tilinpäätöksen ja toimintakertomuksen tarkastus. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 6, 27–74.
- Paul, Mikael (2003) Maailmalla tapahtuu. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 6, 28–29.
- Peters, James M. – Lewis, Barry L (1989) Assessing inherent risk during audit planning: The development of a knowledge based model. *Accounting, Organizations and Society*, Vol. 14 (4), 359–378.
- Pihlanto, Pekka (2004) Skandia ja muut skandaalit – Yritysjohdon etiikka hukassa? *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1, 31–36.
- Pihlanto, Pekka (2011) *Tiedettä ja ihmisiä humanistisen laskentatoimen jäljillä*. Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja, Sarja C-2/2011, Turku.

- Poimaa, Harri – Rintala, Marko (1991) *Tilintarkastajan rooli, tilintarkastuskertomus ja muutospaineet*. Pro gradu – tutkielma, Helsingin kauppakorkeakoulu, Helsinki.
- Polanyi, Michael (1958), *Personal Knowledge, Towards a Post-Critical Philosophy*. Routledge - Kegan Paul Ltd 1958, republished in the Taylor & Francis e-Library 2005.
- Polanyi, Michael (1966) *The Tacit Dimension*. Doubleday & Company, Inc, New York.
- Porter, Michael (1993) An Empirical Study of the Audit Expectation-Performance Gap. *Accounting and Business Research, Vol. 24, No. 93, 49–68*.
- PRH (2016) Patentti- ja rekisterihallitus: *Muiden kuin PIE-yhteisöjen tilintarkastajien laaduntarkastusten sisältö 2016*.
https://www.prh.fi/stc/attachments/tilintarkastusvalvonta/Laaduntarkastukset_2016.pdf |>, haettu 11.1.2017.
- PRH (2019) Patentti- ja rekisterihallitus: *Laaduntarkastusten painopistealueet 2019*.
https://www.prh.fi/fi/tilintarkastusvalvonta/tilintarkastuksenlaatu/tilintarkastajien_laaduntarkastus/laaduntarkastusten_painopistealueet_0.html >, haettu 6.4.2019.
- Puusa, Anu (2008) Käsiteanalyysi tutkimusmenetelmänä. *Premissi 4*, 36–42.
- Pylkkänen, Pekka (1995) *Johdon laskentatoimi ja etiikka. Johdon laskentatoimen eettiseen analysointiin tarkoitetun viitekehäyksen muodostaminen ja soveltaminen johdon laskentatoimen eettiseen problematiikkaan*. Lisensiaatintutkimus, Turun Kauppakorkeakoulun julkaisuja, Sarja D – 8/1995, Turku.
- Raamattu* (1992) Suomen evankelilais-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Helsinki: Suomen Piipliaseura.
- Raami, Asta (2015a) Intuitio haastaa tietämisen rajat. *Chydenius 1*, 39.
- Raami, Asta (2015b) *INTUITION UNLEASHED – on the Application and Development of Intuition in the Creative Process*. Akateeminen väitöskirja, Aalto-yliopiston taiteiden ja suunnittelun korkeakoulu, Aalto Arts Books.
- Raitio, Jarkko (2018) Tilintarkastusrajat luopin alla. *Profiitti 2*, 11–14.

- Rauhala, Lauri (2005) *Tajunnan itsepuolustus*. 3. muuttamaton painos. Yliopistopaino. Helsinki.
- Rekola-Nieminen, Leena (2016) *Kirjanpitolaki käytännössä*. 4. painos. Edita Publishing Oy, Keuruu.
- Rhenman, Eric (1972) *Menestyvä yritys ja sen ympäristö*. Weilin+Göös, Tapiola.
- Riistama, Veijo (1999) *Tilintarkastuksen teoria ja käytäntö*. 2. painos, Ekonomia-sarja, Porvoo.
- Riistama, Veijo (2000) *Tilintarkastus – perusteet*. kolmas uudistettu painos, Ekonomia-sarja, Porvoo.
- Riistama, Veijo (2005) Tiesitkö tämän tilintarkastuksesta? Osa 1 *Tilintarkastus - Laskenta-toimi* 6, 81–85.
- Riistama, Veijo (2006) Tiesitkö tämän tilintarkastuksesta? Osa 2 *Tilintarkastus - Laskenta-toimi* 1, 8–13.
- Riistama, Veijo (2007) Tiesitkö tämän tilintarkastuksesta? Osa IX *Tilintarkastus - Laskenta-toimi* 4, 8–13.
- Russell, Bertrand (1955) *Etiikka ja politiikka*. Porvoo 1955.
- Saari, Kari W. – Rantalainen, Antti (2010) ”Tilintarkastusvelvollisuudesta ei pidä tinkiä”. *Kauppalehti* 15.7.2010, 13.
- Saarikivi, Maj-Lis (2000) *Osakeyhtiön tilintarkastajan riippumattomuus*. WSOY, Porvoo.
- Saarinen, Ossi A. (2001) Tuulahduksia maailmalta. *HTM-GRM info* 4, 13.
- Saarinen, Ossi A. (2003) Lisää läpinäkyvyyttä tilintarkastukseen. *Tilintarkastus - Laskenta-toimi* 3, 5.
- Saario, Martti (1968) *Kirjanpidon meno-tulo-teoria*. Kolmas, tarkistettu painos. Kustannusosakeyhtiö Otava, Keuruu.
- Salakari, Hannu (2004) *Käytännön taitoja virtuaalisesti – simulaattoriopetuksen pedagogisen mallin kehittäminen*. Lisensiaatintutkimus, Tampereen yliopisto.

- Salkind, Neil J (2006) *Exploring research*. Sixth edition. Pearson Education International, Prentice Hall, Inc. New Jersey.
- Salonen, Alpo (2012) Tilintarkastus vastaa asiakkaiden odotuksia! *HTM-GRM info* 4, 3.
- Salovaara, Hanna (2004) *Oppimisen teoriasta tukea tieto- ja viestintäteknikan pedagogiseen käyttöön*. <http://tievie.oulu.fi/verkkopedagogiikka/index.html> >, haettu 3.2.2016.
- Satopää, Rauno (1979) Tilintarkastajan eettiset ongelmat. *Suomen Tukkukauppa* 7, 4-5.
- Satopää, Rauno (1980) Tilintarkastajan eettiset ongelmat. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 3, 133–135.
- Satopää, Rauno (1993) Hyvän tilintarkastustavan nykyvaihe. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1, 63–65.
- Satopää, Rauno (2001a) Hyvä tilintarkastustapa – millaista se on? *Tilisanomat* 1, 63–65.
- Satopää, Rauno (2001b) Pienyritysten tilintarkastuskäytäntö. *Tilisanomat* 2001: 6, 24.
- Satopää, Rauno (2002) *Suomalainen hyvä tilintarkastustapa pienyritysten tarkastuksissa – odotukset, sääntely, käytäntö*. Lisensiaatintutkimus. Julkaisusarja A - Turun kauppakorkeakoulu, Porin yksikkö nro A4/2003.
- Satopää, Rauno (2003) Tilintarkastuskäytäntöjen tutkimuksen käsitteellinen viitekehys. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 4, 51–54.
- Satopää, Rauno (2007) Hyvä tilintarkastustapa pienyritysten tarkastuksissa – tilintarkastajien käsityksiä. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 3, 41–46.
- Scapens, R. W. (2004) Doing case study research. *C. Humphrey - B. Lee (eds), The Real Life Guide to Accounting Research*.
- Schipper, Katherine (1989) Commentary on earnings management. *Accounting Horizons* Vol. 3 (4), 91–102.
- Selesvuo, Hannele (1993) Tilintarkastusammatti muutospaineissa myös kansainvälisesti. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 4, 343–346.

- Smith, Adam (1759) *Moraalituntojen teoria*. (Alkuteos The Theory of Moral Sentiments, käännös Matti Norri 2003), Helsinki.
- Soro, Antti (2018) Menestyksestä edunvalvontaa. *Tilisanomat* 6, 3.
- ST-Akatemia Oy (2016) *Tilintarkastajan raportointi 2015*, Printon Trükikoda AS.
- Steenholdt, Niels – Holm, Claus (2002) *Experience as a learner prerequisite in auditing education*. Aarhus School of Business, Working Paper 02-13. Aarhus.
- Strandberg, Maria (2012) *Tilintarkastuksen pakollinen rotaatio – Käytännöt Euroopassa ja Yhdysvalloissa*, Lappeenrannan teknillinen yliopisto, Lappeenranta.
- Sutinen, Päivi (2012) *Johtajana kehittymisen olemus kunta-alan johtajan kokemana*. Akateeminen väitöskirja. Tampereen yliopisto.
- Svanström, Tobias (2004) *Revisorn som rådgivare*. En studie av mindre och medelstora företags relation till revisorn. Handelshögskolan vid Umeå universitet. Umeå.
- Sviili, Tarja (2009) Katse tilintarkastusjärjestelmän tulevaisuuteen, *Tilintarkastus* 5, 44–47.
- Sviili, Tarja (2013) Varmennuspalvelujen kehittämistä pk-sektorilla katsottava avoimin mielin, *Balanssi* 3, 48–51.
- Så allvarliga är olika situationer (1991). *Balans* 3, 9-15.
- Söderlund, Karolina (2012) *Den finländska redovisningsnormeringen i korstrycket mellan institutionaliserad teori och internationella standarder*. Akateeminen väitöskirja, Åbo Akademi, Turku.
- Takala, Tuomo – Lämsä, Anna-Maija (2001) Tulkitseva käsitetutkimus organisaatio- ja johtamistutkimuksen tutkimusmetodologisena vaihtoehtona. *Liiketaloudellinen aikakauskirja* 3, 371–390.
- Tanner, Anu (2013) Katsaus muiden varmennuspalvelujen kehitykseen, *Balanssi* 3, 34–37.
- Tilastokeskus (2018) *Yritysrekisterin vuositilasto 2017*.
- Tilintarkastajien auktorisointitoimikunnan mietintö* (1980) Komiteamietintö 1980:62. Helsinki.

- Tilintarkastajat muutosten keskellä (2005). *HTM-GRM info* 1, 10–13.
- Tilintarkastuksen dokumentointimalli, (2010) KHT-Media.
- Tilintarkastusta kevyempi tarkastus pienyrityksille (2018). *Tilisanomat* 6, 9.
- Tilintarkastus Työkirja (1999), 2. uudistettu painos, HTM-Info Oy, Helsinki.
- Tomperi, Soile (2009) *Tilintarkastus Normeista käytäntöön*. Edita Prima Oy, Helsinki.
- Torpo, Tapani (2012) *Tilintarkastusverkoston muodostuminen ja toiminta toimivan johdon vallinnassa olevassa osakeyhtiömuotoisessa yrityksessä*. Akateeminen väitöskirja, Turun Kauppakorkeakoulun julkaisuja, Sarja A – 8:2012, Turku.
- Troberg, Pontus – Viitanen, Janne (1999) *The Audit Expectation Gap in an International Perspective*. Forskningsrapporter Från Svenska handelshögskolan 44, Helsingfors.
- Troberg, Pontus – Viitanen, Janne (2001) Tilintarkastuksen odotuskulku. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1, 11-12.
- Tsoukas, Haridimos (2003) Do we really understand tacit knowledge? Teoksessa *The Blackwell Handbook of Organizational Learning and Knowledge*, toim. M. Easterby-Smith – M.A. Lyles, Blackwell Publishers, Malden.
- Tynjälä, Päivi (2000) *Oppiminen tiedon rakentamisena – Konstruktivistisen oppimiskäsityksen perusteita*. Tammer-Paino Oy, Tampere.
- Työ- ja elinkeinoministeriö (2010) *Selvitys yrityksille aiheutuvista hallinnollisista kustannuksista*. Verkkojulkaisu
<http://tem.fi/documents/1410877/2395713/Selvitys-yrityksille-aiheutuvista-hallinnollisista-kustannuksista-Taloushallinnon-raportointi.pdf/aeFebc2c-d110-4165-82f6-7e0c11cbb479>. >, haettu 2.11.2016.
- Työ- ja elinkeinoministeriö (2018a) *Työryhmän muistio tilintarkastuslain määräytyistä lainkohdista ja hallinnollisen taakan keventämisestä*. Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja 1/2018, Helsinki.

- Työ- ja elinkeinoministeriö (2018b) *Työryhmä valmistelemaan kevyempää tarkastusta pienille yrityksille tilintarkastuksen sijaan*. Verkkojulkaisu https://valtioneuvosto.fi/artikkeli/-/asset_publisher/1410877/tyoryhma-valmistelemaan-kevyempaa-tarkastusta-pienille-yrityksille-tilintarkastuksen-sijaan. >, haettu 17.11.2018.
- af Ursin, Klaus (2007) *Moraali, hyveet ja eettiset normit liikkeenjohdon konsultoinnissa*. Akateeminen väitöskirja, Tampereen yliopisto.
- Uudistunut kirjanpitolaki* (2006). Talentum Media Oy ja Ernst & Young Oy, Jyväskylä.
- Vahtera, Pauli (1986) *Yrityksen valvonta ja tilintarkastus*. Jyväskylä.
- Vahtera, Pauli (2014) Tuhon byrokratia. *Tilisanomat* 6. <http://tilisanomat.fi/kolumni/tuhon-byrokratia/>>, haettu 12.10.2016.
- Vaivio, Juhani (2002) *Accounting and Knowledge Creation: The Case for "Proactive" Management Accounting*. Helsinki School of Economics and Business Administration. Working Papers W-247.
- Wallace, Wanda (1980) *The Economic Role of the Audit in Free and Regulated Markets*. New York: University of Rochester.
- Vento, Reino (1970) *Yrityksen tilintarkastus*. Ekonomia-sarja, Espoo.
- Vihreä kirja (2010) *Tilintarkastuspolitiikka: kriisin opetukset*; Euroopan komissio http://ec.europa.eu/internal_market/consultations/docs/2010/audit/green_paper_audit_fi.pdf/>, haettu 23.9.2013.
- Viitanen, Janne (1995) Odotuskuilu, tilintarkastajien arkipäivää Suomessakin. *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2, 175–180.
- Virta, Maarit (2011) *Knowledge Sharing between Generations in an Organisation - Retention of the Old or Building the New?* [Suomennos: Sukupolvien välinen tiedon jakaminen organisaatiossa – lapioidaanko vanhaa vai luodaanko uutta?]. Akateeminen väitöskirja, Lappeenrannan teknillinen yliopisto, Kauppateieteellinen tiedekunta. Technology Business Research Center, Lappeenranta.

- Virtainlahti, Sanna (2006) ”*Se on niin hiljaista, että eihän siitä voi puhua*”.
Lisensiaatintutkimus, Etnografinen tutkimus hiljaisesta tiedosta ja tietämyksestä
tapausyrityksessä. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Virtanen, Aila (2002) *Laskentatoimi ja moraalit – Laskenta-ammattilaisten käsityksiä
hyvästä kirjanpito tavasta, hyväksyttävästä verosuunnittelusta ja hyvästä
tilintarkastustavasta*. Akateeminen väitöskirja. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Virtanen, Aila (2003) Luottamus, uskottavuus ja vastuu – Hyvä tilintarkastustapa ja
tilintarkastajien hiljainen tieto. *Tilintarkastus – Laskentatoimi* 2, 29–32.
- Virtanen, Aila (2007) Laskentatoimi ja moraalit - Onko niillä jotain yhteyttä keskenään?
electronic journal of business ethics and organization studies Vol. 12, No. 2.
- Virtanen, Unto (1959) *Hyvä kauppiastapa ja kirjanpidon periaatteet*, WSOY, Porvoo.
- Wright, Georg Henrik von (2001) *Hyvän muunnelma*, Kustannusosakeyhtiö Otava, Keuruu.
- Vuopala, Tapani (2015) Miksi tarvitsemme oman standardin pienten yritysten
tilintarkastukseen? *Balanssi* 3, 36–41.
- Vuorensyrjä, M. 2000. Miksi älykkään koneen aikakautta ei koskaan tullut?
Teoksessa M. Vuorensyrjä, R. Savolainen (toim.) *Tieto ja tietoyhteiskunta*.
Helsinki: Yliopiston kirjapaino, 109–136.
- Yin, Robert (1988) *Case Study Research: Design and Methods*. Eighth printing, Beverly
Hills.
- Zerni, Mikko (2009) *Essays on audit quality*. Akateeminen väitöskirja, Acta Universitatis
Ouluensis Oeconomica G39.
- Åkerblad, Lasse (2014) Aika arvioida uudelleen pienyrityksen tilintarkastus *Balanssi* 3, 48–
51.
- Åkerblad Lasse (2018) *Standardi tilinpäätöksen yleisluonteisesta tarkastuksesta Suomessa*.
Luottamuksellinen ehdotusluonnos 15.10.2018.

Luentosarjat ja haastattelulausunnot:

- Hiltunen, Leena (2017) Opinnäytteen aineiston hankinta, Jyväskylän yliopisto, Power Point-sarja.
- Laitinen, Teija (2016) Going concern - maksukyvyttömyysuhan havaitseminen ja raportointi, Tilintarkastajapäivä 2016, Finlandia talo, luento.
- Lydman, Kari (2015) Tarkastelussa tilintarkastaja ja eettisyys, Tilintarkastajien koulutuspäivä, Hilton Kalastajatorppa, luento.
- Reinikainen, Veikko (1993) Metodologinen keskustelu ja teorian muodostus taloustieteessä, Turun kauppakorkeakoulu, kevätlukukausi, luentosarja.
- Riistama, Veijo (2007) Keskeisimmät uudistukset ja muutokset vanhaan tilintarkastuslakiin verrattuna, HTM-tilintarkastajat ry, luento.
- Ruuska, Risto (2019) Sähköpostivastaus 2.1.2019 tiedusteluun: ”Vuonna 2015 laadittiin luonnos standardiksi pienyhteisöjen tilintarkastukseen.” ”Toivon, että selvittäisit minulle, mikä tässä asiassa on päivän tilanne.”
- Troberg, Pontus (2017) Tilintarkastuksen hyöty yrityksille - tutkimustulosten esittely, Tilintarkastajapäivä 2017, Finlandia talo, luento.

LIITE 1 TILINTARKASTUSVELVOLLISUUDEN RAJAT EUROOPASSA (EUROA)

	Tase	Liikevaihto	Henkilökunta
Alankomaat	6 000 000	12 000 000	50
Belgia	4 500 000	9 000 000	50
Bulgaria	1 000 000	2 000 000	50
Espanja	2 850 000	5 700 000	50
Irlanti	4 400 000	8 800 000	50
Islanti	1 400 000	2 800 000	50
Iso-Britannia	6 541 000	13 082 000	50
Italia	4 400 000	8 800 000	50
Itävalta	5 000 000	10 000 000	50
Kreikka	4 000 000	8 000 000	50
Kroatia	2 000 000	4 000 000	25
Kypros	3 400 000	7 000 000	50
Latvia	800 000	1 600 000	50
Liettua	1 800 000	3 500 000	50
Luxemburg	4 400 000	8 800 000	50
Malta	46 600	93 000	2
Norja	2 500 000	625 000	10
Portugal	1 500 000	3 000 000	50
Puola	3 885 000	7 769 000	50
Ranska ¹²⁹	1 000 000	2 000 000	20
Ranska	1 550 000	3 100 000	50
Romania	3 650 000	7 300 000	50
Ruotsi	150 000	300 000	3
Saksa	6 000 000	12 000 000	50
Slovakia	1 000 000	2 000 000	30
Slovenia	4 000 000	8 000 000	50
Suomi	100 000	200 000	3
Sveitsi	18 203 000	36 405 000	250
Tanska ¹³⁰	537 000	1 075 000	12
Tanska	4 837 000	9 674 000	50
Tšekin tasavalta	1 500 000	3 000 000	50
Unkari		965 000	50
Viro ¹³¹	500 000	1 000 000	15
Viro	1 000 000	2 000 000	30

¹²⁹ Ranskassa eräät liikevaihdoltaan 1.000.000 e:n ja 1.550.000 e:n välillä olevat yritykset voivat olla vapautettu tarkastuksista.

¹³⁰ Tanskassa liikevaihdoltaan 537.000–4.837.000 e:n välillä oleva yritys voi valita laajennetun review-tarkastuksen ja tilintarkastuksen vaihtoehdoista. Tanskassa tilintarkastajien tarjoama tuotevalikoima on monipuolinen. Yksityiskohtaista selvitystä siitä en tee.

¹³¹ Virossa 1 000.000-2 000.000 e:n liikevaihtoilla on review-tarkastusvelvollisuus. Varsinaisen tilintarkastusvelvollisuus on yrityksillä, joiden liikevaihto ylittää 2 000.000 e.

LIITE 2 TILINTARKASTUSKERTOMUS (2016)¹³²

TILINTARKASTUSKERTOMUS

[X] Oy:n yhtiökokoukselle

Olen tilintarkastanut [X] Oy:n kirjanpidon, tilinpäätöksen ja hallinnon tilikaudelta 1.8.2015–31.7.2016. Tilinpäätös sisältää taseen, tuloslaskelman ja liitetiedot.

Hallituksen ja toimitusjohtajan vastuu

Hallitus ja toimitusjohtaja vastaavat tilinpäätöksen laatimisesta ja siitä, että se antaa oikeat ja riittävät tiedot Suomessa voimassa olevien tilinpäätöksen laatimista koskevien säännösten mukaisesti. Hallitus vastaa kirjanpidon ja varainhoidon valvonnan asianmukaisesta järjestämisestä ja toimitusjohtaja siitä, että kirjanpito on lainmukainen ja varainhoito luotettavalla tavalla järjestetty.

Tilintarkastajan velvollisuudet

Velvollisuutenani on antaa suorittamani tilintarkastuksen perusteella lausunto tilinpäätöksestä. Tilintarkastuslaki edellyttää, että noudatan ammattieettisiä periaatteita. Olen suorittanut tilintarkastuksen Suomessa noudatettavan hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Hyvä tilintarkastustapa edellyttää, että suunnittelen ja suoritan tilintarkastuksen hankkiakseni kohtuullisen varmuuden siitä, onko tilinpäätöksessä olennaista virheellisyyttä ja siitä, ovatko hallituksen jäsenet tai toimitusjohtaja syyllistyneet tekoon tai laiminlyöntiin, josta saattaa seurata vahingonkorvausvelvollisuus yhtiötä kohtaan taikka rikkoneet osakeyhtiölakia tai yhtiöjärjestystä.

Tilintarkastukseen kuuluu toimenpiteitä tilintarkastusevidenssin hankkimiseksi tilinpäätökseen sisältyvistä luvuista ja niissä esitettävistä muista tiedoista. Toimenpiteiden valinta perustuu tilintarkastajan harkintaan, johon kuuluu väärinkäytöksestä tai virheestä johtuvan olennaisen virheellisyyden riskien arvioiminen. Näitä riskejä arvioidessaan tilintarkastaja ottaa huomioon sisäisen valvonnan, joka on yhtiössä merkityksellistä oikeat ja riittävät tiedot antavan tilinpäätöksen laatimisen kannalta. Tilintarkastaja arvioi sisäistä valvontaa pystyäkseen suunnittelemaan olosuhteisiin nähden asianmukaiset tilintarkastustoimenpiteet mutta ei siinä tarkoituksessa, että hän antaisi lausunnon yhtiön sisäisen valvonnan tehokkuudesta. Tilintarkastukseen kuuluu myös sovellettujen tilinpäätöksen laatimisperiaatteiden asianmukaisuuden, toimivan johdon tekemien kirjanpidollisten arvioiden kohtuullisuuden sekä tilinpäätöksen yleisen esittämistavan arvioiminen.

¹³² Kertomusmalli on julkaistu asianomaisen vuoden kirjassa ”Tilintarkastajan raportointi”. (vrt. KHT-yhdistys 2011)

Käsitykseni mukaan olen hankkinut lausuntoni perustaksi tarpeellisen määrän tarkoitukseen soveltuvaa tilintarkastusnäyttöä.

Lausunto

Lausuntonani esitän, että tilinpäätös antaa Suomessa voimassa olevien tilinpäätöksen laatimista koskevien säännösten mukaisesti oikeat ja riittävät tiedot yhtiön toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta.

Turku 27.9.2016

Rauno Satopää, KHT

LIITE 3 TILINTARKASTUSKERTOMUS (2000)

Haastattelujankohdalta¹³³

TILINTARKASTUSKERTOMUS

[X] Oy:n osakkeenomistajille

Olen tarkastanut [X] Oy:n kirjanpidon, tilinpäätöksen ja hallinnon tilikaudelta 1.8.1998–31.7.1999. Hallituksen ja toimitusjohtajan laatima tilinpäätös sisältää toimintakertomuksen, tuloslaskelman, taseen ja liitetiedot. Suorittamani tarkastuksen perusteella annan lausunnon tilinpäätöksestä ja hallinnosta.

Tilintarkastus on suoritettu hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Kirjanpitoa sekä tilinpäätöksen laatimisperiaatteita, sisältöä ja esittämistapaa on tällöin tarkastettu riittävässä laajuudessa sen toteamiseksi, ettei tilinpäätös sisällä olennaisia virheitä tai puutteita. Hallinnon tarkastuksessa on selvitetty hallituksen jäsenten sekä toimitusjohtajan toiminnan lainmukaisuutta osakeyhtiölain säännösten perusteella.

Lausuntonani esitän, että tilinpäätös on laadittu kirjanpitolain sekä tilinpäätöksen laatimista koskevien muiden säännösten ja määräysten mukaisesti. Tilinpäätös antaa kirjanpitolaissa tarkoitettulla tavalla oikeat ja riittävät tiedot yhtiön toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta. Tilinpäätös voidaan vahvistaa sekä vastuuvapaus myöntää hallituksen jäsenille ja toimitusjohtajalle tarkastamaltani tilikaudelta. Hallituksen esitys taseen mukaisen vapaan oman pääoman käsittelystä on osakeyhtiölain mukainen.

Turussa 7. tammikuuta 2000

Rauno Satopää, KHT

¹³³ Kertomusmalli on julkaistu asianomaisen vuoden kirjassa ”Tilintarkastajan raportointi”. (vrt. KHT-yhdistys 2011)

LIITE 4 TEEMAAHAASTATTELUT JA AJANKOHDAT, vaihe 1

Haastateltu ¹³⁴	Ajankohta	Käytetty aika (h)
a	29.2.2000	5,5
b	23.8.2000	8
c	5.9.2000	5
d	18.10.2000	5
e	14.12.2000	4
f	10.1.2001	4
g	7.2.2001	7
h	5.3.2001	3
i	18.5.2001	4
j	28.5.2001	4
k	22.8.2001	3
l	12.11.2001	7,5
m	10.1.2002	5
n	22.1.2002	7
o	7.5.2002	7
p	4.7.2002	8
q ¹³⁵	20.8.2002	6
r ¹³⁶	20.8.2002	6
Yhteensä 18 haastateltua		94

Haastateltavat olivat kaikki HTM-tilintarkastajia. Varsinaisen teemahaastattelun osuus oli tyypillisesti 50 minuuttia (mediaani). Se vaihteli 40 minuutin ja 60 minuutin välillä. Haastattelu suoritettiin laadunvalvontahaastattelun jälkeen. Muu osa ajankäytöstä oli siis laadunvalvontahaastattelua, jossa oli mahdollisuus tutustua haastateltavan työpapereihin (aineistotriangulaatio).

¹³⁴ Haastatelluista käytetty pieniä kirjaimia.

¹³⁵ Haastatteluun jäi haastateltavan kiireiden takia puutteita, joita täydennettiin puhelinhaastattelulla 29.8.2002. Puhelinhaastattelun kesto oli 0,5 h.

¹³⁶ Kyseessä ei laadunvalvonta, vaan haastatteluympäristönä oli haastateltavan perehdyttäminen laaduntukihenkilön tehtäviin. Haastattelu suoritettiin neuvottelutiloissa Porissa.

LIITE 5 TEEMAHAASTATTELUT JA AJANKOHDAT, vaihe 2

Haastateltu ¹³⁷	Ajankohta	Käytetty aika (h)
G	17.9.2003	6
E	8.10.2003	7
R	7.10.2004	7
L	22.11.2004	7
S	9.12.2004	6
K	11.1.2005	6
N	16.2.2005	6
T ¹³⁸	16.3.2005	1
O ¹³⁹	22.8.2005	8
Ä	27.9.3005	6
U ¹⁴⁰	29.9.2005	1,5
V	11.10.2005	5,5
F	14.11.2005	6
Yhteensä 13 haastateltua		73

Haastateltavat olivat kaikki HTM-tilintarkastajia. Varsinaisen teemahaastattelun osuus oli tyypillisesti 50 minuuttia (mediaani). Se vaihteli 40 minuutin ja 90 minuutin välillä. Teknisistä syistä johtuen haastattelu ylitti jossain tapauksessa selkeästi mediaaniajan. Henkilöitä T ja U lukuun ottamatta haastattelu suoritettiin laadunvalvontahaastattelun jälkeen. Muu osa ajankäytöstä oli siis laadunvalvontakyselyä, jossa oli mahdollisuus tutustua haastateltavan työpapereihin (aineistotriangulaatio).

¹³⁷ Haastatellut merkitty isoin kirjaimin, joilla heihin on viitattu tekstissä. Kirjainten valinnalla (aakkosilla) on ollut merkitystä vain tutkijalle, enkä niiden merkitystä voi tietosuojasyytä avata lukijoille.

¹³⁸ Katso edellä: henkilö haastateltu myös 7.2.2001 (haastateltu g).

¹³⁹ Koska sanelukone oikutteli, käytettiin dokumentoinnissa poikkeuksellisesti haastattelun tarkkaa muistiinpanotekniikkaa, jonka johdosta haastatteluaiakin muita pitempi. Katso edellä alaluku 4.1: henkilö haastateltu myös 14.12.2000 (haastateltu e).

¹⁴⁰ Ei laaduntarkastuskäynti.

LIITE 6 HAASTATTELURUNKO, Vaihe 1

Rauno Satopää
HAASTATTELUN TEEMAT
Turun kauppakorkeakoulu

25.2.2000

HAASTATTELU IFAC:N/IAPC:N SUOSITUSTEN SOVELTAMISESTA SUOMALAISESSA TILINTARKASTUKSESSA

Selonteko haastattelun taustasta haastateltavalle.

Kuinka usein olet törmännyt tilejä tarkastaessasi viimeisen vuoden aikana pohdintaan:
Mitä muut kuin toimeksiantaja tältä työltä odottavat?

Milloin olet viimeksi lueskellut kirjaa ”tilintarkastusalan suosituksia”?

Luitko kirjaa läpilukuna vai ”ainoastaan jotakin asiaa tarkistaen”.

Käsittelevätkö kyseiset suositukset niitä tarkastettavia yhteisöjä, joita Sinä tarkastat?
Tuntuuko Sinusta, että kyseiset suositukset on laadittu jotain muuta yhteisöä varten kuin
tilintarkastusasiakastasi?

Tarkastat ns. Pientä kirjanpitovelvollista, jonka kokoa luonnehtivat seuraavat kolme
mitta-asteikkoa:

- Liikevaihto: 2-12 mmk 333t€ - 2M€¹⁴¹
- Taseen loppusumma: 1-6 mmk 167 t€ - 1M€
- Henkilöstömäärä: 5-50

Mikä on keskeisin alue tilintarkastuksesi sisällössä (tilinpäätöksen sisältö,
oheistoiminnot...)?

Miten yksityiskohtaisesti laadit riskianalyysin?

Miten huomioit sisäisen tarkkailun?

Miten huomioit yrityksen sisäisen tarkastuksen?

¹⁴¹ Huom. haastattelukaudella 1.1.2002 siirryttiin Suomessa euro-valuuttaan.

Miten laadit kirjallisen tilintarkastussuunnitelman?

Miten tarkastat myyntisaamiset?

Miten tarkastat vaihto-omaisuuden?

Miten tarkastat vieraan pääoman?

Miten hoidat hallinnon tarkastuksen?

Miten hoidat raportoinnin?

Mitä käsittävät tarkastuskohteen työpaperisi pysyväistietojen osalta?

Mitä käsittävät tarkastuskohteen työpaperisi tilikauden tietojen osalta?

Arkistoitko tase-erittelykopioid? Missä tilanteessa jätät tase-erittelykopioita arkistoimatta?

Miten hoidat tilintarkastukseen liittyvät erityistehtävät (mm. riippumattomana asiantuntijana toimimisen)?

Miten hoidat yleisluonteisen tarkastuksen?

Mitä työkaluja käytät oman työsi laadunvalvonnassa?

Miten työtapasi on muuttunut vuoden 1992 jälkeen edellä mainittujen tekijöiden osalta?¹⁴²

Muuttuivatko työtapasi kesän 2000 jälkeen, kun uudet suositukset otettiin käyttöön?

Mitä mieltä olet ”soveltamisohjeesta pieniyhtiön tilintarkastuksen erityispiirteistä” (julkaistu mm. HTM-tarkastajien Internet-sivuilla)? Sopiiko se Suomen tilintarkastusinstituutioon?

Käytätkö tarkastustyön sisällön varmistamiseksi jotain sabluunaa? Onko niitä erityyppisiä eri yhteisömuodoille?

Missä määrin teet työtäsi ATK-avusteisesti?

¹⁴² Tätä voitiin kysellä vain niiltä, jotka olivat toimineet auktorisoituina tarkastajina ennen vuotta 1992.

LIITE 7 HAASTATTELURUNKO, Vaihe 2

Rauno Satopää

HAASTATTELUN TEEMAT

Turun kauppakorkeakoulu

15.9.2003

SUOMALAINEN HYVÄ TILINTARKASTUSTAPA PIENYRITYSTEN TARKASTUKSISSA – AUKTORISOITUJEN TILINTARKASTAJIEN KÄSITYKSIÄ SIITÄ

*Selonteko haastattelun taustasta ja haastattelussa käytettävistä käsitteistä
haastateltavalle.*

Tilintarkastat ns. pientä yritystä, jonka kokoa luonnehtii seuraavat kolme mitta-
asteikkoa:

- Liikevaihto: 0,5-2 M€
- Taseen loppusumma: 0,25-1 M€
- Henkilöstömäärä: 5-50

Kuinka usein olet törmännyt tilejä tarkastaessasi viimeisen vuoden aikana pohdintaan:
Mitä muut kuin toimeksiantaja tältä työltä odottavat?

Miten ymmärrät ammattisi eettiset normit?

Minkälainen on asemasi yritykseen nähden pienyritystarkastuksissa?

Oletko kokenut ristiriitaa tilintarkastustulosten hyväksikäyttäjien välillä? Millaista?

Kenen edustajana tilintarkastajana koet olevasi?

Milloin olet viimeksi lueskellut kirjaa ”tilintarkastusalan suosituksia”?

Luitko kirjaa läpilukuna vai ”ainoastaan jotakin asiaa tarkistaen”. Miten työtapasi on
muuttunut vuoden 1992 jälkeen edellä mainittujen tekijöiden osalta? Uskotko työtapasi
muuttuneen kesäkuun 2000 jälkeen, kun uudistetut suositukset (=ISA) otettiin käyttöön?

Mitä mieltä olet ”soveltamisohjeesta pienyhtiön tilintarkastuksen erityispiirteistä” (ISA
1005)?

Mitä asioita tarkastat tilintarkastuksessa? Mitä päällimmäisenä tulee mieleen?

Miten laadit kirjallisen tilintarkastussuunnitelman?

Mitä sellaisia asioita usein tarkastat, joita et ole kirjannut tilintarkastussuunnitelmiisi?

Hyvän tilintarkastustavan lähteet?

Hyvän tilintarkastustavan keskeiset piirteet?

Kuinka merkittäväksi miellät hiljaisen tiedon (Hiljainen tieto on sitä, joka ei sisälly lainsäädäntöön, suosituksiin yms. ammattilähteisiin) osuuden tyypillisessä vuositilintarkastusprosessissa?

Miten yksityiskohtaisesti laadit riskianalyysin?

Miten huomioit sisäisen tarkkailun?

Miten tarkastat myyntisaamiset?

Miten tarkastat vaihto-omaisuuden?

Miten tarkastat vieraan pääoman?

Miten hoidat hallinnon tarkastuksen?

Mitä käsittävät tarkastuskohteen työpaperisi pysyväistietojen osalta?

Mitä käsittävät tarkastuskohteen työpaperisi tilikauden tietojen osalta?

Miten varmistat ennen tilintarkastuskertomuksen antamista olevasi selvillä yhtiön/konsernin kannattavuudesta ja vakavaraisuudesta?

Miten hoidat raportoinnin?

Annan luvan haastattelulle

LIITE 8 HTM TILINTARKASTAJAT RY:N LAATUTIETOJÄRJESTELMÄ

HTM-tilintarkastajat ry:n laatutietojärjestelmä otettiin käyttöön uuden 5-vuotiskauden alkaessa syksyllä 2004 yhdistyksen laatutoiminnan hallinnan perustaksi. Järjestelmä toimii online-pohjaisesti. Järjestelmällä pyritään saavuttamaan mahdollisimman tasalaatuisia tarkastuksia. Myös tarkastuksen kustannustehokkuutta on haluttu parantaa. Koska tiedonvarmistus ja tietosuojat ovat erittäin tärkeitä tällaisessa prosessissa, rakennettiin järjestelmään pankkitasoa olevat salaukset.

Järjestelmä käsittää

- tarkastukseen käytettävän lomakkeiston
- tiedonvaihdon osapuolten kesken
- aineiston arkistoinnin palvelimelle

Laatukomiteassa määrätyt tarkastustehtävät laaduntarkastajille ja toisaalta tarkastajien valmiit tarkastustiedot hoidetaan sähköisesti verkossa. Järjestelmässä käytettävät tarkastuslomakkeistot on pyritty tekemään mahdollisimman yksiselitteisiksi, jotta niissä olevien kysymysten tulkinnat ja arviointikriteerit olisivat mahdollisimman yhdenmukaiset kaikilla laaduntarkastajilla (laaduntukihenkilöillä)

Järjestelmään sisältyy useita erittäin lupaavia jatkokehitysmahdollisuuksia, joista osa pyritään toteuttamaan kuluvan 5-vuotiskauden aikana osana HTM-tilintarkastajat ry:n tietojärjestelmien uudistamista.

Laadun tuki- ja varmistustarkastusprosessi

Laaduntarkastuksen lähestyessä kaikki asianomaiset, sekä tarkastetavat tilintarkastajat että heitä tarkastavat tukihenkilöt, saavat sähköisesti henkilökohtaiset käyttäjätunnuksensa ja salasanansa sekä ilmoituksen edessä olevasta tarkastuksesta. HTM-laatutietojärjestelmä antaa käyttäjäkohtaisesti näkyville vain kunkin omaa tarkastustoimintaa koskevat tiedot.

HTM-tilintarkastaja sopii sähköisesti verkossa laaduntarkastajan kanssa tarkastuksen ajankohdasta. Sovittuna tarkastusajankohtana laaduntarkastaja ja tarkastettava HTM-tilintarkastaja tapaavat toisensa fyysisesti ja käyvät verkossa olevat lomakkeistot läpi ja merkitsevät niihin laadunvarmistustarkastuksia koskevat huomionsa.

Tämän jälkeen järjestelmä antaa loppuraportin, johon tukihenkilö kirjaa päätöksensä tarkastuksen lopputuloksesta sekä mahdolliset perustelut siihen.

Laatutarkastettu HTM-tilintarkastaja kuittaa tarkastuksen omalta osaltaan päättyneeksi joko heti tai viimeistään viikon sisällä tarkastuspäivästä. Tässä yhteydessä hänellä on myös mahdollisuus kommentoida tarkastustilannetta ja laaduntarkastajan päätöstä.

Kaikki tarkastukset arkistoituvat automaattisesti HTM-laatutietojärjestelmään, josta laaduntarkastaja ja tarkastettava voivat käydä katsomassa tulosta milloin tahansa omilla henkilökohtaisilla tunnuksillaan.

Paperilomakkeita HTM-yhdistyksen laadunvarmistustarkastuksissa ei enää käytetä lainkaan lukuun ottamatta Laatukomitean tarkastuksesta antamaa raporttia, jossa on laatukomitean päätös tarkastuksen tuloksesta.

**UNIVERSITY
OF TURKU**

ISBN 978-951-29-7866-3 (PRINT)
ISBN 978-951-29-7867-0 (PDF)
ISSN 2343-3159 (Painettu/Print)
ISSN 2343-3167 (Verkkajulkaisu/Online)